

**К.КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК МАМЛЕКТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Кол жазма укугунда
УДК: 811.111:811.512.154(043.3)

АЛИШОВА МАХАБАТ КУЛТАЕВНА

**КЫРГЫЗ ЖАНА АНГЛИС ТИЛДЕРИНДЕ ДҮЙНӨНҮН ТИЛДИК
СҮРӨТҮН САЛЫШТЫРЫП ИЗИЛДӨӨ (КӨРКӨМ,
СТИЛИСТИКАЛЫК ТИЛДИК КАРАЖАТТАРДЫН НЕГИЗИНДЕ)**

10.02.20 –тектештирме - тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил
илими

Филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертация

**Илимий кеңешчиси:
Ф.и.д., профессор З.К.Караева**

Бишкек - 2020

МАЗМУНУ

Киришүү	3
1чи бап. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү жана аны изилдөө принциптери	12
1.1. Дүйнө сүрөтү жана дүйнөнүн тилдик сүрөтүндөгү концептуалдык ыкманын колдонулушу.....	19
1.2.Лингвопоэтикалык изилдөөдөгү теориялык маселелери аркылуу дүйнөнүн тилдик бейнесин таануу	41
1.3. Көркөм эпикалык текст (Манас жөнүндө) жана лингвопоэтикалык иликтөө (теория).....	44
1чи бап боюнча жыйынтык	71
2-чи бап. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн берилиши жана ага лингвистикалык талдоо	73
2.1.Кыргыз жана англис тилдериндеги фонетико- фонологиялык каражаттардын берилиши	73
2.2.Кыргыз жана англис тилдериндеги морфологиялык каражаттардын берилиши	85
2.3.Кыргыз жана англис тилдериндеги лексикалык каражаттардын берилиши	89
2.4 . Кыргыз жана англис тилдериндеги синтаксистик каражаттардын берилиши.....	101
2 чи бап боюнча жыйынтык	103
3-чү бап. Лингвостилистикалык талдоо	111
3.1. Кыргыз жана англис тилиндеги фоностистика	118
3.2. Тектеш эмес тилдердеги морфологиялык стилистика.....	128
3.3. Тектеш эмес тилдердеги лексикалык стилистика.....	133
3.4. Тектеш эмес тилдердеги синтаксистик стилистика жана эпикалык формуларлар	148
3чү бап боюнча жыйынтык	155
4-чү бап. Филологиялык (адабий) эпостогу көркөм образдар жана семиотикалык анализ	157

4.1. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн таанудагы филологиялык жана адабий анализдин ролу.....	157
4.2. Дүйнө сүрөтүн таануудагы концептуалдык анализ: “аял”, “жылкы”, “боз үй” концепттери нин негизинде.....	166
4.3. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн семиотикалык каражаттар менен берилиши.....	183
4- чү бап боюнча жыйынтык.....	220
5 чи бап. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү жана котормо.....	222
5.1. Стилистикалык каражаттарды которуудагы дүйнөнүн тилдик бейнесинин өзгөчөлүктөрү.....	222
5.2. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн лингвостилистикалык каражаттар менен берилиши жана аларды которуу ыкмалары; а) фоностистика б)морфостилистика; с)лексикалык стилистика д) синтактико-фразеологиялык стилистика е) ДТБ жана текст.....	225
5. 3. Котормонун экстралингвистикалык релеванттуулугу: семиотикалык, социологиялык, прагматикалык, маданий, тарыхый, когнитивдик, топологиялык жана эстетикалык	280
5.4.Филология (адабий анализ) жана котормо.....	297
5 -чи бап боюнча жыйынтык.....	299
Жалпы корутунду.....	301
Пайдаланылган адабияттар.....	303

Киришүү

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү азыркы тил илиминдеги эң бир маанилүү маселелерден болуп саналат. Бул жөнүндө алгач немис лингвист – философу В. фон Гумбольдт өзүнүн оюн 19-кылымдын башында эле айткан. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн (ДТС) түзүү идеографиялык сөздүктөрдү, лексика-семантикалык талааларды, улуттук өзгөчөлүктөрдү көрсөтүүдө жана алардын мамилелерин берүүдө зарыл болуу менен, тил илиминде жаңыдан калыптанып, өркүндөп келе жаткан антропоцентридик ыкманы колдонууда бизге жаңы изилдөөчү ыкмаларды иштеп чыгуу бүгүнкү күндүн талабы болуп саналат.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү жөнүндөгү маселеге карата: Мартин Хайдагер “Тил илими үчүн дүйнөнүн тилдик сүрөтүн иштеп чыгууга мезгил жетти,-“ деп көрсөтөт. Жашоо чөйрөбүздө болуп жаткан кубулуштарды, адамдардын дүйнө кабыл алуу өзгөчөлүктөрүн тил аркылуу берүү андагы улуттун өзгөчөлүктөрүн берүүгө көмөк көрсөтөт жана айрым бир кырдаалдарда универсалдуу, логика-психологиялык көрүнүшкө ээ болуу менен бирге тил аркылуу гана окурмандарга жетет.

Диссертациянын актуалдуулугу. Дүйнөлүк алкактагы “Манас” эпосуна лингвопоэтикалык жана когнитивдик нукта иликтөө аркылуу эпостогу концептуалдык деңгээлди комплекстүү караштыруу жана эпостогу поэтикалык талдоого алуу иштин актуалдуулугун түзөт.

Эпикалык чыгармаларды атайын изилдөө методикасы жок деген көз караш менен аны эмпирикалык деңгээлде көптөгөн окумуштуулар изилдегени белгилүү. Ал эми биздин илимий изилдөөбүздө алгачкылардан болуп эпостун өзүнө, анын котормосуна концептуалдык негизде изилдөөгө жол салынып жатат. Кыргыз эпосторун концептуалдык деңгээлде изилдеген илимий иштер аз кездешет жана биздин эмгегибиз эпоско, анын котормосуна лингвопоэтикалык анализ берилген илимий эмгек экендигин көрсөтөт. Изилдөө ишинде концептуалдык ыкма аркылуу лингвопоэтикалык анализ берүү менен, комплекстүү изилденилиши анын актуалдуулугуна шарт түзөт.

Мындан сырткары, концептерге лингвопоэтикалык анализ жасоо эпикалык чыгарманы которууда котормо категориясына таянуу (Караева З.К.) адекваттуулукка алып келүүгө чоң жардам берет. Өзгөчө образдуу каражаттарды башка маданиятта берүү кыргыз эпосунун образдык системасын тил бейнесин көрсөтүүгө гана жарабастан, кыргыз фольклордук жанрынын өзгөчөлүгүн да бере алгандыгы, ага эпостун семантика-стилистикалык каражаттарын, поэтикалык фонологиясын, морфологиясын, лексика жана синтаксисин изилдөө бир татаал системаны түзүү менен бирдиктүү система катары каралат.

Изилдөөнүн объектисин дүйнөнүн тилдик сүрөтүн “Манас” эпосунун негизинде концептуалдык, лингвопоэтикалык иликтөө түзөт.

Кыргыз маданиятын “Манас” эпосуна (англис жазуучу Уолтер Мэйдин котормосуна) лингвопоэтикалык анализ жасоо менен анын концептуалдык багытын аныктоого болот.

Изилдөөнүн предмети катары Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөдө “Манас” эпосуна лингвопоэтикалык анализ жүргүзүүнүн негизинде эпостогу түрдүү концептерди белгилеп, аларга комплекстүү анализ жасоо алынды. Мындай анализ эпостун тарыхый этникалык өзөгүн аныктап, анын лингвистикалык, адабий, стилистикалык, семиотикалык каражаттарын белгилеп, эпостун манызын ачып берүү менен котормону адекваттуулукка жеткирет.

Иштин максаты – “Манас” эпосуна лингвопоэтикалык жана концептуалдык анализ жүргүзүү аркылуу эпостун көркөм эстетикалык жана нравалык дөөлөтүн ачып берүү эпикалык чыгармаларды башка тилге которуунун ыңгайлуу ык-амалдарын, жолдорун аныктоо.

Жогоруда коюлган максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкү **милдеттер коюлду:**

1. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөдө **кыргыз маданиятынын негизинде** эпостун каражаттары менен концептерди, категорияларды колдонуу.

2. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөө үчүн **жалпы эпостун тилдик каражаттарына лингвистикалык,** стилистикалык, семиотикалык, филологиялык анализ жасоо;

3. Лингвопоэтикалык анализ жасоо менен *лингвостилистика, лингвопоэтика, эпикалык поэтика, стиль, образ, образдуулук* деген түшүнүктөрдүн маанисин концептологиялык багытта эпостун материалдарынын негизинде иликтөө жүргүзүү;

4. Адабий анализ аркылуу эпостогу **дүйнө** сүрөтүнүн өзгөчөлүгүн белгилеп, андагы концептердин жардамы менен эпостун негизги идеясын көрсөтүү;

5. Тилдин дүйнө сүрөтүнүнө семиотикалык анализ жасоо жана анын котормодогу ролун көрсөтүү.

6. Эпосту которууда дүйнө тилдик сүрөтүн туюндурган экстралингвистикалык каражаттардын ролун көрсөтүү менен котормонун адекваттуулугун белгилөө.

Иштин изилдөө методдору. Изилдөөнүн методикасы катары эпикалык чыгармага комплекстүү анализ жасоо каралды. Аларга концептуалдык анализ, лингвопоэтикалык анализ - тилдик, стилистикалык, адабий, жана семиотикалык анализ, анализ жана синтез, индуктивдүү жана дедуктивдүү методдору, типологиялык - салыштыруу, оппозитивдик метод, структуралык, компоненттик анализ, моделдештирүү, карама-каршы коюу, сыпаттоо, филологиялык салыштырма анализи.

Теманын изилдениш деңгээли. Эпостун поэтикалык уникалдуулугу, анын кылымдар бою “Манас” айтуучулар менен кошо жашап, өсүп -өнүгүп келгендиги анын төмөнкү окумуштуулардын изилдөөлөрүнөн көрүүгө болот. Аларды негизинен үч топко бөлсөк болот. Биринчи топко 1917 - жылга чейинки изилдөөчүлөр Тахир -Аль Марзави (11 12 вв), Сейф ад дин Ахсикенти (1503), Г.Франель (1849), Ч.Валиханов , Хусаин Фаизханов (1828 - 1889), В.В. Радлов, Г.Алмаши, Б.Б.Смирнов ж.б.

Экинчи топко совет мезгилиндеги “Манас” эпосун изилдөөчүлөр кирет: XIX- XX к. академиктер В.В. Радлов, В.В. Бартольд, Ф.Е. Корш, В.М. Жирмунский, М.О. Ауэзов, К.К. Юдахин, казак илимпоздору Ч.Ч. Валиханов, И.Абдырахманов, К.Рахматуллин, Б.М. Юнусалиев, С.М. Мусаев, Б.Юнусалиев, Н. Исанбет, О.Караев, И.Молдобаев, З.Эралиев, Рахматулин ж.б.

Манасты изилдөөчүлөрдүн үчүнчү муунуна төмөнкүлөр кирет: Талантаалы Бакчиев (2011), Караева З.К. (Семиотика жана котормо 2006), Жумалиева Г.Э (2008. Бишкек), ж.б. кирет.

Изилдөөнүн теориялык жана методологиялык негизи катары иштин алдына коюлган максатына түз жана кыйыр тиешеси бар көптөгөн эмгектер пайдаланылды. Диссертациянын 1- теориялык бабында негизги жоболордун, көз караш, пикирлердин аныкталышында А.А.Потебня, А.Н.Веселовский, М.М.Бахтин, В.В.Виноградов, Г.О.Винокур, О.Якобсон, М.Я.Поляков, В.П.Григорьев, С.Ж.Мусаев, Б.Ш.Усубалиев, Т.С.Маразыков, М.Э Конурбаева, Караева З.К ж.б. окумуштуулардын эмгектери багыт берүүчү мааниге ээ болсо, иштин 2-3-баптарында коюлган маселелердин чечилиши үчүн жогоруда белгиленген окумуштуулардын эмгектери менен катар М.В.Жирмунский, Ю.М.Лотман, И.И.Ковтунова, Н.А.Фатеева, С.Мусаев, С.Өмүралиева, К.Рысалиев, А.Иманов, Ж.Мамытовдордун иштерин карасак, котормо маселесине келгенде профессор З.К.Караеванын котормо категориясынын негизинде ишке ашырылды. Ал эми батыш тилдериндеги, анын ичинен англис тилдериндеги эпикалык жанрды изилдөө боюнча төмөнкү окумуштуулардын иштерин кароого болот: П.М. Бицилли “Элементы средневековой культуры”, (СПб., 1995), В. Бранка. “Боккаччо средневековый” (М., 1983), А.Н. Веселовский «Боккаччо, его среда и сверстники» (СПб., 1894). Гуревич А. Я. «Категории средневековой культуры» (М., 1972), О.А. Добиаш-Рождественская «Культура западноевропейского средневековья» (М., 1987), Л. П. Карсавин «Культура средних веков» (Киев, 1995), Мелетинский Е. М. «Введение в историческую

поэтику эпоса и романа» (М., 1986, 1990.), А. Д. Михайлов «Французский рыцарский роман и вопросы типологии жанра в средневековой литературе» (М., 1976), О.Федотов «История зарубежной литературы средних веков» Учебник-хрестоматия (М., 1999.), Р. И. Хлодовский «Декамерон: Поэтика и стиль» (М., 1982).

Англис **тилиндеги герман эпосторунун: Король Артур,** Беовульф, француз эпосу «Ролланд жөнүндөгү ыр», немис эпосу «Нубелунгдар жөнүндө дастан» методологиялык база болду. Британияда Скотт Литлтондун жана Линда Мэлконун (История древнего мира .М., 2017) “Из Скифии в Камелотко”: (М., 2007. 487с) деген китебинде король Артур легендасын изилдеген. Бир нече жылдан кийин Кэмбридж антропологу Говард Риддин маалыматы боюнча «Король Артур: кантип бир көчмөн –варвар Британиянын баатыры болду» деген китеби жарык көрөт. (М., 2006.) Изилдөөчүлөр Литлтон менен Мэлко бул эпосту изилдөөгө алышкан, ал эми Рид болсо археологиялык артефакттарды Британия жана Эрмитаждын маалыматтарына таянып, бирдей чечимге келишет, легендадагы маалыматтар боюнча Артур Россиянын жараны, баатыры катары каралат. Король Артур жөнүндөгү алгачкы маалыматтар 600-жылдарга тиешелүү, ал мификалык баатыр катары сүрөттөлөт, демек король Артур андан да мурунку жылдары жашаган. Француз эпосу “Роланд жөнүндө дастан” аттуу эпосун изилдегендер: Леон Готье, Гастон Парис, Пио Райна, Жозеф Бедье, Фердинанд Лот, Рамон Менендес Пидаль, **Итало Сичильяно, Жюль Оррандын эмгектеринде каралган .**

Д. Алмаши 1911-жылы “Манас” баатырдын уулу Семетей менен коштошкону” аттуу эпизодду журналга жарыялап, ага комментарий берген. Комментарийде “Манас эпосунун айрым орчундуу жерлери, ыр түзүлүшү, окуялары жөнүндө сөз болот.

Иште анализге алынган факт-материалдар. Диссертациялык изилдөө синхрондук планда жүргүзүлүп, практикалык материал катары Манасчы

Саякбай Каралаев менен Орозбак Сагымбаевдин варианттары жана англис жазуучусу Волтер Мейдин англис тилиндеги котормосу алынды.

Илимий иштин жаңылыгы. Кыргыздын тарыхын гана камтыбастан, көркөм дүйнөсүнүн өзгөчөлүгү менен айырмаланып, коомдун өсүп-өнүгүүсүнүн түрдүү баскычтарын, улуттук өзгөчөлүгүн, чагылдырган фольклордук чыгарма “Манас” эпосуна концептуалдык, категориялык лингвопоэтикалык ыкмалар менен анализ жасалышы иштин **илимий жаңылыгын түзөт.** Диссертацияда улуттун идеялык эстетикалык баалуулуктары, өзгөчөлүктөрү, дүйнөнү таанып билүү, тарбиялык-дидактикалык маселелер б.а. комплекстүү аспектилер камтылды. Лингвопоэтикалык ыкма менен катар экстралингвистикалык каражаттар, тарыхый, социалдык, когнитивдик, эстетикалык, психологиялык, маданий, семиотикалык, топологиялык релевантуулуктар колдонулгандыгында. Лингвопоэтикалык каражаттарды изилдөө принцибинин негизинде 1090 мисал системага салынып, классификацияланып, алардын функциялык өзгөчөлүктөрү такталды жана которуу ыкмалары аныкталды.

Диссертациянын теориялык баалуулугу. Диссертациянын материалдары котормо таануунун жалпы теориялык маселелерин изилдөөдө, кыргыз жана англис тилинде стилистиканын теориясын окутууда, котормо таануу илиминде, лингвопоэтика, семиотика илиминин теориясын, практикасын изилдөөдө кошкон салымы өтө зор болот. “Манас” эпосун изилдөөдө лингвопоэтикалык маселелерди чечүүдө, “Манас таануу” сабагын өтүүдө баалуу теориялык булак болуп саналат.

Котормонун, лингвопоэтиканын, котормо стилистикасын, котормо лексикологиясын, дүйнөлүк фольклордун теориясын, адабияттты окутуунун теориясын, курстук жана дипломдук иштерди жазууда теориялык негиз болуп бере алат.

Илимий иштин практикалык баалуулугу изилденген иштин натыйжаларын жана корутундуларын тил илиминин, тектеш жана тектеш эмес тилдерди салыштыруу боюнча практикалык сабактарда,

фольклористиканын жалпы эле “Манас таануу “ сабагынын практикалык маселелерин чечүүдө колдонууга болот. Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарын жогорку жана орто окуу жайларында, мектептерде көркөм адабиятты (көркөм чыгарманы) которууда, Манас таануу сабагын окутуу системасын, принциптерин иштеп чыгууда, тексттик лингвистика, лингвостилистика, стилистика, кеп маданияты, герменевтика, поэтика боюнча изилдөөлөрдө практикалык жактан колдонууда көрсөтмө боло алат.

Ошондой эле бул изилдөөнүн материалдарын жогорку окуу жайларында окутулуучу «Тексттик лингвистика», «Көркөм тексти лингвистикалык талдоо», «Кеп маданияты», «Стилистика», «Көркөм чыгарманын тили», “Котормонун практикалык маселелери”, “Манас таануу” сыяктуу негизги жана адистик атайын курстарда практикалык жактан пайдаланууга болот.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. “Манас” эпосунун лингвопоэтикалык - лингвистикалык, стилистикалык, адабий жана семиотикалык өзгөчөлүктөрүн изилдеп, түпнуска менен котормонун ортосундагы дал келбестиктер аныкталып, котормого экстралингвистикалык релеванттуулуктардын тийгизген таасири көрсөтүлүп, тектеш эмес тилдердеги эпикалык жанрды которууда эки башка тилдин табиятынын өзгөчөлүгү аныкталды.

Иштин коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн иликтөөдө лингвопоэтикалык, концептологиялык принциптердин негизинде эпикалык жанрдын өзгөчөлүгүн кыргыз рухунун туу чокусу болгон Манас эпосунун негизинде кыргыз тили сүрөтү аркылуу көрсөтүү;

2. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн категоризациялаштыруу жолу аркылуу эпикалык жанрды системалуу түрдө изилдеп, анын лингвистикалык каражаттарына семантикалык анализ жасоо;

3. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөдө лингвопоэтикалык анализ аркылуу эпостун стилистикалык каражаттарын иликтеп, алардын денотативдик жана коннотативдик маанилерин аныктап кыргыз

маданиятындагы эпостун тилдик жактан баалуулугун көрсөтүү дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн бир бөлүгү катары чагылдыруу;

4. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн концептологиялык жана лингвопоэтикалык жактан анализге алынып, эпикалык жанр лингвопоэтикалык ыкма менен иликтенип эпоско филологиялык (адабий) анализ жасалып, анын негизги идеясын ачып көрсөтүү;

5. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүнө лингвопоэтикалык жана концептуалдык талдоо жүргүзүүдө семиотикалык каражаттарга анализ берүү менен тектеш эмес тилдердеги өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү;

6. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн лингвопоэтиканын жана концептердин котормо категориясынын негизинде аныктап, алардын котормо илиминин дүйнөлүк тилдик сүрөтүн көрсөтүүдөгү аткарган милдетин белгилөө.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн берүүдө тилдик деңгээлдердин бардык иерархиясында иликтөөгө алуу (фонетико- фонологиядан баштап - текстик деңгээлге чейин);

7. Котормодогу адекваттуулукка жетишүүдөгү котормо категориясынын лингвистикалык жана экстралингвистикалык факторлордун таасирин көрсөтүү жана алардын котормодогу ролун аныктоо менен кыргыз маданиятындагы ДТС аныктоо;

Изилдөөнүн апробациясы: Диссертациянын темасына байланыштуу 38 иш жарыкка чыкты: 8 макала РИНЦтен, 22 – КР ЖАК сунуштаган басылма журналдардан жана 2 монография.

Диссертациянын түзүмү белгилүү милдеттерди аныктоо менен бирге изилдөөнүн негизги этаптарын жана өнүгүү логикасын чагылдырат. Диссертациялык иш киришүүдөн, 5 бөлүмдөн, корутундудан жана библиографиялык бөлүмдөн турат.

Диссертациялык иштин биринчи илимий-теориялык бабында негизги жоболор, көз караш, пикирлердин аныкталат. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн категоризациялаштыруу жолу аркылуу эпикалык жанрды системалуу түрдө изилдеп, анын лингвистикалык каражаттарына

семантикалык анализ жасоо маселеси каралат.

Изилдөөнүн *экинчи жана үчүнчү* бөлүмү лингвистика жана лингвостилистикага арналып, тиешелүү мисалдар менен далилденген.

Изилдөөнүн *төртүнчү* бөлүмү “Манас” эпосуна адабий жана семиотикалык анализ жүргүзүлгөн. Кыргыз тилинен англис тилине семиологиялык бирдиктерди которууда алардын сөзмө-сөз дал келүүсү, дал келбөөсү жана ошол эле мезгилде алардын прагматикалык жактан айырмаларынын маселесин козгойт. Бул жерде этностун улуттук өзгөчөлүктөрү дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө каралат.

Изилдөөнүн *бешинчи* бөлүмүндө котормо теориясынын маселелерине мүнөздөмө берилип, котормону кандайдыр бир кубулуш катары кароого ар түрдүү ыкмалар сунуш кылынат, жана ошондой эле семиотиканы котормо таанууда жана салыштырма лингвистикада колдонуудагы теориялык маселелерди изилдөөгө болгон мүмкүнчүлүктөр белгиленет. Салыштырылып жаткан тилдердин түзүлүш айырмачылыктарын жана ошол айырмачылыктар менен байланышкан котормодогу кыйынчылыктарды изилдөөгө арналган. Мындан сырткары, түпнускадагы семиотикалык, лингвопоэтикалык которуу категориялары которулуп жаткан тилге дал келүүсүнө же дал келбөөсүнө анализ жүргүзүлөт.

Иштин корутундусунда жүргүзүлгөн изилдөөнүнүн жыйынтыгы, тыянактар жана “Манас” эпосунун тилин, стилистикасын, идеясын, семиотикасын, котормосун экстралингвистикалык релеванттуулукта изилдөөнүн мындан аркы өнүгүүсүнүн келечеги белгиленди.

1чи бап. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү жана аны изилдөө принциптери

Ар бир эл дүйнөнү кабылдоодо өзүнүн башкаларга окшобогон ою, туюму бар. Алардын баары ошол эл сүйлөгөн тилде берилет. Башкалардан айырмаланган дүйнөнү таануу, сезүү өзгөчөлүгү, лингвистикада “дүйнөнүн тилдик сүрөтү (бейнеси)” деген термин менен белгиленип жүрөт. Пост-модернисттик илимдердин агымында лингвистикалык изилдөөлөр дал ушул дүйнөнүн тилдик сүрөтү менен тыгыз байланышта караштырылат. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн талдоодон мурда “дүйнөнүн сүрөтү (бейнеси)” терминдин маанисин чечмелеп алуу керек. Бул термин философияда, физикада, антропология сыяктуу илимдерде колдонулуп, ар түрдүү чечмеленет. Биринчи жолу 19-кылымдын акыры, 20-кылымдын башында Г.Герц “дүйнөнүн физикалык сүрөтү” деген терминди колдонгон. Анын аныктамасы боюнча, предметтердин ички образдарынын жыйындысы алардын тышкы мазмуну тууралуу маалыматты алууга мүмкүнчүлүк түзөт. [И.А.Стернин Роль человеческого фактора в языке / Серебренников Б.А., Кубрякова Е.С., Постовалова В.И., Телия В.Н., Уфимцева А.А. – М., 1988. – 416-б]. Дүйнөнүн сүрөтүн изилдөөдө төмөндөгүдөй нукта жүргүзүлөт. [Смотрова Т.Г. Концепты «победа» и «поражение» в статической и динамической картинах мира: Дисс. ... канд. филол. наук / Т.Г.Смотрова – Таганрог, 2005. – 162-б] :

- дүйнөнүн сүрөтү эки полюстун (илим жана дүйнөгө болгон көз караш, же болбосо философия менен илимдин) ортосуна жайгашкан;
- дүйнөнүн сүрөтү социалдык практиканы камтыган дүйнөгө болгон көз карашты билдирет;
- дүйнөнүн сүрөтү философиялык рефлексияны (илимий дүйнөнүн сүрөтү неонатуралдык концепте) чагылдырат;

- дүйнөнүн тилдик сүрөтү илимий таанып-билүүнүн бир түрү. Алгачкы дүйнөнүн тилдик сүрөтү тууралуу идея немис окумуштуусу Вильгелм фон Гумбольдт жана анын шакирттеринин изилдөөлөрүнө таандык.

Тил менен ойдун өз ара карым-катышын изилдеп жатып, окумуштуу ой жөн гана тилге көз каранды болбостон, ар бир тил ойду башкача түшүндүрөөрүн жазып кеткен. Анын пикиринде тилдердин арасындагы алиппеден баштап дүйнөнү сезүү, көрө билүүгө чейинки айырмачылык ар дайым боло бере тургандыгын эскерткен. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү – америкалык этнолингвистиканын өкүлдөрүнүн лингвистикалык теорияларына же, башкача айтканда, Сепир Уорфтун тилдик салыштырмалуулук гипотезасына дагы негизделет. Алардын ою боюнча, тилдин структурасы - ойдун түзүлүшүн жана дүйнөнү таанып билүү мүмкүнчүлүгүн аныктайт. 20-кылымдын башында сунуш кылынган гипотезага ылайык, ойдун логикалык түзүлүшү тил менен аныкталат, болуп жаткан кубулуштарды түшүнүү дагы сүйлөп жаткан адамдын тилине көз каранды. Окшош физикалык кубулуштар дүйнөнүн окшош сүрөтүн түзүшөт. Бирок бул учурда тилдер дагы “окшош же тектеш” же өз ара карым-катышта болушу керек [Penn, J. M. (1972) *Linguistic Relativity versus Innate Ideas: The Origins of the Sapir-Whorf Hypothesis in German Thought*. The Hague, The Netherlands: Moutonand Company, *Janua Linguarum, Series Minor* 120.,14-б].

Дүйнөнү тил аркылуу таанып билүү маселесин изилдөөнү немис окумуштуусу Л. Вайсбергер 1930-жылдарда уланткан. *Die Zusammenhänge zwischen Muttersprache, Denken und Handeln* «Эне тил менен ойдун жана кыймыл-аракеттин байланышы деген макаласында» (1930) окумуштуу мындай деп белгилейт: “Конкреттүү бир тилдин сөздүк запасы - ошол тилде сүйлөгөн элге түшүнүктүү тилдик белгилерден жана ойду берүүчү каражаттардан турат. Демек, ошол тилди эне тили катары сүйлөгөн ар бир адам ал сөздөрдү үйрөнөт, ойду түшүндүрө турган бардык жолдорду билет. Ошентип, эне тил өзүнүн түшүнүктөрү менен дүйнөнүн сүрөтүн камтып турат жана ошол тилде сүйлөгөн ар бир адамга дүйнөнүн сүрөтүн тартып берет [Радченко О.А. *Язык как мирозидание. Лингвофилософская концепция неогумбольдтианства/* О.А. Радченко –М., –1997.,313б, 65-б]. Аталган окумуштуу Гумбольдтун теориясынын негизинде өзүнүн дүйнөнүн

тилдик сүрөтү (Weltbild der Sprache) теориясын түзгөн. “Дүйнөнүн сүрөтү” терминин Л.Вайсгербер “Эне тил жана духтун пайда болушу” (Родной язык и формирование духа) аттуу 1929-жылы жарык көргөн эмгегинде колдонгон. Окумуштуу дүйнөнүн сүрөтүн түзүүдөгү тилдин ролун баса белгилеген [Вайсгербер Л. Родной язык и формирование духа / Л. Вайсгербер – М., 1993. – 232 с., 41-б]. Маслованын пикиринде, дүйнөнүн тилдик сүрөтүн – фразеологияда, грамматикада жана лексикада камтылган дүйнө тууралуу маалымат [Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.А.Маслова. – М., 2001. –208-б]. З.Д. Попова жана И.А. Стерниндин аныктамасы боюнча, дүйнөнүн тилдик сүрөтү - тилдик белгилерде жана маанилерде чагылган дүйнөнүн элеси. Ар бир элдин дүйнөнү түшүнүүсү негизги сөздөр аркылуу ишке ашат [Попова З.Д. Очерки по когнитивной лингвистике / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – Воронеж: «Истоки», 2001. – 191с.]. Мисалы, окумуштуулардын пикиринде, орус эли үчүн “душа- жан дүйнө” деген сөз бүтүндөй орус дүйнөсүн чагылдырышы мүмкүн. Башка акыл, ой, эс, баш сыяктуу деген негизги сөздөр дагы “душа-жан дүйнө” сөзүндөй функцияны аткара албайт. Демек, орус элинин жан дүйнөсү акылды дагы, ойду дагы, эсти дагы жан дүйнө аркылуу туя билет [10. Шмелев, А.Д. Сквозные мотивы русской языковой картины мира / Д.А. Шмелев, Зализняк А. А, Левонтина И. Б. Ключевые идеи русской языковой картины мира.– М., 2005. – 540 с., 191-б, 453-464-бб]. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн талдоодо а дегенде лексикалык-семантикалык лакуналарды карап чыгуу зарыл. Мындай лексикалык лакуналардын тобуна адамдын дене мүчөлөрүнүн аталышы, түстү билдирген сөздөр, генетикалык жактан тектеш тилдердеги туугандык терминдер, эмоцияны билдирген концепттер, зоонимдер, жыл сүрүү (календарь) өзгөчөлүктөрү, үй-тиричилик буюм-тайымдарынын аттары кирет. Ошондой эле бул изилдөө тематикасынын алкагы философия, этнология, антропология, тарых жана тил илими сыяктуу илимдердин кесилишинде тургандыктан, ал улут тууралуу көптөгөн маалыматка ээ болууну шарттайт. Бирок дүйнөнү көрүү үчүн бул

классификациялар жетиштүү эмес, ар бир когнитивдик ойду түшүнүү үчүн “микро бейне” түзүү керек [7, 234-б].

Когнитивдик лингвистиканын маселелери чыгыш ойчулдары Аль-Фараби жана байыркы грек философтору Аристотель, Платон, Сократтын эмгектеринде алгач ирет кездешкен. Мындагы башкы өзгөчөлүк тилдин танымдык деңгээлин айырмалоого аракет жасоодо жатат.

Когнитивдик лингвистика боюнча илимий иликтөөлөр алгачкы ирет Н.Хомский, М.Джонсон, Дж.Лакофф, Р.Лангакер ж.б. изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде орун алган.

Ал эми орус тилинде Ю.Д.Апресян, Е.М.Кубрякова, А.П.Бабушкин, Ю.Н.Караулов, А.Вежицкая, Н.Д.Арутюнова, Д.С.Лихачев, М.В.Пименова, А.И.Стернин, В.А.Маслова, И.В.Карасик.

Кыргыз тил илиминде курчаган дүйнөнү адам аң-сезиминде жана ой жүгүртүүсүндө чагылуу процесстери Б.Юнусалиевдин фундаменталдуу эмгектеринде (1951; 1956) сүрөттөлгөн эле. Кийин бул процесс Б.О.Орузбаева, Т.К.Ахматов сыяктуу окумуштуулардын илимий иштеринде улантылган. Бирок бул авторлордун эмгектеринде маанилердин семантикалык параметрлери, курчаган дүйнөнүн тилдеги чагылышынын механизмдери каралган менен тил менен ой жүгүртүүнүн карым-катышы кеңири каралган эмес.

Кыргызстанда когнитивдик лингвистиканын калыптанышы проф.З.К.Дербишеванын ысымы менен байланышат. Анын эмгектеринде кыргыз тил илиминде алгачкы жолу когнитивдик лингвистиканын терминологиялык базасы колдонулган.

З.К.Дербишева «Кыргыз лингвомаданиятындагы негизги концепттер (Ключевые концепты кыргызской лингвокультуры)» деп аталган илимий монографиясында кыргыз тилиндеги концепттерди төмөнкүдөй бөлүштүргөн: «Кыргыз тилиндеги негизги концепттерди аткарган функциясына карата:

1.турмуш-тиричилик концепттери (өмүр, өлүм, ажал);

2.социо-маданий концепттер (каада-салт, аш-той);

3.антропоморфтук концепттер (бала, аялзат, тууган-урук);

4.табият концепттери (тоо, жылкы);

5.улуттук маданий концепттер (бата, сөз, арбак);

6.руханий, адеп-ахлактык концепттер (абийир, ар-намыс, адамгерчилик, ынтымак),

7.руханий-психологиялык концепттер (кут, бакыт, арман) [Дербишева 2012 :30].

Кийинчирээк проф.К.З.Зулпукаров, проф.М.Ж.Тагаев, проф. Г.А.Куттубаевдин жетекчилиги астында когнитивдик изилдөөлөр жаралды. Э.Т.Төлөкова «бала», Ы.А.Темиркулова «көз», «бет», Г.Н.Коротенко, Н.Сардарбек кызы «жан», Л.В.Иванова «мекен», О.Д.Тихоненко «кайгы-сүйүнүч», А.Р.Бутешова «жашоо», А.Б.Мацута «сулуулук», Г.А.Абыканова «суу», А.Н.Сыдыков «этнолингвистика», Б.Б.Нарынбаеванын универсалдуу, антропоцентризм, макро жана микроконцептерди, А.А.Калмурзаева диний концепттерди талдоого алышкан. С.Б.Эргешова менен А.Абдулатов кыргыз тилиндеги паремияларды когнитивдик лингвистиканын өңүтүнөн изилдешкен. П.К.Кадырбекова «Маданият аралык коммуникациянын лингвомаданияттык аспекти (кыргыз жана немис тилдеринин материалдарынын негизинде) аттуу илимий ишин, У.Ж.Камбаралиева «Концептуалдык дүйнөнүн сүрөтүндө темпоралдык категоризация (орус жана кыргыз тилдеринин мисалында)» темасында докторлук диссертациясын жактады. Бул багыттагы изилдөөлөр кыргыз лингвистикасында да бир топ жандангандыгын жана тереңдеп бараткандыгын айтмакчыбыз.

Азыркы мезгилде тил илиминде тилдик кубулуштар когнитивдик нукта ар тараптан изилденип жатат. Алсак, лингвомаданият таануу, антрополингвистика, психолингвистика сыяктуу багыттардын ичинде тил менен ойломдун карым-катышын элдин руханий баалуулуктары менен,

дүйнө таанымы, ой жүгүртүүсү жана психикалык өзгөчөлүктөрү менен тыгыз байланышта алып кароого жол ачылды.

Илимпоз У.Ж.Камбаралиева монографиясында кыргыз жана орус тилдеринин материалдарынын мисалында дүйнөнүн концептуалдык картинасындагы (сүрөтүндөгү) убакыттын категоризациясы боюнча талдоолорду жүргүзгөн. «Мезгил» жана «Время» концептосфералары когнитивдик лингвистиканын өнүгүндө глобалдуу менталдык бирдиктер катары комплекстүү анализге алынган. Тил илиминде концепт боюнча жаралган ар кыл пикирлер, концепциялардын негизинде окумуштуу ага төмөнкүдөй аныктама берет: «концепт – это дискретная ментальная единица, присутствующая в сознании человека как базовая единица мыслительного кода, имеющая относительно систематизированную структуру и не всегда вербализованное содержание, представляющая собой результат когнитивно-познавательной деятельности отдельной личности и общества, несущая в себе совокупность информации и культурно-обусловленных представлений человека о явлениях и предметах действительности» [Камбаралиева 2013:58]. Андан ары У. Камбаралиева концепттердин жаралыш жолдорун төмөнкүдөй ажыратат:

- Сезимдик тажрыйбанын негизинде, б.а. курчаган чөйрөнү түздөн-түз сезим органдары аркылуу кабылдоо (көрүү, угуу, жыт, сезүү);
- Адамдын предметтик-практикалык ишмердүүлүгүнүн негизинде б.а. анын ар кыл предметтер менен иштегенинин негизинде;
- Эксперименталдык-таанып билүүчүлүк жана илимий ишмердүүлүктүн негизинде;
- Ойлонуунун негизинде б.а. белгилүү болгон концепттердин үстүндө ой жүгүртүү, пикирдешүү, жыйынтык чыгаруу ж.б. натыйжасында;
- Вербалдык жана вербалдык эмес баарлашуунун негизинде, адам башка бирөөгө тил каражаттары же жаңсоолор, пантомима, атайын белгилер менен кандайдыр бир концепти кабарлайт, түшүндүрөт. Бул

ыкмалар көбүнчө бир-бирин толуктап турат, чогуу колдонулушу мүмкүн [I.105. 58].

Изилдөөчү Э.Төлөкова концепт боюнча мындай жыйынтык чыгарат: «Биздин оюбузча, *концепт – биринчиден, мазмунуна бизди курчап турган дүйнөгө байланыштуу жалпы маалыматты камтыган бирдик болсо, экинчиден, улуттук маданиятта сакталуучу, топтолуучу, муундан-муунга өтүүчү, өздөштүрүлүүчү касиетке ээ болгон менталдык бирдик*. Бул бирдиктер татаал түзүлүшкө ээ болуп, биздин мээбизде сакталат. Ал түзүлүштөр мээде ар кандай элес түрүндө уюшулат. Элестер адамдын мээсинде кээ бир учурда жөнөкөй элес, сүрөт түрүндө болсо, кээ бир учурда бир сүрөт менен чагылдырылышы мүмкүн болбогон, кыймыл-аракеттүү, окуялуу татаал түшүнүк түрүндө уюшулат. Мисалы, *азан чакырып, ат коюу* аземин алып көрсөк, мында мээде: *азанчы, наристе, наристенин жакындары жана ат коюуга байланыштуу кыймыл-аракеттик түшүнүктөр, окуянын жүрүшү* ж.б. элестейт» [Төлөкова 2012: 11].

Тил менен маданиятты байланыштырып изилдөө когнитивдик лингвистикага таандык.

Азыркы тил илиминде улуттун руханий-маданий казынасы катарында тилди изилдөө актуалдуу болуп саналат. Анткени, ар бир тил мазмунуна улуттун тарыхын, маданиятын, дүйнө таанымын, мүнөзү менен ой-санаасын камтып турат. Ошондуктан азыркы кыргыз тил илиминде тил менен маданияттын байланыштуулугу, тактап айтканда, тилдин мазмунундагы улуттук сыпаты, улуттук рухту таанууга негизделен когнитивдик лингвистика жана анын лингвомаданият таануу, этнолингвистика сыяктуу багыттары өнүгүп чыкты. Ушуга байланыштуу дүйнөнүн тилдик бейнесин түшүнүүгө, изилдөөгө түрткү болгон, анын өзөгүн түзүп турган *концепт* түшүнүгү тилдин таанымдык мазмунун, ал-абалын аныктоочу илимий лингвистикалык категория катарында калыптанып жатат.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн бир бөлүгү болгон концептилердин адам таанымында алган орду чоң. Турмуштагы күнүмдүк маданият үчүн баалуу

жана актуалдуу мааниси бара маданий атоолор гана концепт даражасында таанылат. Тил аркылуу таанылган концептилер, жалпы алганда, тилди алып жүрүүчү элдин дүйнө таанымдык көрсөткүчү.

Лингвистикада концепт термини менен түшүнүгүнүн калыптанышы тил, аң-сезим жана маданияттын өз ара таасирлеринин өзгөчөлүктөрүн, мыйзамдарын, методдорун изилдөөдөгү жаңы кадам болот. Ушуга байланыштуу лингвистика, когнитология, маданият таануу, философиянын өз ара карым-катышынын жаңы аспектилери пайда болуп, анын артында семантикалык изилдөөлөр да тереңдеп баратат.

1.1. Дүйнө сүрөтү жана дүйнөнүн тилдик сүрөтүндөгү концептуалдык ыкманын колдонулушу

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү концептуалдык сүрөтүнүн бир бөлүгү болуп саналат, себеби “концепт” - философиянын бирдиги, ал эми тилдик маани (семантика) тилдик категориянын бирдиги катары каралат. Адам –билимдин, дүйнө таануучу субъектиси катары каралып, кандайдыр белгилүү бир билимдердин, көрүнүштөрдүн, объективдүү чындыктын алып жүрүүчү субъектиси да болуп саналат. Мындай система илимде “**Дүйнөнүн концептуалдык системасы**, дүйнөнүн модели, дүйнөнүн образы “ деп аталат жана ал түрдүү аспектилерде берилет.

Тилдин дүйнөлүк сүрөтү – ошол адам кабыл алган чындыкты, концептуалдык системаны, дүйнөдөгү болгон көрүнүштөрдү тил аркылуу көрсөтүү же чагылдыруу. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн концептуалдык, когнитивдик моделинен айырмалоо зарыл. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн (мындай кийин ДТС деп жазылат) ар бир тилде дүйнөнү ар башка улуттун, этностун, башкача кабыл алуусу аркылуу аныктоого болот, жана дүйнөдөгү кубулуштарды чечмелеп берүүдө бири - бир менен эч убакта дал келбейт . Мисалы: окшоштуктун белгиси кыргыз маданиятында “ эгиз козудай” “ эгиздей ”, “коендой ”, “сыйрып чаптап койгондой”, оозунан түшө калгандай”, “мурдунан түшө калгандай” “дал эле өзү ” түрктөрдө да, азыр

маалымат технологиянын өсүү мезгилинде заманбап жаңы сөз да пайда болду “тим эле копиясы”, орустарда “суунун эки тамчысындай”, немистерде “жумурткадай окшош”, деп берилсе, англичандар “тобуядай окшош” деген образды иштетишет.

Дүйнөнүн концептуалдык сүрөтү же «дүйнөнүн модели» ДТБнен айырмаланып, билимдин, социалдык ишмердүүлүктүн өзгөрүшү менен дайыма өзгөрүп турат. Ал эми ДТС болсо адамдардын байыркы дүйнө кабыл алуусун да сактайт. Концептуалдык анализ (талдоо), 1976-жылы жарык көргөн Н.Д. Арутюнованын “Предложение и его смысл” китебинде, 1979-жылы басылган В.А. Успенскийдин “О вещных коннотациях абстрактных существительных” деген макаласында жана америкалык лингвисттер Ж.Лакофф жана М.Жонсондун (Metaphors we live by) “Биз менен жашаган метафоралар” деген эмгектеринде алгачкы жолу колдонулган. Бул китепте азыркы англис тилиндеги туруктуу сөз айкаштары иргелип алынып, алардын метафора катары колдонулушу чындыгында англис тилинде сүйлөөчүлөргө кадимки эле көрүнүш катары кабылдангандыгы белгиленет. Англис тилинин америкалык вариантында Time is money (Убакыт деген акча) деген метафоралык фразага концептуалдык анализ жүргүзүлөт [6, 123-б]. Англис тилинде убакытты төмөндөгүдөй сүйлөмдөр түшүндүрөт: I don't have the time to give you.- Менин сага убактым жок (сага көңүл бурганга чолом тийбей атат). How do you spend your time these days? -

Ушул күндөрү сен убакытты кантип өткөрүп атасың (Ушул күндөрү эмне менен алексиң?). I've invested a lot of time in her.- Мен ага (кызга) көп убакыт бөлүм (Мен ал кызга көп убакыт короттум). I don't have enough time to spare for that. Менин ага корото турган убактым жок. Do you have much time left?- Сенин убактың көппү? I lost a lot of time when I got sick.- Ооруп калып көп убактым текке кетти. Авторлордун пикиринде, убакыт америкалыктардын дүйнөлүк бейнесинде болгондугу үчүн эң баалуу

продукт. Убакыт – ой-максатты ишке ашыруу үчүн берилген чектелүү ресурс. Ал эми кыргыздардын дүйнөлүк бейнесинде “убакыт”- чектелүү болгону менен, ага өтө маанилүү продукт катары маани берилбей келген. Ошондуктан, кыргыздардын коммуникативдик жүрүм-турумунда кечигүү кадыресе эле көрүнүш болуп саналат. Ал эми америкалыктардын/батыштын дүйнөлүк бейнесинде “убакыт” “жумуш” деген концепт менен байланышкан. Анткени, капитализмдин мыйзамдары адамдарга жумушту саатына, жумасына же жылына акча төлөө эрежелерин киргизгендиктен, убакыт жумуштун же акчанын көптүгү же аздыгы менен өлчөнөт. Демек, «убакыт-акча» деген метафоралык фраза америкалыктардын жашоо образын туюнтат. Авторлор бул фраза жаңы доордо гана батыштык жашоону чагылдырат жана ошол эле учурда убакытка болгон мындай көз караш башка маданияттын өкүлдөрүнө таандык эмес деп белгилешет [6, 125-б]. Эгемендик алгандан кийин кыргыздардын дүйнө таанымында дагы убакыттын концептуалдык аныкталышы өзгөрдү, убакытка болгон кыргыздар 20-кылымдын 60-жылдарынан тартып дүйнөнүн сүрөтү семиотиканын алкагында негизги (тилдик) жана көмүскө (миф, дин, фольклор, поэзия, проза, кино, живопись, архитектура) системаларды үйрөнүүдө колдонула баштаган. Демек, ар бир улут дүйнөнү өз алдынча көрөт, ал айырмачылык тил аркылуу туюндурулат. Кыскасы, ар бир улут дүйнөнү өз алдынча көрөт, ал айырмачылык тил аркылуу берилет. Бул тилдеги семантика, стилистика жана прагматикалык маселелер менен тыгыз байланыштуу.

ДТС ар бир улутта объективдүү дүйнөнү субъективдик образдар менен берүү менен өзгөчөлөнөт жана логикалык дүйнөнүн бейнесине таянат, себеби концептуалдык дүйнөнүн сүрөтү дүйнөнүн түшүнүк сүрөтү (понятийная картина) негизделет. Дүйнөнүн концептуалдык сүрөтү индивиддин же ар бир адамдын дүйнө кабыл алуусунун өзгөчөлүгүнө, ошондой эле, элдин улуттук руханий иш- аракеттерине байланыштуу болот. Дүйнөнүн концептуалдык системасын үйрөнүү тил аркылуу жүзөгө ашат, ал эми тил ар бир улуттун

өзгөчөлүгүн, ошол коомго болгон мүнөздүү көрүнүштөрүн чагылдырган система боло алат.

Тилдин эң башкы функциясынын бири - улуттун маданиятын сактоо менен, муундан-муунга өткөрүлүп берилишинде. Мына ошондуктан тил элдин, улуттун, этникалык коомдун, улуттук мүнөздө инсандын калыптанышында чечүүчү роль ойнойт. Белгилүү болгондой, ар түрдүү тилде материалдык маданияттын объектилерин (мисалы, тамак, суусундук, буюм-тайым ж.б) туюндурган атайын аталыштар бар. Мындай аталыштардын пайда болушу, жашашы ошол маданиятка гана мүнөздүү болгон салттардын, баалуулуктардын өзгөчөлүгү менен тыгыз байланыштуу. А.Вежбицкая Клиффорд Герц тарабынан берилген аныктаманы колдоого алып: «Маданият – тарыхый жактан берилүүчү маанилердин моделдери, символдор менен толукталган түшүнүктөр, адамдардын бири-бири менен жашоо жана турмуштук эрежелер жөнүндөгү билимдерин алмашуусу» дейт [Вежбицкая 1996: 11].

Жогорудагы аныктамадан улам, элдердин өз ара пикир алмашуусундагы символдордун жыйындысы тил болуп саналат деген жыйынтыка келебиз. Демек, маданият – бул тарыхый түрдө берилген тил менен ишке ашкан моделдердин туюндурулушу. Тил маданияттын ишке ашуусунун эң мыкты далили болуп эсептелет.

Тил менен маданият төмөнкүдөй жалпылыктарга ээ:

- 1) адамдын көз карашын чагылдырган аң-сезимдин формасы;
- 2) тил менен маданияттын субъектиси – адам.

Демек, маданият жана тил коммуникативдик процессте өз ара тыгыз байланышкан, тилдин өнүгүүсүнө жана коомдун калыптанышына чоң салым кошот

В.Л.Маслова маданият менен тилдин өз ара катышы жөнүндө төмөндөгүчө айтат:

- тил – бул ата-бабалардан мурас катары сакталып келген маданияттын маанилүү бир бөлүгү;

- тил маданиятты таанып, үйрөнүүчү негизги курал болуп саналат [Маслова, 2004: 62].

Демек , тил маданияттын курамдык бөлүгү жана анын негизги куралы болуу менен бирге бул «биздин жан дүйнөбүздүн чындыгы, ички маданиятыбыздын тамчысы; ал «жалпыланган түрдө» улуттук менталитеттин мүнөздүү белгилерин аныктап көрсөтөт. Тил – адамдын аң – сезиминин өзүнчө турган тармагын ачуудагы башка механизм» [Маслова, 2004:62].

Изилдөөчүлөрдүн айтуусунда, ар түрдүү маданияттагы концептердин окшоштуктары, негизинен, борбордук компоненттер менен берилсе улуттук өзгөчөлүктөрү чет жакадагы каражаттар менен берилет.

Концептуалдык системанын аткарган милдети- бизге көрүнбөй, бирок мээбиздин ичиндеги билим катары жаткан маалыматтарды , улуттун географиялык, маданий өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү. Мисалы, кыргыз маданиятында төлгө салуу үчүн бир каражат катары койдун далысын пайдаланышкан, аны баары эле биле бербейт, өзгөчө жаштар. Онтологиялык табиятына кайрылсак , калктын негизги жашоо булагы мал менен байланышкан , ошондуктан алар төлгөгө (предсказание) койдун далысын иштетишкен, бул эпосто учурайт. Мисалы :

1620-1630 стр 42 часть 3

Төлгөчү кара Төлөгү

Төлгөсү журттан бөлөгү

Агыдай далы көрүүчү

Ашкере айтып берүүчү

1620-1630 стр227 часть 2.

Here **fortune telling** was rarest work

Here with ram’s shoulder – blade came Agidai

Her their advice was rated high

Here the keen words knocked you down, it's true . Бул маалыматтын негизинде кыргыз маданиятында төлгө салуу үчүн далыны колдонору баарына белгилүү болуп турат.

Сөздөр аркылуу дүйнөнүн сүрөтүн берүү - абдан маанилүү маселелердин бири. Ар түрдүү маданияттагы ДТС түрдүү каражаттар , түрдүү жолдор менен берилет, себеби дүйнө кабыл алуу ар бир этностун улуттук маданий өзгөчөлүктөрүнө жараша болот. Лингвомаданий, этнологиялык, лингвосоциологиялык жактан алып караганда ДТС өзгөчөлүгүн изилдөө жеңилге турат жана себеби тилдин чегинен чыгып тилдик каражаттарды коом , маданият, элдин психологиялык өзгөчөлүктөрүн изилдөө алардын окшош эмес жактарын табууга жардам берет жана башка маданияттагы элдердин дүйнө таануудагы жашыруун сырларын ачуу менен андагы өзгөчөлүктөрдү салыштырып изилдөөгө жардам берет. ДТСтүн изилдөөдө андагы окшош жана окшош эместеринин себебин табуунун булактары катары төмөнкүлөрдү саноого болот : 1) жаратылыш өзгөчөлүктөрү, ар бир улуттун турмуш шарттарынын өзгөчөлүктөрү болот жана алар тилде дал ошондой башка башка образдар, түшүнүктөр менен берилет. Ошол адамдар жашап турган жер, жаратылыш – адамдардын жашоо шарттары жаратылышка карата болот, мисалы сибирде жашаган эскимостор кардын 200 ашык түрлөрүн берсе , кыргыз маданиятында алардын түрлөрү саналуу: “сары кар”, “ биринчи кар ”, “суу кар”, “ак кар”, “жамгыр аралашкан кар ”, “эрте жааган кар”, “кеч жааган кар ” ж. б. Жаратылышка карата өсүмдүктөрдүн, айбан аттардын ысымдарын беришкен. Жаратылыш шарты адамдардын дүйнө кабыл алуусундагы өзгөчөлүктөрүн көрсөтө алган. Түстөрдү кабыл алууда жаратылыш өзүнүн жардамын берет жана аларды өзүнө жакындаштырат. Мисалы, шырдакты боёо атайын боёк болбогон шартта пияздын ширесин пайдаланып иштетишкен, ошондо гана табыйгый кооз түс алынган .(Мындай ыкма азыр деле Баткен , Лейлек райондорунда

боек катары пияз колдонулат). Ал эми Бухарадагы эстерикилердеги боёктор ушул мезгилге чейин өчпөй турат, анын сырын азырынча эч ким ача элек. Жаратылыш өзү ДТСтүн адамга түзүп берет, анда адамдын дүйнөгө болгон ассоциациясы берилет. Шырдакка сайылган оймолордун сүрөттөрү жапайы айбанаттардын мүйүздөрүн элестетет, алар маанилеринин оошу метафоралык ыкмалар жана салыштыруулар аркылуу коннотативдик деңгээлде берилет. ДТС берүүдө жаратылыштын орду өтө чоң жана маанилүү. ДТС уюштуруучу жана аны көрсөтүүчү факторлордун бири болуп ошол коомдо жашап жаткан адамдардын маданияты саналат.

Маданият - бул адамдын жаратылыштан албай өзү иштеп чыгып, жараткан адамзаттын феномени болуп саналат. Маданият башка муундан айырмалап турган, өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү бар, адамдагы материалдык, руханий ишмердүүлүктүн, социалдык- тарыхый. эстетикалык, моралдык нормалардын, баалуулуктардын натыйжасы болуп саналат, алардын баары адамдын дүйнө таанымын көрсөтүү үчүн түрдүү концептуалдык жана тилдик каражаттар менен туюндурулат. Маданият – бул тарыхый жактан муундан муунга өткөрүлүп берилүүчү модели. Бул ошол коомдун жашоо образы катары көрүнөт. Тил менен маданияттын алып жүрүүчүсү же ээси – адам. Адамдар тил аркылуу пикир алышат жана маалымат таратышат. Ушул жагынан тил муундан муунга маданиятты сактоочу жана өткөрүп берүүчү кызматты аркалайт. Тил маданиятты түзүүнүн, сактоонун жана өнүктүрүүнүн да башкы куралы болуп саналат. Көрүнүп тургандай, тил менен маданият бири-бирисиз жашай албай тургандай абалда тыгыз байланышкан. Маданиятты түзүүнүн, өнүктүрүүнүн жана сактоонун башкы куралы катары саналган тил жөнүндөгү идеялардын негизинде лингвокультурология деген илим тармагы пайда болгон.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү өзүнө таандык каражаттардын жардамы аркылуу ушул эле дүйнөнүн концепттик маалыматын чагылдырат. Эгерде дүйнөнүн концепттик картинасы ошол эле концептердин жыйындысынан

алынса, дүйнөнүн тилдик картинасы болсо «тилдин семантикалык мейкиндигин» түзүп, анын бирдик маанилери катары да жашай берет. Ошентип, ДТС концепттик көрүнүшү менен бирдей каралбастан, ал болгону анын бир бөлүгү катары гана эсептелет. Бул тилдик сүйлөшүүлөрдүн концептосферанын же т.а. концепт-чөйрөнүн мазмунуна толук кандуу ыңгайлаша албагандыгы менен байланыштырылып түшүндүрүлөт. Анын айрым концепттери байланыштын негизги каражаты катары мааниге ээ болгондуктан кеңири колдонулуу менен ал тийиштүү этностор үчүн маданий жагынан жогору бааланат. Маданияттагы ар бир өзгөчөлүк тил аркылуу берилет. Мисалы Манас айтуучулук – кыргыз маданиятына гана тиешелүү, кудай берген өзгөчө касиет, анда адамдын импровизациялык жөндөмдүүлүгү, чукугандай сөз таап, аны уйкаштырып айткандары, ошолордун баарын жатка билип, өзүнө тиешелүү артистик жөндөмдүүлүккө ээ болгондугу менен айырмаланат, бекеринен аны “бир актердун театры ” деп атабайт. Айрым бир маданий моделдер дүйнөгө таралып кетет, мисалы Ч. Айтматовдун чыгармаларын айтсак болот, адабияттын шедеври катары дүйнөгө тарады. Андан сырткары, ЮНЕСКОнун тизмесиндеги коргоого алынган маданий объекттерди алып карасак, дүйнө элдеринин маданиятына тиешелүү болгон канчалаган объекттер турат. Элдин маданияты аркылуу ошол элди таанып билүү, ал аркылуу ДТСтүн таанып билүү жүргүзүлөт. Маданият феномендери тил аркылуу башка маданиятка өтөт, анан алар таанып баштайт. Ч. Айтматовдун чыгармалары башка тилдерге которулуусу аркылуу кыргыз маданияты таанылып олтурат. Кыскасы, ДТСтүн таануу, биринчиден, ошол адамдар жашаган жаратылыштын шарттарын көрсөтсө, экинчиден, феномен катары ошол элдин маданиятынын өзгөчөлүгү, башкалар менен окшоштугу аркылуу ДТСтүн билүүгө болсо, себеби алар тил аркылуу гана тарайт. Ал эми ДТСнүн үчүнчү феномени катары адамзаттын билимин айтууга болот. Бул өзгөчө көрүнүш, билим (знание) дүйнөнү кабыл алуудагы сезимдин, ички руханий дүйнөнүн иштөө ыкмалары жана алардын натыйжалары, дүйнө таануу ар бир адамда, ар бир улутта, ар бир этносто ар

башкача болот. Дүйнөнү кабыл алуу, тигил же бул кырдаалга карата таасирленүү ошол кабыл алынып жаткан субъектке байланыштуу же ал жөнүндөгү фонддук билимге, тажрыйбага, байланыштуу болот, б.а, объективдүү дүйнөнүн субъективдүү образын тил аркылуу бере алат.

Бул жөнүндө Е.С. Кубрякова () айткандай ДТС дүйнө жөнүндөгү билимдердин структурасынын жыйындысы катары каралат. Тил бул айлана чөйрөдөгү объекттерди, чечмелөөчү курал, дүйнөнүн күзгүсү, түздөн - түз күзгүсү эмес объективдүү нерсени субъективдүү көрсөтүүчү күзгү. ДТС жалаң эле белгилүү бир улуттун фольклор, мифология, маданият, тарых, салт санаалар жана психологиясынын контекстинде гана иштебестен, ошол элдин тилинин и контекстинде да иштейт.

Бизге белгилүү болгондой В. Гумбольдт тилди иликтөөдө диалектикалык ыкманы колдонгон, анда дүйнө дагы дайыма кыймылда, б.а. өзүнө карама каршылыктары, бири - бирине болгон мамилелери менен бирге өсүп-өнүгүүдө болоорун айтып, аны бир бүтүн система катары караган. Ар бир тил аң сезим менен бирге иштеп, объективдүү дүйнөнүн субъективдүү образын түзөрүн да В. Гумбольдт белгилеп кеткен. Мындай айтылган диалектикалык ойлор каршы пикирлер менен коштолгон, мисалы , Л. Вайсберг 20-кылымдын отузунчу жылдарында тил илимине “дүйнөнүн тилдик сүрөтү” деген термин киргизип, белгилүү бир коомдун тилинде билим баалуулуктарынан (сокровище знаний) турган руханий мазмун жашайт жана ал коомго таасирин көрсөтө алат, ошол билим баалуулуктардын руханий жыйындысы конкреттүү бир тилдин дүйнөлүк сүрөтүн түзөт деп көрсөткөн.

ДТС теориясы жөнүндө америкалык этнолингвистер да өз ойлорун айтышкан. Анда Э.Сепир жана Б.Уорф атайын гипотезаларды иштеп чыгышып, ал гипотеза « Сепира менен Уорфдун гипотезасы»,- деп аталат.

Дүйнө, аалам сүрөтү биздин мээ аркылуу чагылдырылып, анын таасирлери аң-сезим аркылуу тилдик система менен берилиши шарт. 21чи

кылымдын башында Г. С. Самойлова илимдеги жана билимдеги баалуулуктардын өзгөрүштөрүн изилдөө менен бирге, тилдеги адамдык фактордун күчөшү, тилге социалдык фактор катары мамиле жасалышы, улуттук тилдердин өзгөчөлүктөрүн табуу жана алардын дүйнө таануу өзгөчөлүктөрүн байкоолорун эске алуу менен, ДТСтүнө кызыгуу көбөйүп, аны изилдөөдө Ю. Д. Апресян, Н. Д. Арутюнова, Ю. Н. Караулов, Е. В. Урысон сыяктуу окумуштуулар изилдей келишкенде ДТСнын метафоралык белгилери, аткарган функциялары, универсалдуулугу, улуттук өзгөчөлүктөрү көптөгөн проблемаларды түздү. Изилдөөчүлөр тарабынан ДТСнын аныктамасы ар түрдүү бериле башташты, алардын айрымдары кенен мааниде алышса, айрымдары тар мааниде беришип дүйнөнүн тилдик концептуалдык бейнесин берүүгө аракет жасашты. Аларга С. Ю. Аншакова, Т. И. Воронцова, Л. А. Климкова, О. А. Корнилов, З. Д. Попова, Б. А. Серебренников, Г. А. Шушарина ж.б. кирет. Аталган илимпоздор ДТС «объективдүү дүйнөнүн субъективдүү образын көрсөтүү, менен ДТСнын дүйнөнүн концептуалдык бейнесин берет деп кенен мааниде карашат.

ДТС ар бир тилде чындыкты же чындык жөнүндөгү түшүнүктү көрсөтө алат, мындай көрүнүш табийгый кубулуш, тилдин концептуалдык кубулуштарды туюндурарын ар бир улуттун өзүлөрү да байкабай калышат.

Ал эми Н. А. Беседина, Т. Г. Бочина, М. В. Завьялова, Т. М. Николаева, М. В. Пац, Р. Х. Хайруллина, Е. С. Яковлева сыяктуу изилдөөчүлөр ДТС катары белгилүү бир тилде сүйлөгөн коллективге тиешелүү болгон чындыкты кабыл алуу кубулушу деп эсептешет. Мындай көз караш ДТСнын тар мааниде айтылганы болуп саналат десек жаңылышпайбыз. Бул эки аныктаманын берилиши тилдик компетенцияга байланыштуу болгону ДТСнын изилдөөгө мүмкүнчүлүк түзөт.

А. А. Буров, ДТСнын изилдөөдө анын сөздүктү камтырын, түрдүү образдардын болорун, ар бир улуттун тилдик идеологиясы болорун жана дүйнөнү ассоциативдүү - вербалдык көрсөтөрүн белгилейт. Жогоруда

айтылган түшүнүктөрдү изилдөө менен бирге окумуштуулар тилдин түрдүү иерархиялары да катышарын белгилеп келишет, аларга лексика жана фразеология кирери талашсыз.

Демек, ДТС чындыгында эле реалдуу чындыкты, тилдин дүйнөнү бөлүктөргө ажыратышы, аалам, дүйнө жөнүндөгү маалыматты тилдин түрдүү бутактары жана түрдүү денгээлдери аркылуу берилери шексиз.

ДТС түрдүү каражаттар менен берилет, аларга: сүйлөгөндө тезирээк жана күчтүү эффект берген фразеологизмдер, мифологемалар, образдуу-метафорикалык, коннотативдик боёгу бар сөздөр кирет.

ДТСнын орус же башка маданиятка тиешелүү болуп, андагы түйүндүү сөздөрдү, фразеологизмдерди ачык көрсөтөт. Өзгөчө фразеологизмдерге тиешелүү болгон сөздөрдөгү түйүндүү сөздөрдү Ю.Д. Апресян изилдеп төмөнкү сөздөргө көбүрөөк көңүл бурган . Аларга: жаш-картаң, жан – тагдыр, узуну-туурасы ж.б.

Ал эми Анна А. Зализняк, И.Б. Левонтина, А.Д. Шмелевдер орус тилиндеги убакыттын узундугун сөздөргө - момент, минута, көз ачып-жумгуча, көз ирмемде, саат менен берген. Биздин дүйнө таанымбыз тилдик дүйнө таанымга байланыштуу келет. Ар бир улуттун тили ДТСнын көрсөтүү менен ошол улуттун өзгөчөлүгүн жана ошол тилде сүйлөгөн адамдын дүйнө таанымын көрсөтө алат жана дүйнө таануунун бейнесин бере алат.

Метафора, салыштыруу, символдор аркылуу дүйнөнүн кыйыр мааниде берилиши ДТСнын универсалдуулугун көрсөтүүчү негизги фактору жана белгилүү бир улуттун өзгөчөлүгүн берүүсү болуп саналат. Бирок бир эске салуучу факт катары универсалдуулук менен улуттук тилдин өзгөчөлүктөрүн чаташтырбоо керек. ДТС – бул белгилүү бир тилдик коллективдин тарыхый аң - сезими, дүйнө таанымы жана чындыкты чагылдыруунун концептиси болуп саналат. Ошондуктан ДТСнын окуп үйрөнүү дүйнөнүн концептуалдык сүрөтү менен байланыштуу болот.

ДТСны салыштырып изилдөөдө дагы заманбап изилдөөчүлөрдүн салымы өтө чоң. Түрдүү тилдерди лексикалык жана фразеологиялык багытта изилдөөдө орус жана англис тилинин негизинде антропоцентрикалык ыкма менен Г. А. Багаутдинова изилдесе, Х. А. Джахангири Азара болсо орус жана персия тилинин негизинде иликтеп чыккан, ал эми М.В. Завьяловой, дүйнөнүн сүрөтүн орус жана литва тилдеринин негизинде иликтөөгө алган. Мындай изилдөөлөр кызыктуу фактыларга бай болгондугуна байланыштуу океандын нары жагындагы өлкөлөрдүн изилдөөчүлөрүн да кызыктырбай койгон жок. Ага мисал катары Ли Тоан Тханг, дүйнөнүн бейнесин орус жана вьетнам тилдеринин негизинде изилдесе, Ю. А. Рылова, дүйнөнүн сүрөтүнүн семантикалык доминанттарын орус жана италия тилдеринин каражаттарынын мисалдарында субстантивдик көп маанилүүлүктүн негизинде изилдеген, Т.А. Яковлева болсо немис жана испан тилдеринин ДТС катары анализдеп чыкты, Р. Х. Хайруллина башкыр жана орус тилдеринин дүйнөнүн фразеологиялык бейнесин жаратты. Мезгил өткөн сайын ДТСга кызыгуулар күч алып, аны реконструкциялоо, б.а. кайрадан карап чыгуу маселесине кайрылышып, ага кызыктар болгон окумуштуулар көбөйгөн. Анда сөз жасоо системасын карап чыккан Е.С. Кубрякованын эмгеги зор десек жаңылышпайбыз. Баарыбызга белгилүү болгондой ДТСтүн түзүүдө грамматикалык каражаттардын ролу өтө чоң. Бул маселени кароодо И.Ю. Гринева, И.М. Кобозева, А.Г. , Л.Б. Лебедевдер көптөгөн эмгек жазышты, өзгөчө грамматикалык категориялардын ДТСны изилдөөдө О.Ф. Жолобов, О.С. Ильченко, Н.Ю. Лукиналар иштеген болсо синтаксистик конструкциялардын ДТСны караштырууда Е.В. Агафонова, Л.Г. Бабенко, А.А. Буровдор көптөгөн эмгектерди жаратышты. Ал эми ДТСны тексттик жактан кароону И.Р. Гальперин, Е.И. Диброва, И.П. Карлявина, С.Д. Кацнельсон, Л.М. Лосева, Е.И. Матвеева, Т.М. Николаевалар иштеп чыгышты. Жогоркуда айтылган маселелерде тилдик фактыларды гана изилдебестен, ДТСнын негизги компоненти катары концептерди жана алардын типтерин изилдеп чыгышкан. Жогоруда айтылган маалыматтардан

улам ДТСнын татаал типологиясы бар экендигине күбө болуу менен анын системалуу экендигин билебиз. Андан сырткары, ар бир тил өзүнүн коомдогу функциясын аткарат, аларга : а) баарлашуу; б) маалымат берүү; с) угуучуга таасир берүүчү; д) жана дүйнө тилдеринин өзгөчөлүктөрү жөнүндө маалымат жыйноосу кирет, ошондой эле этникалык компонентин эстен чыгарбоо шарт, себеби тил дүйнө бейнесинин көп кырдуу экендигин далилдейт. Аларга ДТ Илимий сүрөтү, ДТ Улуттук сүрөтү, ДТ адам жөнүндөгү сүрөтү, ДТ фразеологиялык сүрөтү, этникалык сүрөтү дегендей суб структуралардан туруп, ал тургай жеке маселелерди, деңгээлдик касиеттерин камтыры да шексиз. Мындай шартта көбүнчө маанисине көбүрөөк көңүл бөлүнүп аны берүүчү формасы экинчи орунга чыгат, б.а, маданий стереотиптердин пайдубалы курулуп , ошолор жөнүндө кеп болот. Улуттун дүйнөлүк сүрөтүнүн тили канча жашаса, ал дагы ошончо жашайт, тилсиз улут жок деген жыйынтыкты берет. Улуттун тилдик дүйнөсүн башка улуттагы аң - сезим үчүн кабыл алуу мүмкүн эмес деген бир жактуу ойлор айтылып жүрөт, дүйнөнүн улуттук сүрөтү ошол улуттун мүнөзүн жана менталитетин көрсөтөт.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү дайыма ар бир улуттун тили менен байланыштуу болуу менен бирге ошол улуттун өзүнө тиешелүү кайталангыс кубулуштары болот, ошондой кубулуштар улуттун тилинде берилет да, ошолор гана улуттун тилдик сүрөтүн түзүшөт да муундан муунга берилип олтурат. Ошол кубулуштарды берүүдө же кабыл алууда айлана чөйрөнү таануу жана аны моделдештирүү аң-сезимде автоматтык түрдө кетиши мүмкүн, себеби улуттук тил – эң негизги этногендик фактор болуп эсептелинет. Улуттук тилди толук билгенде гана улуттун этникалык аң- сезимин түшүнүүгө болот, ошондо гана улуттук маданий салт- санааларын билүүгө болот.

(Морковкин, Морковкина 1997, с.47-48/.)

Ааламдашуунун 20 –кылымдагы негизги проблемаларынын бири болуп улуттук баалуулуктарды жоготуп албоо эсептелинет, өзгөчө майда

улуттардын улуттук баалуулуктарын сактап калуу кыйынга турат. Ошондуктан эң негизгиси этностордун өзгөчөлүгүн көрсөткөн, менталитетин, баалуулуктарын көрсөткөн улуттук тилди сактап калуу ар бир улут үчүн олуттуу маселелерден болуп калышы шарт. Башка бир маданияттагы баалуулуктар экинчи бир маданияттагы инсандардын көзүн ачып, өзүлөрүндө жок баалуулуктар бар экендигин көрүшүп, аларды сыйлоо менен адамдар бири - бирин сыйлоону үйрөнүшөт, ар бир улутта уникалдуу көрүнүштөр бар экенин көргөндө гана өзүлөрүнүкүн баалай алышат жана алардын пайдалануу керек экендигин сезишет. Ошондо гана тилдин баалуулугун сезишип, андагы улуттук көрүнүштөрдү позитивдүү түрдө талкуулап, ар улуттун духун туура берүүгө аракет жасашат. Улуттук тилге мындай маани берүү, улуттун менталитетин туура көрсөтүү алардын тилдик каражаттарын илимий негизде сүрөттөп берүү ДТСнын теориясын өнүктүрүүгө чоң өбөлгө түзөт.

Биз дүйнөнүн тилдик сүрөтүн (ДТС) изилдөөдө кыргыздын энциклопедиясы деп эсептелген, көлөмү жагынан да дүйнөдө биринчи орунда турган, океандай калкыган “Манас” эпосуна көңүл болбой кое албайбыз.”Манас” эпосу – бул кыргыздын тили, дили жана руху гана эмес, бул кол жеткис поэзия, түгөнгүс поэтиканын таптаза шыңгырап аккан булагы катары кабыл алынат. “Манас” эпосунун дүбүртү бүт дүйнөгө кеткен, аны ошол деңгээлге жеткирген - кыргыздын улуу манасчылары, алардын катарында Саякбай Каралаев, Сагынбай Орозбаковдор да турат. Алардын уникалдуу таланты, миллион сап ырларды жатка билүү жана эстеп калуу жөндөмдүүлүгү аалам тарабынан, жараткандан берилген табышмактуу сыр катары берилип олтурат. Манасчылардын импровизация жасоо жөндөмдүүлүгү дүйнөдө жок уникалдуу жөндөмдүүлүккө кирет. Манасчылар ошол миллиондогон сап ырлардын мазмунуна карата каалаган жерден даярдыксыз айтып бере алышат. Манас” эпосу адабий чыгарма гана болбостон кыргыз искусствосунун бардык бөлүктөрүндө негизги объект

боло алат. Тилдин дүйнөлүк сүрөтүн изилдөө жана аларды анализдөөдө бизге концептуалдык ыкма жардам берет.

Концепт эс тутумдун бир бөлүгү катары түрдүү окумуштуулар берген критерийлери кеңири изилденген. Аларга : а) тилдик когнитивдик бирдик (Е.С. Кубрякова) ;б)психолингвистикалык кубулуш (А.А. Залевская); в) абстрактуу илимий түшүнүк (А. Соломонник); г)маданияттын түптүү бирдиги, абстракттуу, конкреттүү, ассоциативдик жана эмоционалдуу баалоочу идея; (Ю,С. Степанов); д) тилдик маданий кубулуш (Г.Г. Слышкин. В.В.Карасик), е) аң - сезимдин бирдиги (Е.С. Кубрякова, З.Д. Попова); ой тилинин бирдиги (С.А. Аскольдов, Алексеев Т.А. Фесенко), з)менталдуулуктун , менталитеттин бирдиги (В.В. Колесов. С.Г Воркачев); е) менталдык тилдик комплекстин бирдиги (В.В. Морковкин, А.В. Морковкина)), з)дүйнө жөнүндөгү маалыматтардын бирдиги. Биз жогоруда жазылган илимий аныктоолордун бардыгын урматтоо менен англис жана кыргыз маданиятындагы тил бейнесин изилдөөдө концепт – бул дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн бирдиги деп караган. Бул менталдык тилдик бирдик деп аныктама беришкен В.В. Морковин менен А.В. Морковина, Ю,Д. Апрсян менен В.В. Красных, Л.О. Чернейконун концепцияларын негиз кылып алмакчыбыз.

Андан сырткары, концепт эмне менен туюнтулат деген өзөктүү суроолорго дагы түрдүү жооптор айтылган. Мисалы : а)гештальд аркылуу- (дүйнө таануудагы ири түшүнүктөр, өлүм, өмүр , тынчтык, согуш,),б) фрейм түшүнүгү- (белгилүү бир рамканын негизинде) (Л.О. Чернейко. В.В. Красных. З.Д.Попова , А. Вежбицкая), мында борбору жана чет жакасы болот. Ал эми Д,С. Лихачев менен Д,С, Сазонова тиешелүү сөздөрдүн маанилеринин, ассоциацияларынын, коннотацияларынын жыйындысы катары карашат. Бул окумуштуулардын изилдөөлөрүнө көңүл буруу абзел, себеби дүйнөнүн тилдик сүрөтүн жалаң денотативдик мааниде берилбей, ар бир маданиятта өзүлөрүнө тиешелүү болгон коннотативдик маанилер

аркылуу берилет, ошондуктан дүйнөнүн тил сүрөтүндө коннотация да кеңири кызмат кылат. Концепт объектке тиешелүү маалыматтардын баары менен (В.Н. Телия); эне тилдин категориялары жана формалары менен (В.В. Колесов); даяр сөздөр, фразеологизмдер эркин сөз айкаштары, тексттер жана тексттердин жыйындысы аркылуу берилет (А.П. Булатова, Г.А. Фесенко.); сөз аркылуу (С.А.Аскольдов, Алексеев., И.В. Черемсина); Жогорудагы көрсөтүлгөн окумуштуу тилчилердин оюна кошулабыз, бирок биздин жанрдын өзгөчөлүгүн эске алуу менен изилдөөбүздө В.В. Карасиктин вербалдык жана вервалдык эмес каражаттардын жыйындысы аркылуу берилет деген туюнтамасына таянмакчыбыз. Ошентип биз эпостогу концептерди В.В. Карасиктин пикирине таянуу менен иликтөөгө алабыз, себеби эпосто вербалдык эмес каражаттар да негизги орунду ээлейт.

Тилдин дүйнөлүк сүрөтүн иликтөөдө эки жолду пайдаланууга шарт бар : 1) концепттер аркылуу ; 2) тилдик семантикалык категориялар аркылуу. Концепт философиялык категория, ал эми семантикалык кубулуштар тилдик категорияга кирет. Концепт ДТСда кенен мааниде карап, андагы коннотациялардын баарын сыртка алып чыкса, семантика тилдик категория катары тилдин семантика- структуралык мүнөздөрүн изилдейт.

ДТСны концептуалдык каражаттардын негизинде иликтөөгө алууда концепттер кандай структурадан турат, аны түзүүчүлөргө эмнелер кирет деген суроо боюнча окумуштуулардын ойлору ар тараптуу экендигин жана алардын ар бири өзүнчө оригиналдуу экендигин ийне - жибине чейин белгилеген. Мисалы : концепт – өзөк менен чек белден же жака белден турат. А) (З.Д.Попова. И.А. Стернин, Дж.Буранов – типологиялык категориялар ж.б.). а) Мындай багыт изилдөөнүн бардык формаларын камтыйт; б)этимологиялык, тарыхый жана учурдагы катмарлардан (Ю,С. Степанов); минимумдук жана максимумдук көрсөткүчтөрдөн (А. Вежвицкая); в)микро жана макро түрлөрдөн.(Г.В. Токарев.);г) ой сүрөтчөсү, схема, фрейм, инсайт, сценарий, калейдаскоп, түрүндөгү

концептер. (А.П. Бабушкан. З.Д.Попова , И.А Стернин ж.б.); жээк, кичи топтук, ири топтук, улуттук цивилизациялык, жалпы адамзаттык түзүмдөрдөн уюшарын Г.Г. Слышкин, В.И. Карасик, Пименова М.В. айтканын анализге алып, Г.Г. Слышкиндин «улуттук жана коомдук бөлүктөрдөн турат деген» оюна кошулуп, С.Г Воркачевдун атоолор, уникалиялар, универсалиялар, архетиптер, жана инварианттардан турат деген оюна толук кошулуу менен эпостогу жогоруда көрсөтүлгөн концептерди табууга шарт бар, себеби кыргыз эпосу инварианттарга, универсалийлерге, архетиптерге , уникалияларга өтө бай келет.

Концепт аркылуу изилдөө жүргүзгөндө андагы ар бир маданиятындагы менталитеттин өзгөчөлүгүн, улуттук баалуулуктардын айырмачылыктарын, б.а. концептуалдык номинанттардын тилдик каражат менен бергенде анын семантикалык,этимологиялык,мифологиялык катмарларын байкоого болот.

Ал эми жогоруда биз көрсөтүп кеткен концепттердин мазмунун берүүчү каражаттар : а)фрейм (маалыматтардын жыйындысы рамка катары , Манасты сүрүттөөдө аны кырк чоросуз, Алмамбетсиз Бакайсыз элестетүү кыйын , бирок борбордо Манас турат) схемалар - таблица, графиктер, сценарийлер -Каныкейдин тою – катышуучулар, окуянын башталышы, Манастын Каныкейдин үстүнө кирип барып аны жарадар кылышы, окуянын чечмелениши,ж.б.) скрипттер, гештальддар – символдор.

Кайсыл бир түшүнүктүктөргө концептологиялык мамиле жасоо ошол түшүнүктү кенен жана терең билүү менен дүйнө таануу аракетине алып келет. Тилдеги концептология мамилеси категория же жалпы түшүнүк категориясынан кенен жана терең билим бере алат. Концептуализация - лингвистикалык термин катары адамдын дүйнө таанып билүү процессинин ой тутумундагы адамдын объективдүү билими гана эсептелбестен, андан сырткаркы мээнин ичиндеги ачылбай жаткан, бирок аны иликтөөдө пайда болгон, табылган менталдык маалыматтардын жыйындысы аталат, ошол таанып билүүдөгү процесс концептер, концептуалдык структуралар же

жалпы эле концептуалдык түшүнүк менен жана дүйнө таануунун түшүнүгү менен берилет.

Алгачкы концептуализация жөнөкөй эмпирикалык, жалпыланган, атайын түшүнүктөр менен берилет. Ал эми концептуализациянын экинчи деңгээлде болушу анын башка чөйрөдө кыйыр мааниде колдонулушу, б.а метафоранын, метонимиянын жана омонимикалык когнитивдик деңгээлдерде жүрөт. Биздин изилдөөбүз негизинен “Манас” эпосуна лингвопоэтикалык анализ жасоо менен бирге эпостогу берилген концептерди табуу жана аларды талдоонун негизинде которуу процессинде котормо категориясынын кандайча иштешин билүүгө багытталат. Эпос өзүнүн чоңдугу же узундугу менен гана чектелбестен, анын тилинин өзгөчө поэтикалык жактан өтө күчтүү курал экендиги, окурмандын дүйнө таанусунда кыргыз маданияты үчүн негизги булак катары концептерге бай экендиги, болгондо да айтуучулар укмуштуудай уйкаштыкты айтып бара жатып эле уюштураарын көргөндө сестенбей койбойсун.

ДТС изилдөөдө биз изилдөөнүн каражаттары катары улуу эпос “Манасты” алгандыктан анын феномени, тарыхый генезиси кошумча көптөгөн маалыматтарды берери анык, ошондуктан бир жагынан концептологиялык ыкманы колдонсок, экинчи жагынан семантикалык функциялык котормо категорияны пайдаландык.

Манас эпосунун эволюциясын изилдөө анын илимий маңызын изилдөө концепциясын камтыйт. Окумуштуулардын оюу боюнча эпостун пайда болуу убактысы, өнүгүүсү боюнча так маалыматтарды айта алышпайт. Бул маселени М. Ауэзов, В. Жирмунский, С. Мусаев, Э. Абдылдаев, Сарыпбеков, А. Абдыкеримова изилдешкен. Көркөм сөд каражаттар аркылуу чагылдыруу менен окурмандарга эстетикалык табыйгат тартуулайт, кооздука карата кызыгуу артыруу. Алардын катарында Р Кыдырбаеванын “Манас эпосунун генезиси” деген илимий эмгегинде анын тарыхый маалыматтарды берген алта, якут, моңгол, элдеринин эпостору сыяктуу эле алар менен үндөшүп,

байыркы заманга тиешелүү экендиктерин көрсөтөт. Эпосту түрдүү аспектерде изилдөө менен анын кайталангыз чыгарма экендигин, мифологиялык тарыхый чындыкты да, жомок экендигин айтып кетүү шарт. Р.Кыдырбаеванын изилдөөсүндө ал эпосту тарыхый эстетикалык феномен катары изилдөөнүн жаны этабы башталды деп көрсөтөт. (1.14) Р.Кыдырбаева “Генезис эпоса Манас”, Фрунзе 1980.

Манасты изилдөөнү кыргыздын көрүнүктүү фольклористи Э.Абдылдаев, (1966) “Манас эпосундагы эпикалык формулалар” деген изилдөөсүндө түрк дүйнөсүндөгү эпостун өнүгүү процессин изилдеп, өзүнүн версиясын көрсөтөт. Анда эпостун : 1) эпостун Караханиддердин мезгилине туура келерээрин белгилейт. (10-12 вв); 2) Монголдор доорундагы 13 -14 кылымга туура келээрин; 3) Жунгарларга каршы күрөшүү мезгилин 14-18 кылымдарга тиешелүү деп айтышкан жана изилдөөчү баарын фактылар менен бергендиги маанилүү. Андан сырткары эпикалык формулаларга да көп көңүл болгон. Окумуштуунун эпикалык формулаларды изилдөөсү дүйнөлүк изилдөөчүлөрдүн иштери менен шайкеш келип, эпостун өзгөчөлүгүн көрсөтөт.

Эпикалык формула мнемоникалык (тез эстеп калуучу касиеттер) касиетке ээ болуу менен эркин оозеки айтууга ылайыкталган эрежелердин жыйындысы катары каралат. Эпикалык формула тез эстеп калуу максатында төмөнкүдөй касиеттерге ээ боло алат: 1) ритми болуш керек; 2) керектүү синтактикалык схемасы болуу шарт; 3) лексикалык каражаттар да жогоруда көрсөтүлгөн бирдикти сактап туруусу шарт. Керектүү мезгилде Манас айтуучу ошол формулаларды, б.а., даяр формулаларды колдонуу менен эстетикалык эффект бере алган жана кебибиздин негизги бөлүгүн да түзгөн. Эпикалык формулалар көптөгөн маалыматтарды тез эстеп жана аны сактап калуу максатында колдонулат, негизинен ассоциативдүү закондордун негизинде иштейт.

Мисалы

Муруту чөлдүн камыштай.

Көзү көлдүн быткылдай.

Алтын менен күмүштүн,

Ширөөсүнөн бүткөндөй,

Асман менен жериңдин

Тирөөсүнөн бүткөндөй.

Айың менен күнүңдүн

Бир өзүнөн бүткөндөй .

Манас жана Манас ааламы

1. Арбак даарыган процесс. Бул манасчылыкты аркалагандардын кабылдоосунда өң-түш түрүндө болот. "Манас" эпосун айткандардын дээрлик бардыгы арбак дааруу процессинен өтүп, бир катары буга түшүндө, бир катарлары өңүндө кабылган. Ушундан кийин гана алар бул өнөргө баш-оту менен кирет. Бул манасчылык өнөрдү коштогон негизги көрүнүштөрдүн бири катары эсептелет. Манас айтуу ар бир эле каалоочууну колунан келбейт. Бул касиет кандайдыр бир сырткы кереметтин таасиринен болуучу кубулуш десек болот.

2. "Манас" алгачкы ирет Санкт-Петербургда жана Лейпцигде басылган.

Эң биринчи ирет 1885-жылы академик Василий Радлов кагазга түшүрүп кеткен варианты Санкт-Петербург шаарында кириллица ариби менен кыргыз тилинде басылып чыккан. Ушул эле жылы немис тилиндеги котормосунун бир бөлүгү Германиянын Лейпциг шаарында жарык көргөн. Демек, ошол жылдары эле түрколог Радлов эпосту Европага таанытыптыр. Совет доору башталгандан кийин, 1925-жылы алгач ирет Тыныбек манасчынын варианты боюнча жарык көргөн. Ошондон тарта эле бөлүк-бөлүгү менен улам басылып отурган. Акыркы жолу, 2015-жылы Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы 180 миң сап тогуз томдук болуп жарык көрдү. Ал эми Жусуп Мамайдын

айткан варианты Кытайда 18 том менен чыккан. Саякбай Каралаевдин варианты боюнча жарык көргөндөрү да бар.

3. Изилдөө иштери. Учурда "Манас" эпосун изилдеген Кыргыз Илимдер Академиясында Манас таануу бөлүмү бар, ал жерде бардык кол жазмалар сакталат. Ишеналы Арабаев атындагы университетте Манас таануу институту, Кыргыз улуттук университетинде Манас таануу кафедрасы иштейт. 2019 жылы Манас академиясы уюшулду.

4. "Манас" көп тилге которулган. Окумуштуулардын айтымында, дүйнөдөгү ири делгендеринин ичинен араб жана испан тилинен башка, негизги тилдердин баарына которулган. Алар орус, кытай, англис, немис, француз, япон, фарс, монгол, чех, болгар, венгер, уйгур, казак, өзбек сыяктуу бир топ тилдер. Ал эми азыркы күндө котормо таануу илиминде бир топ илимий изилдөөлөр жүргүзүлүп, жаңы табылгалар ачылууда.

5. Дүйнөлүк мурастардын катарында турат. "Манас" эпосунун үч илтиги ЮНЕСКОнун материалдык эмес маданий мурастар тизмесине Кыргызстандын атынан катталган. Мал жандуу келген кыргыз эли жылкы баласын ар убак аздектеп келген. Өзгөчө акыркы жылдары улуттук спорттун өнүгүшү менен аттардын орду дагы да болсо жогорулады. Аргымактар азыр да ордун жоготкон жок. Көк бөрү, улак, ат чабыш, эр эңиште ээсин байгелүү кылып, улуттук оюндун көркү болуп келет. Ал гана эмес, эң мыкты аттар миллион долларга чейин бааланып, кымбат унааларды артка калтырып келүүдө.

6. Эпостун 80ге чукул варианты бар. "Манас" эпосунун китеп болуп басылып чыккан варианттарынан сырткары, КРдин Улуттук Илимдер Академиясында жана манасчылардын өздөрүндө, бала-чакасынын колунда жалпысы болуп 80ге чукул вариант сакталып келет. Негизгилери Саякбай Каралаев, Сагымбай Орозбаков, Молдобасан Мусулманкулов, Багыш Сазанов, Шапак Рысмендеев, Ибраим Абдрахманов айткандары. Андан сырткары, түрк таануучу Василий Радлов жана жазгыч акын Тоголок Молдо эпостун вариантын жазылып калган.

7. "Манастын" мотивинде бир топ музыкалык, документалдык жана көркөм чыгармалар жаралган. Эпос боюнча режиссерлор Болот Шамшиев, Евгений Котлов жана Мелис Убукеевдер тарткан бир нече илимий-даректүү тасмалар бар. Ал эми 30-жылдары эле кыргыздын алгачкы опералык чыгармасы катары "Айчүрөк" операсы, андан кийин "Манас" операсы сахнага чыгарылып, "Манас-Алмамбет", «Манастын уулу Семетей» драмалары, "Манас, Семетей, Сейтек" үч илтиги, "Теңири Манас" романы жазылган.

8. Манас сөзүнүн маанисин диний пайгамбарга

байланыштырышат. Манас деген сөздүн мааниси боюнча көп талаш-тартыштар бар. Негизи Манас атынын келип чыгышын окумуштуулар М.Ауэзов менен А.Н. Бернштамдын илимий гипотезалардын негизинде чечмелеп, далилдеп беришкен", — дейт окумуштуу Медетов. VI – VIII кылымдарда Енисей доорунун мезгилинде, ал тургай, андан мурун дүйнөгө тараган Уйгур каганатанынын расмий тутунган Манихей дини болгон. Ал боюнча ыйык делген китептер жазылып калган. Бул дин Энесай, Сибирь аймактарына чейин жетип, ошол доорлордо жашоочу элдин Манисей аттуу пайгамбары болгон. Ауэзов менен Бернштам ошол пайгамбардын аты өзгөрүп отуруп, Манесса, анан Манас болуп калган деген пикирди айтышкан. Илимий божомолдо Манас ысымы ошол эл сыйынган сөздөн келип чыгып, баатырдын образына ыйгарылган. Андан сырткары, "Ман" "Ас" сөздөрү да бөлүнүп айтылып, "биринчи киши", "мыкты киши" деген маанини билдирет деген пикирлер бар. Ал эми философ, сүрөтчү Николай Рерих бул "жогорку акыл-эс" деген түшүнүктү берет деп жазган. Акмолдоева . Ш.Б. Манасты чечмелөөдө “ man” деген сөз «алгачкы адам » дегенди билдирет деп көрсөтөт. (Акмолдоева Ш.Б., Манас Ааламы. Б., 2009)

Эгерде батыш өлкөлөрүнүн баатырдык эпосторун алып караса негизги мотивдери кыргыздын “Манас” эпосуна окшош келет, б.а., элин-жерин коргоо ар бир баатырдын жарандык милдети болуп саналат. Буга ачык мисал

катары Британия эпосу “Беобульф” жана “Король Артур ” Булардын катарында француз эпосу “ Роланда жөнүндөгү дастан” жана немис эпосу “ “Нюбилунгва” кирет. Алгачкы жолу Британиянын эпосторун ала турган болсок, анда Беовулф, Король Артур жана Дж.Чоссердин “Кентербери жомоктору же аңгемелери ” деген чыгармалар кирет. Англиянын поэзиясы башка элдердин алгачкы коомдогу чыгармаларындай эле ыр түрүндө жазылган чыгармалар болгон. Латын жазуусу англичандарга б.а. герман урууларына христиан дини киргизилгенден баштап иштей баштаган. Бирок ага карабастан руникалык жазма да иштетилип турган. Аны көбүнчө кыска мазмундагы маалыматтар үчүн колдонушкан “руна - ыйык ” дегенди билдирген, аны найзага жазуу үчүн же айрым бир ыйык буюмдарга жазууга колдонушкан. Алгачкы эпикалык чыгарма катары англичандар үчүн “Беобульф жөнүндөгү поэма “ эсептелинет. Ал 3000 ырдан туруп. 10 кылымга тиешелүү. Чыгарманын башында эле Даниянын королу Скильда жаш мезгилинде эле Данияга келип эл менен иштеп, король болуп калат жана көп убакыт бою король болуп турат. Скильданын небереси Хротгар дагы акылдуу жигит болот. Ал той өткөрүүчү өтө чоң палатка жасап ага шаан- шөкөттөрдү өткөрө баштайт, эликтин палаткасы деп аталат, себеби ал палатка көбүнчө эликтин мүйүздөрүнөн жасалгаланган болот. Бирок алардын шаан шөкөтү узакка созулган жок. Күндөрдүн биринде түндө Грендель - желмогуз келип алардын тынчын ала баштайт. Андан сырткары жоокерлерди күнүгө соруп, жеп турат. Өлкөгө ааламат түшөт, аны жок кылуунун айласын такыр таба алышпайт. Ал желмогуз Швецияга чейин ээлик кыла баштайт. Ал жөнүндө **геаттардын королунун баатыры** Беовулф угуп датчандарга жардам берип куткарып калган.

1.2. Лингвопоэтикалык изилдөөдөгү теориялык маселелери аркылуу дүйнөнүн тилдик сүрөтүн таануу

Лингвопоэтикалык салыштыруу жана үч деңгээлдеги анализ

лингвопоэтикалык изилдөөнүн негизин О.С. Ахманова, А.А. **Липгарт, М.Э.**

Коңурбаев (библиянын) З.К. Караевалар (“Манас” эпосунун котормосунун негиздеринде) тарабынан изилденген. (теория) Мисалы, В.В.Виноградов көркөм (поэтикалык) кептин теориясы» (1959, 1963), Г.О.Винокур «поэтикалык тил илими» (1991а,б), В.М.Жирмунский «поэтикалык лингвистика» (1975, 1977), Р.О.Якобсон «поэтикалык диалектология» (1987) деп аташкан. Өмүрүнүн акыркы жылдарында, акыркы эмгектеринде акад. В.В.Виноградов «лингвистикалык поэтика же лингвопоэтика» (Виноградов 1971) деген аталышты колдонгон.

Поэтикалык тил дегенибиз – улуттук тилдин функционалдык жактан татаалданган бир формасы катары кароого болот. Поэтикалык тилдин дагы бир спецификалык өзгөчөлүгү тилдик элементти максималдуу актуалдаштыруу менен байланыштуу. Ал эми актуалдаштыруу – схеманы, стереотипти бузуу дегендик. Практикалык тилдин элементи анын көндүм, түз мааниси боюнча, стереотиптик мүнөздө автоматтык түрдө кабыл алынса, поэтикалык тилдин элементин автоматтык түрдө кабылдоо менен, анын чыныгы маанисин, семантикалык жылышууларын, көркөм маңызын аңдап-түшүнүүгө мүмкүн эмес. ЛПнын предметин көркөм текст деп түшүнөбүз. (Абдыкеримова А. Э . АКД . Бишкек 2017)

Подтекст – көркөм текстте баяндалган кандайдыр бир окуянын, көрүнүштүн, фактынын же ойдун ачык түрдө баяндалбаган, реципиент тарабынан индивидуалдуу мүнөздө кабылданган, көмүскө мааниси. Подтексттик маалыматтын мааниси баяндалган ойдун түз, номинативдик семантикасы, фактылык маалыматтын мааниси менен дал келбейт.

Көркөм текст деген эмне? Тил илиминде жалпы кабыл алынган аныктама боюнча, текст дегенибиз тилдик каражаттардын, элементтердин байланыштуулук принцибинин негизинде уюшулган когеренттүү удаалаштыгы катары эсептелип жүрөт. Кандай гана текст болбосун, белгилүү бир туруктуу мыйзам ченемдүүлүктөрдүн чегинде уюшулат да, кандайдыр бир ойду, маалыматты туюндуруу үчүн түзүлгөн, белгилүү бир темага

багытталган семантикалык-коммуникативдик, структуралык жана функционалдык бүтүндүк иретинде каралат.

Кыргыз окумуштууларынын лингвопоэтиканы изилдөөлөрү кыргыз филологиясында, көркөм адабияттын (тилин) лингвистикалык аспектиде изилдөө багытындагы илимий-теориялык жана методологиялык эмгектер саналуу гана. Адабият таанууга киришүү, адабият теориясы боюнча окуу-методикалык эмгектердеги (М.Борбугулов (1996), Ж.Шериев (1993), А.Муратов (2004), Атакеева А.(2008) ж.б.) көркөм чыгарманын тили боюнча көркөм каражаттар, троптор, стилистикалык фигуралар жана ыкмалар, композициялык каражаттар жөнүндө иликтенип, алардын негизинде гана көрсөтүлгөн. Бул маселени кененирээк планда иликтөөгө алган С.Өмүралиеванын (1987, 1999), Ж.Мамытовдун (1990, 2002, 2007), Б.Усубалиевдин (1994), А.Оморовдун (2002) эмгектерин көрсөтүүгө болот. Маселен, проф. С.Өмүралиева көркөм текстти кептик факт, дихотомиянын бир бөлүгүнүн реализациясы катары кароо менен, аны лингвистикалык талдоону 2 түрдүү мамиле аркылуу жүргүзгөн: 1) маселенин маңызын берүүчү бир эле сөздүн, сүйлөмдөн турган синтаксистик бирдик - микротекст чегинде; 2) бүтүндөй кептик турум, чыгарма – макротекст чегинде. Проф. Ж.Мамытов көркөм чыгарманын тилинин спецификасын лингвостилистикалык планда, андагы диалектизм, архаизм, историзм бирдиктердин функционалдык, стилистикалык, лексика-семантикалык жана эстетикалык өзгөчөлүктөрү аркылуу сыпаттоого алган. Изилдөөчү А.Оморов акын Ж.Мамытовдун поэзиясындагы тилдик каражаттарды стилистикалык аспектиде иликтөө менен, поэтикалык чыгармалардагы сөздөрдүн маанилери, троптун фигуралардын, фоностилистикалык каражаттар, ыр түзүлүшүндөгү айрым маселелерине токтолуп, өзүнүн ой пикирлерин айтышкан. Ал эми проф. Б.Ш.Усубалиев тилдин көркөм адабий чыгармадагы орду, мааниси, даяр чыгарманын тилинин өзгөчөлүгү жана чыгарманын жаралуу процессиндеги тилдин ролу, адабий чыгарманын

тилинин көп милдеттери бар экендиги тууралуу айткан. Кийинки кезде тексттик лингвистиканын алкагындагы иликтөөлөрдү көргөзгөн (С.Мусаев 2000, Т.Маразыков 1996, 2005 а,б, С.Өмүралиева 2002, 2005). Жогоруда көрсөтүлгөн окумуштуулар адабий чыгармалардын тилине тиешелүү маселелерди тактап, тексттердин структуралык-семантикалык, прагматикалык, интеграциялык маселелери менен байланышта карап, аталган маселелерди, көркөм адабияттын тилине байланыштуу принципалдуу илимий-теориялык жана практикалык маселелерди аныктоо, системага салууга чоң салым кошушкан. Бирок толук бойдон жүргүзүлө элек десек жаңылышпайбыз.

Кыргыз филологиясында көркөм адабияттынын тилинин спецификасы, адабияттын формасы жана материалы болуп саналган тилдик уюшулушунун лингвистикалык жана поэтикалык негиздери, аны иликтеп-талдоонун системасы, ыкма-амалдары, теориялык-методологиялык базасы толук бойдон иштеле элек

Проф. Жумаш Мамытов көркөм чыгарманын тилинин өзгөчөлүгүн лингвостилистикалык планда изилдеп, андагы диалектизм, архаизм, историзм бирдиктердин функционалдык, стилистикалык, лексика-семантикалык жана эстетикалык релеванттуулугун талдап чыккан.

1.3. Көркөм эпикалык текст (Манас жөнүндө) жана лингвопоэтикалык иликтөө (теория)

Баарыбызга белгилүү болгондой, фольклордогу импровизация манасчынын айтуу формасы болуп саналат. Мазмундун бирдиктүүлүгүнө карабастан ар бир манасчынын өзүнүн тили, өзүнүн айтуу формасы болот. Бул сандык бирдиктин эпосту айтуудагы жаңы сапаттык бирдикке өтүшү болуп саналат, б.а., ар бир көрүнүшкө жаңыча кароо, бир окуяны айтууда өзгөчөлөнгөн көз карашты сактоо, жаңы метафораларды, татаал эпитеттерди

колдонуу, түрдүү фразеологизмдерди колдонуу, фольклордук текстин ачыктыгына байланыштуу болот. Мындай көрүнүш фольклордук текстин түрдүү варианттарда айтылышына жол берет. Ал эми фольклордук чыгарманын ар бир варианты өзүнчө бир көркөм мааниге ээ экендигин белгилейт.

Дүйнөлүк филологияда бул багыттагы изилдөөлөрдүн жетишкендиктерине илимий-методологиялык негиз катары Ю.Н.Тыняновдун, Л.П.Якубинскийдин, М.М.Бахтиндин, В.В.Виноградовдун, Г.О.Винокурдун, Р.О.Якобсондун, **В.М.Жирмунскийдин**, Б.А.Лариндин, Б.В.Томашевскийдин, ОПОЯЗ, ПЛК илимий уюмдардын эмгектери негиз болгону да талашсыз.

Жогоруда айтылган поэтикалык анализдөөнүн өзгөчө эпикалык жанрды кошуп негизги **төрт ыкмаларын көрсөтө алабыз**. Эң алгачкы ыкмаларынын бири болуп : 1) үч деңгээлдеги талдоо болуп саналат. Үч баскычтуу талдоону алгачкы жолу **О.С. Ахманова менен Р.Ф. Изделис** алгачкылардан болуп пайдаланышкан. Бул ыкма лингвопоэтикалык илик жасоодо алгачкы ыкмалардан болгон жана көптөгөн убакыт бою ушул гана ыкманы колдонуп келишкен. Бул ыкманы кийинчерээк кененирээк сүрөттөшүп, тексти көркөм ыкмалардын жыйындысы катары эсептеп, стилистикалык жактан маркерленген каражаттарды тилдин баардык деңгээлдеринде изилдешкен.

О.С.Ахманованын илимий ишин улантуулары **Липгарт В.В. , Коңурбаев М.Э.** төмөнкүдөй изилдөөлөрдү жасашкан.

Үч деңгээлдеги талдоо төмөнкүлөрдү камтыйт:

Биринчи деңгээли - семантикалык деңгээл (Ахманова О.С. Липгарт А.А. Коңурбаев М.Э). Бул көркөм чыгарманы талдоодогу биринчи деңгээли **тексттин семантикалык же** маанисин изилдеп анын **денотативдик** маанисин таап берет.

Экинчи деңгээли тексттеги (метасемиотикалык деңгээл деген ат менен) тропторду, фигураларды, б.а. баардык **стилистикалык** маанилерин, б.а.

маркерленген , маркерленбеген каражаттарды таап, изилдешип аныктап алардын аткарган милдеттерин изилдеп чыгышкан. Бул анализдин экинчи этабына кирет. (стилистикалык деңгээл)

3. Ал эми үчүнчү деңгээли болсо **метаметасемиотикалык анализ** деп аталып , анда ошол жогоруда көрсөтүлгөн стилистикалык жактан маркерленген, же маркерленбеген стилистикалык каражаттар кандай деңгээлде эстетикалык таасир бере ала тургандыгын изилдешип, алар чыгармадагы көркөм **идеялык мазмунун кандайча чагылдырылышын изилдеп, чечмелеп** беришет. Көркөм чыгарманын мындай үч деңгээлде изилдениши жалпы чыгармага колдонулуучу ыкманын бири гана болуп саналат.

Көркөм чыгармада колдонулуучу экинчи бир маанилүү ыкма катары- ошол чыгармадагы көркөм ыкмалардын берилиши. Бул ыкма көбүнчө **метасемиотикалык** деңгээлде берилип, тексттеги стилистикалык каражаттарыдын баарын таап, алардын кандайча мааниде берилерин тактап чыгышат. Бул ыкма көбүнчө чоң тексттерди типологиялык изилдөөлөрдө колдонулат. Мындай кайсыл ыкма текстин мазмуну менен көбүрөөк байланышы бар. Ошол ыкмалар лингвопоэтикалык анализ жасоодо кандай функцияны аткарат- ушул негизги маселе болуп саналат.

Бул ыкма көбүнчө академик **В.В. Виноградовго** тиешелүү болуп эсептелет. Бирок академик бул маселени аягына чейин чечилди деп эсептебейт. Көркөм чыгармага кандай ыкманы колдонуу, кайсыл шартта , эстетикалык баалуулуктары бар каражаттардын кандайча табылып, изилденишин толугу менен бүтгү деп эсептебейт. Бул маселени Б.В. Томашевский , Л.В. Щерба, Л. Шпитцер жана башка лингвистер да изилдеп чыгышкан

Үчүнчү ыкма катары жогоруда көрсөтүлгөн окумуштуулар лингвопоэтикалык катмарлануу же стратификация деп аташкан, бул анализ **метаметасемиотикалык (идеясы)** деңгээлде жүрөт. Анда биз жогоруда көрсөтүп кеткен стилистикалык маркерленген же маркерленбеген каражаттар кандайча адамга таасир бере алат жана чыгарманын идеясын кантип көрсөтөт

деген маселени чечүү каралат, б.а., лингвопоэтикалык чечмелөөнү ишке ашырат, б.а. **адабий анализ** да кошулат.

Көркөм тексти изилдөөдөгү үчүнчү ыкма- бул лингвопоэтикалык катмарлануу (стратификация) деп аталат. (Липкин А.А.) Липкин өзүнүн доктордук эмгегинде стратификацияга терең маани берип ошонун негизинде изилдөөнү сунуш кылат. Мында көркөм тексти анализдөөдө аны тематикалык жана стилистикалык катмарларга бөлүү. Анда көркөм образдарга жана лексико-грамматикалык структураларга, стилдик өзгөчөлүктөрдү көрсөткөн **катмарларга бөлүнүп** анализдөөнүн жолун көрсөтөт. Мындай ыкма менен көркөм чыгармаларды анализ десе болот. Катмарлоо ыкмасы жалгыз эле лингвопоэтикалык ыкма болуп саналбайт, ал экстралингвистикалык, семиотикалык ыкма да болуп саналат. Изилдөөбүздө тексттин жалпы маанисинен баштап андан соң андагы стилистикалык маркерленген каражаттарды изилдеп келип кайрадан жалпы мааниге барат. Бул ыкма алгачкы жолу В.В. Виноградов тарабынан изилденип , тексттин фрагментиндеги тематикалык стилистикалык окшоштуктарды табууга багытталган.

Төртүнчү ыкма катары орус окумуштуу тилчилери лингвопоэтикалык салыштыруу ыкмасын эсептешет. Бул ыкма тексттеги тематикалык жана стилистикалык окшоштуктарды салыштыруу менен бирге экинчи которулган текст да оригинал менен салыштырып изилдөө үчүн да колдонулат. Бул ыкма диахрондук жана синхрондук планда А.А. Липгарт тарабынан иштелип чыккан. Баяндоонун түрлөрүнүн теориясы көркөм чыгармада “ лингвопоэтикалык маанилүүлүк” жана “Лингвопоэтикалык функция” деген терминдер менен байланыштуу болот. Бул теория дагы А.А. Липгартка тиешелүү. Липгарттын теориясы Аристотелдин баяндоодогу трихотомиялык системасына таянып а) бир нерсеге таандык; б) балким таандык ; в) сөзсүз таандык деген критерийлердин негизинде баяндоонун үч түрүн изилдеп тапкан . Аларга : 1) “ сүрөттөп түшүндүрүп берүү ” бир нерсеге таандык болот дагы нейтралдуу орунду ээлейт; 2) кандайдыр бир

ойду өркүндөтүү, өзгөртүүчү мүнөзгө ээ болуу менен стабилдүү болбойт.

Дагы балким таандык категориясына туура келет; Бул шартта текст окурманды ошол тексттеги ар кандай кубулуштар менен байланышка чакырып, чыгармадагы ойду андан ары өнүктүрүүгө жардам көрсөтөт;

3) окурман өзүнүн кандайдыр бир каалоосун көрсөтөт, ал каалоо окурмандын эмоциясынан, түз жана кыйыр айтымдар аркылуу жана логикалык аргументациялар менен берилет. Тексттин жана анын материалдарынын максатты, каалоосу окурманды же угуучуну ынандыруу тигил же бул окуянын чындык экендигине ишендирүү үчүн пайдаланылат. Жогоруда көрсөтүлгөн трихотомикалык система чыгармадагы окуялардын нейтралдуу, оң же терс белгилерин көрсөтүү үчүн керек болот.

Баяндоонун типтери түшүнүк категория катары үч функцияны аткарат: а) баарлашуу; б) маалымат берүүчү; в) таасир берүүчү милдеттерди аткарат. Тексттин окурманга таасир берүүсү коннотативдик деңгээлде жүрүп, стилистикалык маркерленген каражаттар менен берилет.

Лингвопоэтикалык иликтөөдө баяндоонун түрлөрүн иштетүү бирден бир негизги маселе болуп саналат.

Диссертациялык иште эпикалык көркөм текстти лингвопоэтикалык талдоо ыкмасы сүрөттөлүп, анын көркөм чыгарманы лингвопоэтикалык иликтөөнүн башка ыкмаларынан айырмасы белгилеген А.А. Липгарттын иликтөөсүнө көңүл бөлүндү.

Көркөм тексттерди изилдөөнүн лингвопоэтикалык ыкмаларынын арасынан баяндоо типтериндеги лингвопоэтика өзгөчө орунду ээлейт. Бул лингвопоэтикалык иликтөөнүн баяндоо типтериндеги теориясына негизделген алгачкы жолу А.А.Липгарт тарабынан калыптандырылган жаңы ыкмасы, ага ылайык текстти баяндоо – жалпы түрдө – окуяларды (же кырдаалдарды) сүрөттөө, таасир берүү темасындагы ой-толгоолор каармандын эрки-каалоосу менен болушу мүмкүн [Мурашкина, 2004: 22-29]. Баяндоонун бул үч ыкмасын лингвопоэтикада баяндоонун түрлөрү деп аташат жана «тигил же бул идеялык-көркөм мазмунду берүүнүн логикалык-

маанилик жактан айырмаланган ыкмалары, лингвопоэтикалык белгилердин: стилистикалык белги коюлган бирдиктердин топтомунун жана ал бирдиктердин болочок маанилеринин ишке ашуу даражасынын жыйындысы» катары түшүнүшөт [Мурашкина, 2004: 68]. Лингвопоэтика – бул «филологиянын бөлүмү, анын алкагында көркөм текстте колдонулган стилистикалык белги коюлган тил бирдиктери, **алардын бири бири менен мамиле түзүүлөрү, билдирүү жана таасир этүү функциялары жана идеялык-көркөм** мазмунун берүү жана эстетикалык эффект жаратуу үчүн алардын маанилүүлүгү каралат» [Липгарт, 1996: 10]. Кененирээк: [Липгарт, 2006: 5-19].

Демек, аныктамадан көрүнүп тургандай, ар бир баяндоо тибинин өзгөчө логикалык-маанилик табияты болот жана ага мүнөздүү болгон өзгөчө тилдик чагылдырышка ээ, аны иликтөө менен баяндоонун түрлөрү боюнча лингвопоэтика алектенет. Бул ыкма Коңурбаев М.Э. тарабынан библиянын текстин лингвопоэтикалык иликтөөнүн ыкмасы катары, ал эми Караева З. тарабынан Манас эпосун жана анын котормолорун семиотикалык деңгээлде изилдөөдө колдонулган.

Лингвопоэтикалык иликтөөнүн ыкмасы катары баяндоо типтериндеги лингвопоэтиканын баштапкы стадиясында көркөм эпикалык текст менен таанышууда изилдөөчү Липгарт А.А. өзү төмөнкүлөрдү аныктайт: **1)** тексти баяндонун кайсыл тибин каралып жатат, башкача айтканда бул текст предметти/кырдаалды сүрөттөө түрүндөбү, же жөн эле маалымат берүүчү каражат катарыбы же каалоону чагылдырган ой толгообу же кимдир бирөөгө таасир берүүнү максат кылып койгонбу ошону так жана данаа түшүнүү керек. **2)** андан ары ар кандай лингвопоэтикалык иликтөөнүн ажырагыс бөлүгү болгон стилистикалык анализдин жүрүшүндө изилдөөчү текстте таасир этүү **функциясы менен** байланышта болушу мүмкүн болгон **стилистикалык белги коюлган тил** каражаттарын бөлүп көрсөтөт. Лингвопоэтикалык деңгээлдин өзүндө изилдөөчү бул стилистикалык жактан маркерленген тил бирдиктеринин лингвопоэтикалык маанилүүлүгүн

көрсөтүп жатабы, ошону билүү шарт болуп саналат.» [Липгарт, 1996: 25] Тексттин жалпы баяндоо мүнөзүн эске алып, алардын лингвопоэтикалык функциясын, же «берилген баяндоо тибинин идеялык-көркөмдүк мазмунду ачып көрсөтүүдөгү жана эстетикалык эффектти жаратуудагы ролун» белгилейт [Липгарт, 1996: 14].

Демек, баяндоо типтериндеги лингвопоэтика тексттеги тилдин стилистикалык белги коюлган каражаттарынын ролун объективдүү баалоого жана тексттин көркөм бүтүндүгүн жоготпоого жардам берет. Бул ыкманы пайдаланып изилдөөчү бөлүгү - тилдин стилистикалык маркерлеген каражаттарынан кайра аларды бир бүтүндүккө кайтып келүү жана тексти тилдик уюштуруунун жардамында жакшыраак түшүнүү, башкача айтканда стилистикалык маркерленген тил бирдиктеринин кайсынысы тексттин идеялык-көркөм мазмунун берүүдө жана эстетикалык эффектти жаратууда маанилүү роль аткарат экендигин түшүнүүнү карайт .

Баяндоо типтериндеги лингвопоэтикалык иликтөөнүн ыңгайлуу жана натыйжалуу ыкмасы болуп саналат, анткени аны пайдаланууда изилдөөчү эпикалык тексттин түздөн-түз мазмунун эмес, анда баяндоочу башталыш канчалык даана чагылдырылганын эске алат. Эпикалык тексттердин тематикалык деңгээлдеги окшоштугу же айырмачылыгы алардын көркөм өзгөчөлүгү тууралуу маселени чечпейт жана лингвопоэтикалык маанинин белгиси болуп эсептелбейт [Lipgart, 2004: 25-26]. Табиятты сүрөттөө жылдын ар кайсы мезгилинде темасы боюнча айырмаланган менен, лингвопоэтикалык жааттан алганда ал, кыязы, бирдей болот, ошондуктан бул ыкманы биринчи жолу пайдаланганда эпикалык тексттин жалпы баяндоо мүнөзү эске алынарын белгилей кетели. Мындай баяндоочу кубулуштарга эпосто ар түрдүү эпикалык формулалар кирет.

Бул кырдаал баяндоо типтериндеги лингвопоэтикалык тартиптеги ар түрдүү маселелерди чечүү – темасы жана жанры боюнча ар түрдүү тексттерди салыштыруу жана талдоо, оозеки көркөм чыгармачылыктын көлөмү боюнча чоң жана кичине чыгармаларын, алсак кыргыз элинин

эпосторун, өзүнчө тексттерин жана тексттердин бүтүндөй топторун иликтөө үчүн пайдаланууга шарт түзөт. Келечекте баяндоо типтериндеги лингвопоэтиканы эпикалык жанрдын көркөм жолдорунун лингвопоэтикалык мүнөздөмөлөрүн типологиялык иликтөө үчүн пайдаланууга болоорун аныктоо зарыл. Башкача айтканда, баяндоо типтериндеги лингвопоэтика лингвопоэтикалык иликтөө үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат жана аны менен бирге өзүнө лингвопоэтикалык иликтөөнүн бардык салттуу принциптерин камтыйт: **3) эпикалык тексттин көркөм өзгөчөлүктөрүн жана эстетикалык таасирлерин жомокчунун жардамында, б.а. анын тили менен стилистикалык маркерленген тилдик бирдиктердин лингвопоэтикалык маанилүүлүгү жана лингвопоэтикалык функциясы аркылуу ачып көрсөтүү.**

Мындай анализдин жүрүшүндө: а) алгач текстте колдонулган тилдик бирдиктердин семантикалык касиеттери, б) андан кийин алардын метасемиотикалык маанисин («эпикалык тексттин эмоционалдык-экспрессивдик-баалоо белгилерин» иликтөөнү Ахманова О.С. жүргүзгөн [Ахманова, 2007: 454].

Көркөм тексттерди үчүнчү - метасемиотикалык (лингвопоэтикалык) деңгээлде семантикалык жана метасемиотикалык (лингвостилистикалык) анализдин жүрүшүндө алынган бардык керектүү маалыматтардын негизинде [Ахманова, 2007: 488], изилдөөчү стилистикалык маркерленген тилдик бирдиктердин лингвопоэтикалык ролун баалайт. Лингвопоэтикалык иликтөөнүн бул ыкмасы О.С. Ахманова жана анын окуучулары тарабынан иштелип чыккан жана сунуш кылынган (Задорнова, 1984; Задорнова, 1992, Конурбаева М.Э., Караева З.К.).

В.Я. Задорнованын айтымында «семантикалык деңгээл көркөм чыгарманын бардык элементтери тил системасынын бөлүктөрү катары каралган фонун болуп саналат».

Көркөм маанидеги лингвопоэтика тексттеги тигил же бул көркөм ыкманын – анын идеялык көркөм мазмунун берүүдөгү жана эстетикалык

эффектти жаратуудагы ролун аныктоого шарт түзөт. Бул ыкманын жардамында жасалган анализдин жүрүшүндө изилдөөчү эпикалык жанрды изилдөөдө бүтүн тексттин деңгээлине көтөрүлөт, анткени бүткүл текстте же бир нече тексттерде бир көркөм ыкманын мисалдарын – анын лингвопоэтикалык ролун жана маанисин карап көрүү менен чектелет. Демек, изилдөөнүн жүрүшүндө алынган натыйжалар чектүү мүнөзгө ээ. Ага карабастан, бул ыкма айрым учурларда, эпос сыяктуу көркөм тексттердин кээ бир аспектилерин иликтөөнүн маанилүү шайманы катары кызмат кылышы мүмкүн. Лингвопоэтика көркөм ыкма, ошондой эле үч деңгээлдик анализ катары, иликтенип жаткан тексттин баяндоочу мүнөзүн ачып көрсөтүүнү көздөбөйт. Анткен менен «Лингвопоэтикалык иликтөөнүн ыкмаларында», Манас эпосунда колдонулган атрибутивдик сөз айкаштарынын лингвопоэтикалык мүнөздөмөлөрүн иликтөөдө биз окурмандын көңүлүн алар колдонулган жалпы **баяндоочу контекстке**, жана сөз айкаштарынын компоненттери тарабынан ишке ашырылган метасемантикалык (лингвопоэтикалык) касиеттердин көлөмүнүн ортосундагы өз ара байланышка, жана текстте баяндоочу башталыш канчалык динамикалуу чагылдырылганына бурабыз [Липгарт, 1997: 26-108; Липгарт, 2006: 8-13].

1) Анализдин семантикалык деңгээли

2) метасемантикалык деңгээл - сөздөрдүн коннотативдик маанилерин изилдөө жана аларды лингвопоэтикалык салыштыруу – бири-биринен, ошондой эле түп нускасынан жана «экинчилик» тексттерден (анын котормолорунан, адаптацияларынан жана пародияларынан) көз каранды болбогон тексттердин лингвопоэтикалык мүнөздөмөлөрүн салыштырмалуу иликтөөнү көздөйт [Липгарт, 1994: 60-113; Липгарт, 2006: 26-32]. **Метасемантикалык деңгээлде стилистикалык маркерленген тилдик бирдиктердин идеялык-көркөм мазмуну контекстте иликтөөгө алынат жана алардын эстетикалык **эффектти** жаратуудагы ролу каралат [Ахманова О.С., 1978].**

Анткен менен ар дайым эле түп нуска менен котормону салыштыруу зарылдыгы келип чыкпайт, ошондуктан лингвопоэтикалык иликтөөнүн бул ыкмасыда чектелүү аймактарда колдонулат. Лингвопоэтикалык салыштырууда ыкманын өзгөчөлүгүнө жараша тексттин баяндоочу тибитууралуу маселе коюлбайт, ага ылайык көркөм ыкмалардын жыйындысы катары тексттин спецификасын түшүнүү үчүн, эстетикалык эффектини түзүү максатында тигил же бул баяндоочу типтин ролу каралат.

Негизи «**стратификация**» деп лингвопоэтикада «көздөгөн ою, көркөм-образдык жана лексикалык-грамматикалык түзүлүшү жана стилдик өзгөчөлүктөрү боюнча бирдей болгон, бир ачыкчта, бир стилистикалык доминантанын айланасында жазылган катмарларды, пласттарды же старттарды бөлүп көрсөтүү» аталат деп эсептейт Полубиченко [Полубиченко, 1991: 445]. **Лингвопоэтикалык салыштыруудан айырмаланып**, баяндоо типтериндеги лингвопоэтика стилистикалык жана тематикалык жактан окшош эмес тексттерди салыштырууга мүмкүндүк берет. Баяндоо типтериндеги лингвопоэтика лингвопоэтикалык иликтөөнүн тарыхында топтолгон оң тажрыйбаны эске алат, жана, аны менен бирге лингвопоэтикалык анализдин ыкмаларын өркүндөтүү жолунда маанилүү кадам болуп саналат.

Акырында көркөм тексттин лингвопоэтикалык анализи али жаш лингвистикалык дисциплина экендигин белгилей кетүү зарыл, ал жаңыдан калыптанып келе жаткан тексттин лингвистикасы, психолингвистика, герменевтика, стилистика, прагматика, коммуникациялар теориясы сыяктуу жаңы багыттар менен тыгыз байланышта. Мында ошондуктан көркөм тексттин лингвопоэтикалык анализинин теориясында жоопторго караганда суроолор али көп.

Текст лингвопоэтикалык иликтөөдө орустун көптөгөн окумуштууларынын эмгектери зор. Алардын бири Болотнова болуп саналат. Анын оюу боюнча лингвопоэтикалык анализ - бул поэтикалык формаларды анализдеп, анын маңызын көрсөткөн жана ошол поэтикалык чыгарманын

мотивациясын көрсөткөн каражаттарды анализдөө деп билдирет. Тилдин тексти уюштуруучу каражаттарын таап, аны системага салуу, жана андагы дүйнө сүрөтүнүн образдарын көрсөткөн жана автордун образын көрсөткөн эстетикалык идеалы да лингвопоэтикалык анализдин бир бөлүгү болуп саналат. (Болотнова,2001,с.48).

Тексти лингвопоэтикалык анализ жасоодо төмөнкү компоненттерди эске алуу шарт деп билдирет (Болотнова,2001,с.48). Аларга : 1) чыгарма кайсыл жерде болгон жана автордун ой жоорусу 2) текст кайсыл жанрга кирет ; 3) тексттин идеясы эмнеде 4) тексттин эмоционалдуу тоналдуулугу 5) тексттин ритмикасы, ырдын өлчөмү рифманын өзгөчөлүгү, 6) көркөм ыкмалардын берилиши, 7)тилдик каражаттарды анализдөө.

Текстти уюштуруучу категорияларды изилдөө. Аларга 1) тексттин бүтүндүгү, алардын арасында категориялар универсалдуу жана универсалдуу эмес болуп бөлүнөт. Тексттеги убакыт менен мейкиндиктин биримдиги ; речтик эмес маселелерди чечүүнү карайт (Гальперин,1981,с.84 - 85). Тексттеги каражаттардын бири бири менен байланышы.

Л.Г. Бабенко тексттеги синтагматикалык байланышты изилдеген жана сырткы жана ички байланыштырга бөлөт.

(Бахтин,1994; Гюббенет,1991). Вертикалдуу контексти иликтеп, андагы “фондук каражаттарды көрсөтө алышкан. Ага диалогдуулук, ачыктык кирерин айтышкан (Бахтин,1975,1979). Адмони көбүнчө тексттеги чыналуунун себептерин таап,анын психологиялык негиздерине көңүл бурган б.а завязкадан баштап, кульминациялык точкасына чейин иликтеген. Н.С.Болотнова тексттин эстетикалык функциясына көбүрөөк көңүл болуп, кайталангыс образдарга көңүл болгон жана көркөм текст - бул эстетикалык феномен экенин айткан.

Негизинен Москвалык Мектептин курамы менен изилденген лингвопоэтикалык илик үч этаптан турат. Биринчи этабы Семантикалык анализ, бул лингвостилистикалык жана лингвопоэтикалык анализге даярдык этабы. Бул этаптын максаты чыгармадагы объективдүү предметтик дүйнөгө мүнөздөмө берүү жана аларды объект катары кароо менен чыгарманын персонаждарын субъект катары иликтөө. Ал эми сюжетти болсо чыгарманын формасына жана окуянын жүрүшүнө карабай линиялык негизде окуянын биринин артынан бирин кароо. Семантика деп айтып тургандай тилдик каражаттардын маанисин иликтөө жана алардын тексттеги ар бир маанилерин толук түшүнүү болуп саналат. Эң негизгиси чыгарманын мазмунун түшүнүү. Чыгарманын мазмунун формулировкалоо татаал процесс болгондуктан анын маңызы ар бир сөз, сөз айкашы, жана синтагмалар менен берилет. Чыгарманын мазмунун берүүдө лексикалык мааниси менен бирге грамматикалык маанилери да эске алынат, андан сырткары фонетикалык каражаттар да активдүү катышат жогоруда көрсөтүлгөн каражаттардын баарысы лингвопоэтикалык анализге жол ачат. Эң негизги курал катары ар бир тилдеги түшүндүрмө, котормо сөздүктөр болот. Сөздүктөгү каражаттар сөздөрдүн тарыхый жана архаикалык өзгөчөлүктөрүн да ачып бере алат. Лингвистикалык анализ эч убакта болжол менен иштөөнү каалабайт, анда туура эмес маалымат берилип калары шекшиз жана эстетикалык таасир берүүсү да жокко чыгып кетет. Лексикалык деңгээлде филологиялык анализ берүү максатка ылайыктуу. Адабият - бул сөздөрдү колдонуунун искусствосу гана эмес анын кандай башка мааниси бар, контекстке карата кандайча өзгөрөт, коннотативдик деңгээлде кандай мааниге ээ боло алат. Сөздүктөрдөгү сөздөрдүн биринчи мааниси дайыма колдонулуучу сөздөр, экинчи мааниси болсо кайсыл бир объектерди, кубулуштарды сүрөттөп берүү үчүн колдонулат, ал эми үчүнчү мааниси кайсыл бир кырдаалды, же окуяны сүрөттөп берүү үчүн колдонулат. Ошол сүрөттөлүп жаткан объекттин өзү эле автордун стилин көрсөтүп турат. Ал эми этиштер кыймыл аракетти жана ахывалды көрсөтүп

турат. Семантикалык анализден кийин чыгарманын мазмунун аныктоого болот. Окуянын жүрүшү тизмектик агымда кетет, ар бир сөздөрдүн маанисин талдап чыгылат. Ал тургай ритмиканы, строфиканы да иликтөөгө болот.

Метасемиотикалык анализ

2. Көркөм чыгармадагы экинчи деңгээлди камтыган, семантикалык деңгээлден кийинки анализ бул метасемиотикалык анализ деп эсептелинет, бул негизинен тексттеги лингвостилистикалык талдоо болуп саналат. Бир лингвостилистикалык анализдин өзгөчөлүгү семиотикалык анализди камтыгандыгында, б.а белги системасынын түзүлүштөрүнүн жана алардын аткарган функцияларынын изилдениши. Семантикалык деңгээлдеги анализ өзүнчө эч убакта жашай албайт, алар белгилик кызматты да аткарып турат, ошондуктан ар бир деңгээл бири- бири менен байланышта болуп турат. Ошонун натыйжасында чыгарманын мазмуну жаңы маанилер менен байып, өсүп өнүгүп, жаңы маанилерди берип турат.

Метасемиотикалык деңгээлдин максаты мета (жаңы) мазмунду берип тургандыгы. Кенен контекстин негизинде, көркөм каражаттардын жардамы менен чыгарманын жалпы мазмуну берилет жана ал аркылуу чыгарманын эмоционалдык маңызын билүүгө болот.

Семантикалык деңгээлде биз анын жалпы мазмунун- маңызын биле алабыз, алар атайын турган сөздөр аркалуу берилет. Ошол сөздөр семантикалык деңгээлде бири бирине таасир бергенин көрө алабыз. Ал эми мета семиотикалык деңгээлде алардын бири бирине көрсөткөн таасирин байкоо менен алардын коннотативдик маанилерин билүүгө болот. Андан дагы варианттивдик жана инварианттык формаларын аныктоого болот. Семантикалык деңгээлде биз чыгарманын потенциалдык маанилерин аныктай алсак, экинчи метасемиотикалык деңгээлде контекстеги мазмунун билүүгө кенен шарт түзүлөт. Сөз айкаштарынын өзгөрүүгө учураган мезгилдерин байкоого болот. Чыгарманын баардык кыйыр маанилери аркылуу биринчиден автордун эмне айтаарын билсек, экинчи жактан контекстеги мааниси башка экендигин биле алабыз. Текстин

метасемиотикалык жактан боёкко боёлгонун көрөбүз. Фонетикалык деңгээлде коннотациянын же боектун берилиши аллитерация менен коштолот.

Андан кийинки этапты метаметасемиотикалык анализ түзөт, мында деле. Лингвопоэтикалык анализдин элементи катары жалпы лингвопоэтикалык анализдин үчүнчү деңгээли болуп саналат. Бул деңгээлде текстин же чыгарманын идеясы, образдуу мазмуну, жана эстетикалык таасир берүүчү лингвистикалык каражаттардын бар экендиги белгиленип, алардын аткарылышы каармандардын сүрөттөөнүн жардамы аркылуу берилет. Бул биздин адабий анализге туура келет, демек лингвопоэтикалык анализде адабий анализ дагы бир компоненти болуу менен кызмат кылат.

Андан сырткары экстралингвистикалык релеванттуулуктар да жардам берет.

Аларга тарыхый, социалдык, менталдык, психологиялык, когнитивдик, контекстер кирет. Ал эми сюжетти алып карай турган болсок, чыгарманын фабуласы, сюжеттин өнүгүүсү, композициясы жана алардын бири-бири менен байланышы жана кабыл алуучунун өзгөчөлүгү да прагматикалык релеванттуулук менен берилет. Ошол көркөм дүйнөдө көркөм образдын кандайча жаралышын көрө алабыз. Ошол чыгармадагы берилген образдардын кандайча эстетикалык таасир берүүсү да көрүнөт. Мындай изилдөө “Манас” эпосуна мүнөздүү келип, анын идеясын көрсөтүүгө кызмат кылат. Образдар аркылуу алардын адамдын сезимине, аң-сезимине кантип таасир берерин байкайбыз. Образды үч бөлүккө бөлүшөт : 1) образ – элестүүлүк\представление 2) образ -персонаж мисалы - аялдын образы ; 3) образдын үн менен берилиши. Чыгармадагы эң көп жолуккан образ бул образ персонаж болот , себеби ал өзүнүн көрсөткөн журум-туруму менен эсте калат жана угуучу, окурманды өзүнө тартып, кызыктырат, адамдардын ички дүйнөсүнө таасир берет. Андан сырткары образ персонаж автор менен кошо жүргөндөй сезилет. Ал эми образ үн болсо лирикалык субъект катары кызмат кылат. Угарманды ойго чөмүлтүп, аны түйшүккө салат.

Образ- элестетүү болсо түрдүү процесстер, каймана түрүндө берилген окуялар кирет.

Көркөм эпикалык текст тутумундагы ар түрдүү деңгээлдеги тил каражаттарын функционалдык-эстетикалык көз караштан алып, автордун оюна жомокчунун жекече манерасынын дал келишин иликтөөгө багытталган изилдөө ыкмасы. Бул ыкмада текст окурманда эстетикалык эффект пайда кылган белгилүү идеялык-тематикалык жана образдык мазмунду чагылдырган тил каражаттарынын мыкты уюштурулушу катары каралат. Көркөм тексттин лингвопоэтикалык анализи предмети анализдин бул түрүнө бип топ фактыларды кошкон **Н.М. Шанский** тарабынан конкреттештирилген:

1) эскирген сөздөрдү жана айкаштарды, лексикалык жана фразеологиялык архаизмдер менен историзмдерди кайрадан **карап чыгуу жана талдоо;**

2) поэтикалык символиканын түшүнүксүз фактыларын **табуу жана талдоо;**

3) эскирген жана окказионалдык перифраздын **анализи;**

4) тааныш эмес диалектизмдерди, профессионализмдерди, **арготизмдерди** жана терминдерди **табуу жана талдоо;**

5) жомокчулардын семантикасын, сөздүн түзүлүшү, айкалышы жаатындагы жекече-автордук жаңычылдыктарын талдоо;

6) көркөм бүтүндүк катары талданып жаткан тексттин тигил же бул мазмундагы негизги сөздөрүн **табуу;**

7) эскирген же нормативдик эмес фактыларды фонетика, морфология жана синтаксис жаатында талдоо.

Мындай мамиле окурмандын кабыл алуусун жайлаткан, коммуникативдик тоскоолдукту, "ызы-чууну" жаратышы мүмкүн болгон тил каражаттарына көңүл бөлүүнү талап кылат. **Н.С. Болотнованын пикиринде**, бүт тил материалын жана анын **өзгөчө уюштурулушун** иликтөө зарыл. Стилистикалык жана эмоционалдык өңүттөн алганда нейтралдуу тил

каражаттарынын ролу абдан чоң болушу мүмкүн. Көркөм тексттин лингвопоэтикалык анализинин төмөнкү түрлөрү бар:

1) лингвистикалык комментарий берүү (толук жана тандалма; синхрондук, алдын-ала, кийинки);

2) деңгээлдер боюнча толук жана толук эмес лингвистикалык анализ;

3) лингвопоэтикалык талдоо.

Лингвистикалык анализден кийин лингвостилистикалык анализ жасалат.

Көркөм тексттин лингвостилистикалык анализи - бул чыгарманын идеялык-тематикалык мазмунун чагылдырууда жана уюштурууда ар түрдүү деңгээлдеги тил каражаттарынын ролунун жана функцияларынын толук жана кылдат анализи.

Көркөм тексттин лингвостилистикалык анализинин теориялык негиздеринин калыптанышынын башаты белгилүү орус лингвисти Л.В. Щербанын "Опыты лингвистического толкования стихотворений"(1922-ж.) эмгегинде салынган. Окумуштуу чыгарманын тигил же бул тарыхый-адабий жана тарыхый-маданий түзүлүштөр боюнча көркөм анализи тууралуу маалыматтардын жетишсиздигин белгилеген жана чыгарманын тилинин "өз алдынча көркөм элементтердин терең маанилик нюанстарын" тексттин мазмунунун жана идеясынын өзгөчөлүктөрү менен тыгыз байланышта издеп табууга негизделген анализин жактаган. Мында өзүнчө көркөм текст изилдөөчү тарабынан адабияттын жалпы контекстинен бөлүнүп алынган жана имманенттик кубулуш катары каралган.

В.В.Виноградов "О языке художественной прозы"(1930-ж.) эмгегинде көркөм чыгарманын тилин "проекциялоо" ыкмасы менен, б.а. жалпы адабий тил контекстинин элементи катары кароого болот деген ойду негиздеген. Буга байланыштуу бүгүнкү күндө көркөм чыгарманын тилин талдоонун эки тиби бөлүп каралат: имманенттик жана проекциялык.

Лингвисттердин көркөм чыгарманын лингвостилистикалык анализи көйгөйлөрүнө кызыгуусунун өзгөчө күчөшү XX к. 60-жж. аягынан башталат, ал эми 70-жж. башында көркөм чыгарманын лингвостилистикалык анализи педагогикалык институттардын программасына өзгөчө дисциплина катары кирген. Дал ушул 70-жж. көркөм чыгарманын лингвостилистикалык анализинин советтик - ата мекендик теориясы иштелип чыккан (*Л.Г. Барлас, В.П.Вомперский, А.И. Горшков, С.Г. Ильенко, Е.В.Капацинская, В.И. Кодухов, Н.А.Купин, А.Н. Кожин, Л.Ю. Максимов, Л.А. Новиков, В.В. Одинцов, Л.Ф. Тарасов, Н.М. Шанский ж.б.* эмгектерин атоого болот.

Бара-бара адабий чыгарманы комплекстүү иликтөө тенденциясы күчөп, анда лингвистикалык анализ: 1) текстти иликтөөнүн бир бөлүгү катары каралат; 2) тилдин бардык деңгээлдеринин бирдиктерин камтыйт; 3) текст жасоонун экстралингвистикалык негиздерин эске алуу менен жүргүзүлөт; 4) тил өзгөчөлүктөрүн чечмелөө максатында тектеш дисциплиналар (тарых, маданият таануу, адабият таануу, психология, коммуникация теориясы ж.б.) менен биригет; 5) бүтүндөй тексттин (жалпы чыгарманын) анализи деңгээлине чыга баштайт.

Көркөм чыгарманы иликтөөгө комплекстүү, синтетикалык мамиледен улам лингвистикада узак жылдар бою басымдуулук кылган аспектисине, деңгээлине карап иликтөө жоюлуп баратат. Көркөм чыгарманын комплекстүү анализи тексттин алкагында тилдик бирдиктердин өз ара аракеттешүүсү кокустук эмес, максаттуу мүнөзгө ээ экендигин көрсөттү: чыгарманын тил түзүмү (лингвистикалык оймо) анда эстетикалык концепцияны толук жана натыйжалуу ишке ашыруу үчүн дайыма автор тарабынан терең ойлонулат.

Адабий талдоодон (максаты тексттин образдык жана идеялык пландарын иликтөө, анын маданий-тарыхый жана концептуалдык контексттер – автордун чыгармачылыгы менен өз ара аракеттешүүсүнүн өзгөчөлүктөрүн аныктоо, көркөм чыгарманы коомдук пикирдин жана социалдык күрөштүн тарыхы фактысы катары иликтөө ж.б. болуп

эсептелген) айырмаланып, көркөм тексттин лингвостилистикалык анализинин предмети болуп тексттин тилдик уюштурулушу, тактап айтканда бириккенде чыгарманын тигил же бул эстетикалык концепциясын чагылдырган ар кандай деңгээлдеги бирдиктердин байланыштары жана мамилелери эсептелет. Ошондуктан көркөм тексттин лингвостилистикалык анализинин материалдарына: 1) архаизмдер менен историзмдер; 2) поэтикалык символиканын түшүнүксүз фактылары; 3) окурманга тааныш эмес же бир аз тааныш диалектизмдер, профессионализмдер, арготизмдер, жаргонизмдер жана терминдер; 4) жазуучунун сөз колдонуу өзгөчөлүктөрү: жекече автордук тил инновациялары; 5) негизги сөздөр; 6) троптор; 7) синтаксистин өзгөчөлүктөрү; 8) композициянын өзгөчөлүктөрү; 9) нейтралдык жана стилистикалык жактан маанилүү (экспрессивдик) тил элементтери менен түзүмдөрүн колдонуунун жана бири-бири менен байланыштыруунун спецификасы; 10) подтексттин тилдик уюштурулушунун өзгөчөлүктөрү; 11) тил материалын анын бөлүктөрү жана бүтүндүгү өңүтүнөн тандоонун жана уюштуруунун өзгөчөлүктөрү - кептин системдүүлүгү; 12) автордук концепцияны чагылдыруунун толуктугу көз карашынан алып караганда тексттин тилдик жана маанилик деңгээлдеринин өз ара байланышы ж.б.

Лингвистикалык анализдин материалынын акыркы түрү боюнча алсак, жазуучу белгилүү көркөм мазмунду чагылдырууда тилди кантип пайдаланганы тууралуу маселе стилистикалык анализ чөйрөсүнө тиешелүү болушу ыктымал. Тилдин эстетикалык функциясын иликтөө (көркөм тексттин лингвопоэтикалык анализи жалпы мааниде алганда ушуга багытталган) өзү деле "адабий чыгарманын кайталангыс оригиналдуулугу кантип жана эмне менен түзүлгөнүн комплекстүү лингвостилистикалык талдоо" (Шанский, 1990, 8-б.) болуп саналып, лингвистикалык жана стилистикалык анализдин бири-бирин толуктоочу биримдигин билдирет.

Бул көркөм тексттин лингвостилистикалык анализинин негизги маселеси белгилүү көркөм чыгарма системасында ар кандай деңгээлдеги тил

каражаттарынын автордун ою менен анын жекече жазуу манерасына ылайык келиши көз карашынан алып иликтөө болуп саналат дегенди билдирет. Мында форма менен мазмундун бирдиктүүлүгү көркөм тексттин заманбап лингвостилистикалык анализинин баштапкы методологиялык принциби болуп саналат. "Форма материалды тартипке салат, уюштурат, ага диалектикалык жактан ылайыкташат. Форма ага жасалган кайдыгер мамиле үчүн, эң оболу, мазмунду шайкеш кабыл алууга, автордун оюн туура түшүнүүгө тоскоолдук жаратуу менен "өч алат" (Одинцов, 1982, 134-б.). Муну менен бирге көркөм чыгарманы иликтөөдө тексттин формалдуу жагы менен гана чектелүүгө болбойт, анткени ал "кандайдыр-бир сөздөрдү же синтаксттик конструкцияларды керектөө үчүн эле эмес, мазмундун маанисин чагылдыруу үчүн түзүлөт" (ошол эле жерде, 4-б.). Ошондуктан тексттин структуралык өзгөчөлүктөрүн чечмелөөнү тема, идея, автордун ниети, көркөм-образдуу система сыяктуу түшүнүктөр жана категориялар менен салыштыруу зарыл.

Буга ылайык көркөм тексттин лингвостилистикалык анализинин башкы максаты көркөм чыгарманы тексттин белгилүү идеялык-тематикалык, образдык жана эстетикалык мазмунда жалпы жана өзгөчө белгилер менен чагылдырган тил каражаттарынан уюштурулган системасы катары кароо болуп саналат. Мында жазуучунун тил каражаттарынын жыйындысын А.И. Горшковдун пикиринде "тил" катары, б.а. тексттеги лингвистикалык формалар менен ыкмалардын (тилдик материалдын) механикалык кошулмасы эмес, "стиль", т.а. "тилдик реалдуулук", тилдин аракеттениши катары кароо зарыл, ага ылайык жалпы элдик тил системасынын элементтерин керектөөнүн, колдонуунун конкреттүү учурлары аныкталат (Горшков, 1982, 1996).

Л.А. Новиков көркөм тексттин анализинин бир нече түрүн айырмалайт:

- 1) лингвистикалык анализ - текстти толук жана айкын түшүнүү максатында тилдин ар түрдүү элементтеринин маанисин ачып көрсөтүү. Бул анализ:
 - а) элементардык практикалык, текстти жалпы "түшүндүрүүгө" (мисалы,

тилдин эскирген сөздөрүн жана формаларын чечмелөөгө багытталган, жана б)филологиялык, лингвистикалык теориянын маалыматтарына, тил системасынын жана анын тарыхынын фактыларына таянган; 1.

Лингвистикалык анализ.

Лингвистикалык анализге көбүрөөк маани берип , аны ийне жибине чейин изилдеген окумуштуулардын бири А.М. Мухин

А.М. Мухин (1976. — 283 с.)А.М. Мухин - Лингвистический анализ.

Теоретические и методологические проблемы.. Издательство "Наука", Ленинградское отделение, Ленинград, 1976. А.М. Мухин өзүнүн

изилдөөсүндө Бодуен де Куртенеде, анын синтагма терминин кандай

баалаганын айтып, А.В. Щербадан ошол эле терминдин кандай

айырмаланаарын айтып , андан сырткары лингвистиканы иликтөөдө “НС

методун”, “Пораждающий грамматиканын”, Н. Хомский жана З. Харрстин

теорияларын анализ берип кыскасы лингвистикалык иликтөөнүн баардык

жолдорун талдап чыгат. Андагы синтаксистик каражаттардын тексттеги

маанини берүүдө зор роль ойногонун көрсөтө алат.

Л.А. Новиков лингвистикалык анализдин бир нече түрлөрүн белгилейт жана анын тексти толук жана терең түшүнүү үчүн керек экендигин айтат.

Лингвистикалык анализ төмөнкү максаттарды ишке ашыруу үчүн

пайдаланылат деп көрсөтөт Новиков Л.А. :а) текстин жалпы маанисин

түшүнүү үчүн элементардык каражат болуп, эскирген, көөнөргөн сөздөрдүн

маанилерин, формаларын түшүндүрүү ; б) тилдик системанын теорияларына

негиздеп анын тарыхын көрсөтүү. Новиков андан кийинки этабы болуп

стилистикалык анализ болуп саналат. Автор стилистикалык анализди

лингвистикалык анализдин бир бөлүгү катары карайт. Стилистикалык

анализ лингвистикалык анализдин коннотативдүү деңгээлинде ишке

ашаарын көрсөтөт. 2)стилистикалык анализ тексттеги образдуу

каражаттардын кандайча берилишин изилдейт. Алар төмөнкү маселелерди

карайт : а) текстин кайсыл стилде жана жанрда жазылганын изилдейт

чыгарманын авторду андагы идеяны кантип көрсөткөндүгүн иликтейт; б.а.

адабий анализдин элементтерин да камтыйт 3) адабий анализ. – тексти улуттук маданиятын продуктусу, искусствонун предмети катары карайт. Анда чыгарманын кайсыл доорго тиешелүү экендигин, идеялык мазмунун, образдарды, тексттин композициясын, тилин жана сюжетин изилдейт.

2) стилистикалык анализ - тексттин төмөнкү образдык каражаттарын иликтөө: а) жалпы тилдик (ар кандай стилдерде жана жанрларда, жана б) көркөм чыгарманын идеясын ачып көрсөткөн автордук; 3) адабий анализ - көркөм чыгарманы улуттук маданияттын, коомдук пикирдин продуктусу, сөз чеберчилигинин чыгармасы катары иликтөө (б.а. көркөм тексттин доор, анын жазуучунун адабий процессиндеги жана чыгармачылыгындагы орду, проблематика, идеялык мазмун, образдар, композициялар, сюжет, тил ж.б. менен) байланышын изилдөө.

Окумуштуунун ою боюнча, мында көркөм тексттин лингвостилистикалык анализи бир топ негизги жоболорго, аны түзгөн принциптерге таянат, алар: 1) көркөм текстти үч аспектиден алып кароо: "идеялык мазмун - образ - тил". Бул катарда көркөм образдын ортодогу абалы образга индивидуалдуулук жана кайталангыстык берген тилдин белгилүү формасын жана идеялык-эстетикалык мазмунду алдыга чыгарат. "Образ, образдардын жалпы системасына да (= "адабий образга"), тилге да, көркөм материалга ("оозеки образга") да кирип, бир эле мезгилде көркөм чыгарманын ар түрдүү тараптарына, идеялык, социалдык мазмунуна да кайрылгандай болуп көрүнөт. Ал бул ар кандай башталыштардын өзгөчө диалектикалык биримдигин чагылдырат" (Новиков, 1979, 14-б.); 2) көркөм чыгарманы коомдук турмуштун иликтенип жаткан текст тиешелүү болгон тигил же бул мезгилинин контекстинде толук жана терең түшүнүүнү камсыз кылган маданий-тарыхый комментарийге таянган текстти чечмелөөнүн конкреттүү тарыхый ыкмасы; 3) текстте нормативдик, азыркы сөз керектөөгө мүнөздүү болгон фактыларды, ар кандай нормадан четтөөлөрдү, жалпы тилдик жана жекече, автордук фактыларды айырмалоо жана аларга тийиштүү баа берүү; 4) поэтикалык тилди чындыкты эстетикалык жактан

өздөштүрүүнүн өзгөчө формасы катары, көркөм жалпылоону түзүүнүн активдүү каражаты катары түшүнүү; 5) тексттин окурманынын (интерпретатордун) активдүү ролу; 6) көркөм текстти чечмелөөнүн схемасы тексттин өзгөчөлүктөрүнө жана аны талдоонун максаттарына жараша айырмаланган ар түрдүү принциптеринин биримдиги (Новиков,1979).

Л.Г. Бабенко () көркөм текстти иликтөөнүн төмөнкү учурдагы ыкмаларын бөлүп көрсөтөт:

1) **лингвоцентристтик мамиле: көркөм** кептин аракеттенүү шарттарында лексикалык, фонетикалык, грамматикалык жана стилистикалык бирдиктердин жана категориялардын өзгөчөлүктөрүн иликтөө. Бул, мисалы, түс, үн сын атоочтору, кеп, кыймыл этиштери, ар кандай типтеги синтаксисттик конструкциялар, убакыт, мейкиндик, шарттар, императивдүүлүк ж.б. категорияларды чагылдыруунун өзгөчөлүктөрү. Бул мамиленин алкагында бир жазуучунун идиостилинин өзгөчөлүгү аныкталат (Григорьев,1979;Иванчикова,1979;Долинин,1985;Ларин,1974;Новиков,1983;Сулименко,1990;Шанский,1990 ж.б.);

2) **текстцентристтик мамиле: текст бүтүндүгү** жана аягына чыккандыгы шартында изилдөөнүн өз алдынча объектиси катары каралат. Мында анализ үчүн тексттин статикалык да, динамикалык да аспектилери актуалдуу болуп саналат (көркөм чыгарма натыйжа катары да, анда чыгармачылык ишмердүүлүк процессинин чагылдырылышы катары да талданат), бирок бул жааттагы иште көркөм кептин коммуникативдик, анын ичинен диалогдук аспектилери көңүлдүн сыртында калат, мунун натыйжасында көркөм текст структуралык-семантикалык бүтүндүк катары көрүнөт. Текстцентристтик мамиленин артыкчылыгы болуп көркөм тексттин өзүнүн категорияларын жана касиеттерин бөлүп алуу жана иштеп чыгуу саналат(Гальперин,1981;Золотова, 1982,1995,1998; Ковтунова,1986;Кожевникова,1979; Кубрякова,1997;Кухаренко,1988;Падучева,1985;Чернухина,1990 ж.б.);

3) антропоцентристик мамиле: көркөм текстти чечмелөө тексттин авторунун позицияларын (жаратуу аспектиси) жана анын адресатын (кабыл алуу аспектиси), ошондой эле тексттин окурманга таасирин эске алуу менен жүргүзүлөт. Мындан тышкары, бул мамиленин алкагында деривациялык аспект активдүү иштелип чыгат. Буга байланыштуу антропоцентристик мамиле өзүнө көркөм тексттин лингвостилистикалык анализинин психолингвистикалык, прагматикалык, коммуникативдик жана деривациялык багыттарын камтыйт (*Выготский, 1980; Дридзе, 1984; Болотнова, 1992; Баранов, 1993; Мурзин, 1994; Сахарный, 1994; Жинкин, 1998 ж.б.*);

4) когнитивдик мамиле: көркөм текст чыгарманын көркөм-образдык системасында белгилүү түрдө уюштурулган тил каражаттарынын жардамында туюнтулган жазуучунун чындык тууралуу билимдерин чагылдырган татаал белги катары кабылданат. Бул мамиленин алкагында көркөм текст дүйнөнүн жекече-автордук картинасынын чагылдырылышы деп эсептелет. Тексттин семантикалык мейкиндиги концептуалдаштырылган аймактардын биримдиги, концепттердин структурасы катары каралат. *Концепт, концептуалдаштырылган аймак* түшүнүктөрү бул жерде негизги болуп саналат жана сүйлөө жана түшүнүү процесстери менен байланышкан менталдык маңыз катары кызмат кылат, б.а. көркөм коммуникация субъектилеринин өз ара аракеттешүүсүнүн психикалык аспектисин чагылдырат

(*Караулов, 1981, 1987; Белянин, 1990; Сидоров, 1991; Лихачев, 1993; Кибрик, 1994; Кубрякова, 1994; Лотман, 1996 ж.б.*).

Лингвистикалык анализ лингвопоэтикалык анализдин негизги бөлүгү болуп саналат.

Анализ деген сөздүн мааниси эски грек тилинен алынып, “ бөлүктөргө бөлүштүрүү” дегенди билдирет аны окуп изилдөө дегенди билдирет. Эң негизгиси изилдөөчү алдыга кандай максат коет ошого байланыштуу болот. Эгерде биз тексттин структурасын, формасын жана анын тилдик

өзгөчөлүгүн изилдей турган болсок, анда бул тексттин лингвистикалык анализи деп саналат. Ал эми анын лексикасына жана фразеологизмдерге көңүл бура турган болсок, анда лексико фразеологиялык анализге көңүл бөлүп, аны өзүнчө кароо максаты турат.

Тексттик деңгээл

Андан сырткары тексттик деңгээлде төмөнкү маселелер изилденет.

1. Текст кептин кандай түрүнө кирет: баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү - , же алардын кошундусунан турабы.

2. Тексттин композициясы кандай? Кандай бөлүктөрдөн турат?

3. Тексттеги сүйлөмдөрдүн бири бири менен болгон байланышы., чынжырлуу, параллелдүү же аралашканбы, сүйлөмдөрдүн кандайча бири-бири менен байланышат. Лексикалык же грамматикалык каражаттар мененби,

4. Текст кандай стилде жазылган жана анын стилистикалык өзгөчөлүктөрү кандай? Темасы кандай? - деген суроолорду камтыйт

Теманын биримдигин кайсыл каражаттар сактап турат. Деген маселелерди сактайт. Тексттеги көркөм каражаттарга кайсылар кирет: троптор менен фигуралар. Лингвопоэтикалык анализдеги негизги темалардын бири лингвистикалык анализ жасоо болуп саналат. ЛПнын 4 этабына семиотикалык анализди кошобуз.

Көркөм образдардын идеялык эстетикалык маанисин да изилдейт. Көркөм образдар кандай сөздөр менен чагылдыраарын иликтейт. Новиков өз мезгилинде көркөм адабий иликтөөнүн диалектикалык биримдигин көрсөтүүгө аракет жасаган. (Новиков, 1979, с. 14); 2) Андан сырткары текстке тарыхый маданий чечмелөө берет. Стилистикалык анализде 3) сөздөрдүн заманбап маанисин талкуулоо зарыл экендигин белгилейт жана алардагы чийден, эрежеден чыккан кубулуштардын себептерин ачат. Андан сырткары автордун берген баасы, өздүк кеби кандайча берилгенин айтат.

4) поэтикалык тексти чындыкты эстетикалык жактан кандайча кабыл алуу, түшүнүү керек экендигин көрсөтөт.

5) окурмандын активдүү ролуна да көңүл бурат, анын максаты тексттин өзгөчөлүгүнө байланыштуу болоорун иликтейт. (Новиков, 1979).

Ал эми дагы бир көрүнүктүү лингвист Л.Г. Бабенко көркөм тексти иликтөөдөгү төмөнкү ыкмаларды көрсөтөт: 1) лингвоцентрикалык ыкма, анда сөздүк каражаттардын функционалдык өзгөчөлүктөрүн, көркөм кептеги лексикалык, фонетикалык, грамматикалык жана стилистикалык бирдиктердин жана категорияларын иликтейт. Жогоруда көрсөтүлгөн стилистикалык анализ лингвистикалык анализдин бир компоненти катары каралат.

(см.: Григорьев, 1979; Иванчикова, 1979; Долинин, 1985; Ларин, 1974; Новиков, 1983; Сулименко, 1990; Шанский, 1990 и др.); 2) текстоцентрикалык ыкма - мындай шартта текст өзүнчө объект катары берилип, аны бир бүтүмдүк катары изилдөө шарт болуп саналат. Аны изилдөөдө тексттин статистикалык жана динамикалык касиеттери эске алынат. Көркөм текст структуралык, семантикалык жактан бүтүн объект катары каралат. Башка бирдиктерден тексттик бирдиктин өзгөчөлүгү анын өзүнө гана тиешелүү категориялары өзгөчөлүктөрү бар экендигинде. Мындай ойду төмөнкү окумуштуулартастыкташат. Гальперин, 1981; Золотова, 1982, 1995, 1998; Ковтунова, 1986; Кожевникова, 1979; Кубрякова, 1997; Кухаренко, 1988; Падучева, 1985; Чернухина, 1990 и др.); Андан кийинки көркөм текстке иликтөөдөгү, чечмелөөдөгү негизги ыкмалардын бири.

3) антропоцентристик ыкма - текстти чечмелөөдө автордун оюу эске алынып, жана аны кабыл алуучулардын өзгөчөлүгү да изилденет, б.а прагматикалык жана деривативдүү аспектери эске алынат. Мындай пикирлерди төмөнкү окумуштуулар колдоп, иликтешкен. (см.: Выготский, 1980; Дридзе, 1984; Болотнова, 1992; Баранов, 1993; Мурзин, 1994; Сахарный, 1994; Жинкин, 1998 и др.); Көркөм чыгарманы стилистикалык, лингвистикалык жактан изилдөөдө дагы бир ыкма болуп эсептелинет: 4) когнитивдүү ыкма. Мындай иликтөө тексти татаал белгилердин жыйындысы катары карашат. Бул белгилер жазуучулардын чындыкты, турмушту чагылдыруучу каражат

катары кароо менен көркөм образдар системасында берилет. Андан сырткары чыгармадагы образдар аркылуу көркөм чыгармадагы образдардын системасы түзүлөт. Алар аркылуу автордун дүйнө сүрөтүн кандайча кабыл алгандыгы, жана анын чагылдырылышы көрсөтүлөт. Көркөм тексттеги семантикалык талаа концептуалдык талааны, жана концептуалдык структураны көрсөтө алат. Ал эми мындай концептуалдык талаа менталдык көрүнүш же релеванттуулук катары каралат. Бул концептуалдык талаа кеп жана аны түшүнүү менен байланыштуу болот, б.а, көркөм баарлашуунун психикалык аспектинин көрсөтүү менен чыгармадагы субъектердин көркөм баарлашуусунун натыйжасын көрсөтөт. Мындай ойду Караулов,(1981, 1987); Белянин,(1990;);Сидоров,(1991;);Лихачев,(1993;); Кибрик,(1994;);Кубрякова,(1994;);Лотман,(1996)жана башкалар айтышкан). Заманбап окумуштуулар көркөм тексттин көп кырдуулугу, көп деңгээлдүүлүгү жөнүндө айтып келишип, анын катмарланган ыкманы колдонуу менен тексти түшүнүүгө алып келерээрин жана андагы негизги маселе тексти түшүнүү экендигин көрсөтүшкөн

Текст бири - бири менен байланышкан жана бири- бирине таасир бере алуучу элементтердин системасы. Тексттеги чыгарманын идеялык мазмунун көрсөтүүчү көбүнчө лексикалык деңгээл болоорун аныкташкан. Текст үч деңгээлди көрсөтүп турган бирдик. Аларга : а)идеялык эстетикалык; б) жанрдык композициялык жана в) текстке тиешелүү болгон тилдик релевантуулуктар кирерин белгилешет. Андан сырткары маанилүү болуп эсептелген эстетикалык, метрикалык, метроритмикалык, суперсегменттик (ритмикалык жана ритмомелодикалык), композиционно-синтаксистик, пландуу, өзүнүн фабуласы бар, бир идеяга ээ болгон татаал бирдик болуп саналат. Лингвистикалык анализдин негизинен төрт релевантуулугун эске салабыз. Аларга : 1) функционально-стилистикалык , 2) структурно-тилдик (текстке тиешелүү тили аталат), 3)текстин структуралык жана семантикалык же композициялык маңызын көрсөткөн 4) коммуникативдик релеванттуулуктары кирет.

Н.А. Купина лингвистикалык анализ жасоодо тексттин маани маңызын ички жана сырткы деңгээлде бөлүүгө болот деп айтат. Сырткы деңгээлине тексттин сөздүгүн кошот же лексикалык каражаттарды айтат. Алар тексттин сырткы маани маңызын көрсөтөт. Тексттин ички деңгээли тексттин маңызын көрсөтөт, б.а. аларга а) предметтик мааниси (көркөм чыгарманын денотативдик талаасы), тексттеги кырдаал Эгер тексттин мазмунун кырдаалды көрсөтпөсө анда аандай текст фабуласыз текст болуп калат. Мындай шартта денотативдик деңгээл образдуулук менен биргелешип, шарттуу мүнөзгө ээ болуп калат. б) образдык тексттин маңызын көрсөткөн эмоционально- баа берүүчү талаага айланат да автордун көркөм ой жүгүртүүсүн көрсөтөт. Мындай кубулуш эки пластан турат: 1) образдуу-изобразителдуу маңызы мисалы тексттеги бир сүрөт болсо, жана образдуу баа берүүчү же эмотивдуу боло алат. Алар же терс же он баа бере алышат. в) идеялык маңызын көрсөткөн (концептуалдык талаа, автордун айтайын деген оюн жана эстетикалык жагдайын көрсөтөт. (Купина, 1983).

Мындай деңгээл аралык жасалган анализ микротемалардын өзгөчөлүктөрүн көрсөтө алышат жана ички деңгээлди көрсөткөн компоненттерин баамдай алабыз. Адабий анализди эске алуу менен Купина лингвистикалык анализдин үч түрүн берет. 1) лингвистикалык комментирование; 2) толук деңгээлдик жана толук эмес лингвистикалык анализ; 3) лингво-поэтикалык анализ жүрөт. (Болотнова, 2001).

Лингвистикалык анализ тексти комментирый берүү менен чектелбестен аны түшүнүүгө да алып келет.

Тексти чечмелөө анын жанрына да байланыштуу болот. Чечмелөөнүн түрлөрү: филологиялык, жана маданий тарыхый. Тексти чечмелөө тандалып алынган майда кызыктуу жана ачык көрүнгөн окуялардан турган бөлүктөрдөн турушу да мүмкүн. Тексти окуп чыккандан кийин синхрондук комментирование жасоого болот. Бул жөнүндө *Н.М. Шанскийдин оюу боюнча* Лингвистикалык деңгээлдер менен анализдөө, б.а. фонетикалык, морфологиялык, лексикалык, синтактикалык жана тексттик деңгээлдерде болот. Лингвистикалык анализ лингвистикалык чечмелөөгө караганда терең маанилүү болот, себеби формалдык жана семантикалык өзгөчөлүктөрүн аныктайт жана анда көбүнчө мазмунга маани берилери айтылат жана эстетикалык релеванттуулуктун жаңы мүмкүнчүлүктөрү ачылат. Ар бир деңгээлдеги анализ тексттин образдык өзгөчөлүгүн, эстетикалык таасирин, жана тилдик өзгөчөлүктөрдү белгилей алат.

Мындай деңгээлдерди бөлүп иликтөө тексттеги жашыруун сырларын ачып, ар бир сөздүн маңызын чечмелеп бере алат.

1-бап боюнча жыйынтык

1. Адамдын объективдүү дүйнөнү чагылтуусу жана аны менен өз ара аралашуусу илимде концепттик жана тилдик дүйнө картинасынын катышы катары көрсөтүлөт. Биз дүйнөнүн концепттик картинасы тунгуч, биринчи, түздөн түз, когнитивдүү; ал эми дүйнөнүн тилдик картинасы дүйнөнүн концепттик картинасынын объективдешүүсү, б.а. адамдын аң-сезимине объективдүү дүйнөнүн кайталанып жашашы деген пикирди кармандык. ДТС (дүйнөнүн тилдик сүрөтү) ДКСсын (дүйнөнүн концепттик картинасы) тилдин ар кыл каражаттары менен көрсөтөт, б.а. вербалдаштырат. Ар бир лингвокультура дүйнөнү кабылдоонун жана аны концепттештирүүнүн белгилүү бир ыкмасын колдонот. Ошондуктан ар бир тил турмуш чындыгын бир жагынан этникалык жактан өзгөчөлөнүп, бир жагынан универсалдуу чагылдырат.

2. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү ар бир этникалык тилдин курчап турган дүйнөдөгү чындыкты концептуалдаштыруу менен байланышат. Түрдүү маданиятты алып жүргөн этностор дүйнөнү бирдей деңгээлде көрүп, билбестен (өзүнүн тилдик призмасы аркылуу) тилдик өзгөчөлүгүнө жараша кабылдайт. Айрым убактарда инсандын ички жан дүйнөсүн чагылдырууда ондогон муундардын миңдеген жылдар бою колдонуп келген тажрыйбаларына таянуу менен ДТС ушул дүйнөгө чейин келип жеткен ишенимдүү өткөргүч катары кызмат кылууга жөндөмдүү экендигин көрсөтөт.

3. Изилдөө объектиси менен предметинин өзгөчөлүгү бир жагынан өтө тыгыз байланышта тургандыгына карабастан атайын бир спецификалуу мүнөзгө ээ экендигине күбө болобуз. Эпостун поэтикалык тилинин бирдиктерин котормо категориясынын (лингвистикалык жана экстралингвистикалык деңгээлдерде) негизинде иштеп чыгуунун өзү эпостогу поэтикалык тилдин бирдиктерин, образ жана образдуулук, негизги идеясын иликтөө жана аны табуу, алардын котормодо берилиши, котормодо контекст жана контексттик принциптердин берилиши, алардын

функционалдык жактан өзгөрүүлөрү (контекстке жараша) котормодогу негизги маселелер болуп эсептелинет.

4. Лингвопоэтикалык аспектидеги иликтөө поэтикалык тилдин жана эпикалык тексттин спецификасына ылайык тандалып алынган жеке жана жалпы методдордун, принциптердин негизинде иликтенип, алардын жардамы аркылуу илимий иштин объектиси менен предметинин структуралык жана функционалдык өзгөчөлүктөрү көрсөтүлдү.

5. Тил эпикалык жанрдын каражаты гана болуп саналбастан, аны көрсөтүүчү өзгөчө формага ээ экендиги белгиленет. Бир театрдын актеру катары эсептелинген манасчы жана анын аткаруу чеберчилиги кыргыз эпикалык жанрынын өзгөчөлүгүн көрсөтөт.

6. “Манас” эпосунун максаты - окурманга (угуучуга) көркөм деңгээлде ырахат тартуулоо, тарыхты, маданиятты чыгарма аркылуу көрсөтүү менен, адамдардын руханий дүйнөсүн байытуу, эң негизгиси дидактикалык-тарбиялык жактан таасир көрсөтүп, кыргыз дүйнөсүн башка маданияттарга таанытуу. Эпикалык чыгарманы чагылдыруу - бул чындыкты көркөм деңгээлде чагылдыруу менен, анын бир формасы катары каралат.

Эпикалык жанр, өзгөчө “Манас” эпосу жалаң гана тилге негизделбестен, түрдүү семиотикалык, вербалдуу эмес каражаттарга да бай экендиги белгиленет.

2- бап. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн берилиши жана ага лингвистикалык талдоо

Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөдө сөздүн семантикалык маанисин, тилдеги керектүү метафораларды талдап, башка тектеш жана тектеш эмес тилдердеги сөздөр жана сөз айкаштары менен салыштырып, алардын этимологиясын, башка сөздөр менен катышын карап чыгуу негизги ыкмаларга кирет. Ошондой эле, сөздүн синонимдерин таап, аларды салыштыруу, алардын арасындагы маанилик айырмачылыктарды табуу дагы маанилүү. Ошол тилди эне тили катары колдонгон адамдардын арасында сөздөр кандай ассоциация менен мээде сакталарын изилдөө керек. Көркөм адабияттагы, тилдеги лингвистикалык каражаттар дүйнөнүн сүрөтүндө чагылдырылышын айтып берет.

2.1. Кыргыз жана англис тилдериндеги фонетико-фонологиялык каражаттардын берилиши

Сөздөрдү муунга ажыратуу төмөнкү эрежелер боюнча такталат. Бир муундуу сөздөр муунга ажырабайт. Мисалы, суу, ээн, топ, бар, сөз, тоо. 2. Эки кууш үндүүнүн ортосуна келген бир үнсүз тыбыш экинчи үндүүгө кошулуп, муунга ажырайт. Мисалы, ке-ре-бет, те-мир, то-гуз, ба-ла. 3. Эки үндүүнүн ортосуна эки үнсүз тыбыш келсе, эки жакка бөлүнүп ташылат. Мисалы, пар-та, мек-теп, кур-даш-тар, иш-мер, деп-тер, бал-дар. 4. Эки үндүүнүн ортосуна үч үнсүз тыбыш катар келсе, башкы эки үнсүз биринчи үндүүгө, кийинки үнсүз тыбыш экинчи үндүү-гө кошулуп, муунга ажырайт. Орус тили аркылуу кирген сөздөрдө үч үнсүз катар келсе, муунга бөлүүнүн бул эрежелерине баш ийбейт. Мисалы, гал-стук, ком-плект, ком-му-нист-тик, пункт-гун. Бирок “Манас” эпосунун речитативи кээде бул эрежелерге баш ийбей калат.

Жанаша айтылган эки сөздүн биринчи сөзү үндүүлөр менен аяктаса, экинчиси сөзүнүн башкы тыбышы үндүүлөр менен башталса, эки сөз арасындагы үндүү тыбыштын бири түшүп айтылат, бирок жазууда ага жол берилбейт.

Мисалы, айтылышы жазылышы сарала -сары ала ,баралек -бара элек ,алтай - алты ай, айталбай- айта албай ж.б.

Бир сөз ичиндеги үндүү **тыбыштардын** алга карай ээрчишип (окшошуп) айтылышы жана жазылышы байкалат.

Эгерде сөздүн аяккы мууну жоон үндүү болсо, мүчөдөгү үндүү тыбыш да жоон үндүү болот. Мисалы, жылкычы, колхозчу, шаарга, айылдан, тоодо.

Эгер сөздүн аяккы мууну ичке үндүү болсо, мүчөдөгү үндүү тыбыш да ичке үндүү болот. Мисалы, мектеп+га=мектепке, эгин+ны=эгинди, сут+нан=сүттөн, темир+чы=темирчи.

Үндүү тыбыштардын түшүп калышы да типтүү көрүнүш. Экинчи муунунда кууш үндүүлөр (ы, и,у,у) болгон сөздөргө мүчө жалганганда, басымдын орун алмашуусунан уңгунун аяк-кы муунундагы кууш үндүүлөр түшүп калат.

Мындай учурда кээ бир сөздүн аягындагы н тыбышы д тыбышына өтөт.

Мисалы, карын +ым=кардым, эрин+ым=эрдим, кийим+ым=кийм

Ыргагы. Азыркы мезгилге чейин бир да эпос "Манас" сыяктуу ыргакта айтылбайт. Бул кыргыздын салттуу элдик поэзиясы түрүндө сакталып келет. "Манас" эпосунун бардык варианты 6-7 муундан турат.

Эпостогу ырлардын муундарын алып карай турган болсок кандайдыр бир бирдиктуулук да бирдиктүү эместик да байкалат.

Гаплогия. Катар келген эки окшош (бирдей) муундун биринин түшүрүлүп (кыскарылып) айтылышы. Мисалы: толук түрү: чычырканак, филология, гаплогия; кыскарган түрү: чыркканак, филология, гаплогия.

Метатеза (лат. metathesis – “орун алмаштыруу”). Бир сөз ичинде айрым тыбыштардын (үндүүлөрдүн да, үнсүздөрдүн да) орун алмашылып калышы, айтылышы, ошондой эле жазылышы. Мисалы: мыкчы – мычкы, бүйүрмө - бүйрүмө, бөксө - бөскө, кыс – сык, тегирмен – темирген, кырмачык – кырымчык ж.б. Мисалы:

Адырдан аркар аталык 8- муун - А

Аңгемеге баталык 7 муун А

Арзыган жерге жатадык 8 муунА

Курбудан кулжа аталык -- 8 муун - А

Кубанычка минтип баталык .- 8 муун А

Негизинен 8 муундан турат, айрым бир бөлүктөрүндө 7 муун аралашып кетет. Уйкаштыгы броюнча АААААА, ААВА, АВВА башкача айтканда түрдүү ыргактардан турат, кээде строфалардын ыргактары да аралаш болуп кетет. “Манас” эпосунун бардык бөлүмдөрүндөгү кыргыз элдик вокалдык маданиятын алып карасак баарында тең импровизациялык формалар көп кездешет жана үн регистриндеги үн речитациясынын төрт тиби тең колдонулат. Эпосту айтуудагы интонациянын түрдүүлүгү, эмоционалдуу жана экспрессивдүү берүү Ысык-Көл регионундагылардын типтүү айтуусу болуп саналат, бул стил өлкөнүн башка региондоруна да тараган. Саякбай Каралаевдин эпосту айтуу манерасын Каба Атабековдон, Уркаш Мамбеталиевден, Асан-хан Жуманалиевден көрө алабыз.

В. Мейдин вариантындагы котормодо муундардын составынын айрым бир окшоштуктарды да көрө алабыз.

Can't you decide your steed to slay - 8

Can't you keep an old custom , say ? - 8

There you sit huddled , for just one horse- 8

Simply can't show yourself, of course- 8

Those who wish to attain great ends - 7

«Манастын чон казатка аттанышы» эпизодунун фрагмент бөлүгү Манас айтуучулуктун өзгөчө тибине кирет. Манасчы Саякбай Каралаевдин айтуусунда өзү башында шашылбай, жай айтып ар бир сөзүн тыкыйтып баштап, бир топ убакыттан кийин **экстаз**га кирет да, эмоционалдык жогорулоону көрсөтүп айтуунун динамикасы бузулуп, логикалуу абалга өтөт.

Негизги лейтмотиви эпикалык төртүнчү эпикалык речитатге өтүп, остинато менен айта баштайт. Манасчы 7-8- ыр формасынан чыгып кетет. Ал эми манасчы Мусулманкулов Нарындык манераларды колдонуп айтат. Ал эми

изилдөөчүлөрдүн айтуусуна караганда түштүктө «кыяк» музыкалык инструменттин коштоосунда айтышкан манасчылар бар экендиги белгилүү.

Тилдерди типологиялык салыштыруу ыкмасы менен изилдөөнү Совет мезгилинде көрүнүктүү тил илимпоздору Л.В.Щерба, И.Мещанинов, В.Д.Аракин, А.И. Смирницкий, Е.Д.Поливанов, Г.Гак, В.И. Ярцева ж.б. жүргүзгөн. Алардын арасында В.Д.Аракин “Англис жана орус тилдерин салыштырган, атактуу илимпоз В.Г.Гак француз, орус жана англис тилдерин терең салыштырып изилдеген. Мааниси абдан зор, фундаменталдуу эмгек профессор В.Д.Аракиндин “Англис жана орус тилдеринин салыштыруу типологиясы” аттуу изилдөөсү (1989) болуп саналат. Салыштырылып жаткан тилдердеги (англис, кыргыз) үндүү жана үнсүз тыбыштардын саны ал тилдердин вокалисттик же консонанттык типтерин аныктайт. Тилдердин тыбыштык түзүмүн аныктоо, тилдерди салыштырууда фонемалардын “корреляциялык сапаттарын, фонологиялык оппозициялардын фонологиялык күчүн аныктоо болуп саналат”.

Фонетика илиминде тилдин фонетикалык деңгээлин (фонемалардын айкалышы, муун, сөздүн басымы, интонация) билдирип турган «артикуляциялык база» деген термин колдонулат. Ошондуктан, азыркы фонетика илиминдеги изилдөөлөр «артикуляциялык база» деген түшүнүктү кеңейтүүгө мүмкүнчүлүк берүүдө, бул тууралуу изилдөөчү В.В.Кулешовдун эмгегинде кеңири берилген. «Фонетикалык база» деген түшүнүк бүт «базаларды» өзүнө камтыйт, артикуляциядан баштап интонацияга чейин жана максималдуу түрдө тилдин универсалдык сапаттарын үйрөтөт, тилдерди бири-биринен айырмалап турат жана алардын түрдүү касиеттерин денотативдик деңгээлде гана изилдешкендери көрүнүп турат. Англис тилинин фонетика-фонология системасын изилдөөчүлөрдүн эң алдыңкы катарларында тилчи, фонетика боюнча нукура чет өлкөлүк, атап айтканда британиялык же америкалык изилдөөчүлөрдүн да эмгеги чоң. Илимпоздор: Даниел Жоунс (D Jones, An Outline of English Phonetics, 9th Ed., Cambridge, 1960); Кингдом Р. (R. Kingdom, English intonation practice.

England, 1966); Пальмер Х.Е. (Palmer H.E., First course of English phonetics, Cambridge, 1927); Свист Н. (Sweet H., The sounds of English phonetics, Oxford, 1929)

Ал эми, фоностилистика, б.а., жогоруда көрсөтүлгөн фонетикалык каражаттардын коннотативдик деңгээлдеги касиеттери, аткарган функциялары өзүнчө каралган. Ага просодиялык маселелерди камтыган, фонетикалык каражаттардын атайын максат менен стилистикалык боёкту берүү үчүн уюшулган атайын каражаттар, же болбосо эрежеге туура келбей турган кубулуштар, азыркы убакка чейин толугу менен изилдене элек. Бул фоностилистиканын жаш илим экендигин көрсөтүү менен, аны дагы да толуктап, изилдөө жүргүзүүнүн шарт экенин көрсөтүп турат. Мындай тил изилдөөчүлөргө Васильев В.А. (Vassilijev V.A., English Phonetics Normative Course, Ленинград, 1962), Васильева В.А. (English phonetics. A Theoretical Course, М., 1970.); Егоров Г.Г. (Yegorov G.G., Supersegmental phonology. М., 1967) кирет. Аталган изилдөөчүлөр англис тилинин сегменттик, суперсегменттик (просодиялык) басым, муун, интонация, ритмико- мелодия ж.б. бөлүкчөлөрүн да терең изилдөөгө алышкан.

Экинчи бир изилдөөчү-түркологдор тобу тарабынан, англис тилинин фонетикасын типологиялык деңгээлде ар тараптуу изилделинген. В.Д. Аракин “Англис, орус тилдеринин салыштырма типологиясы” деген эмгегинде каралган. Түрк тилдерин салыштырып изилдөөдө Дж.Бурановдун “Англис тилин түрк тилдери менен салыштыруусун атоого болот, ал өзүнүн изилдөөсүндө кыргыз тилин дагы салыштырууга алган жана мындай деп белгилеп кеткен: “Алынган тилдер грамматикалык жактан ар башкача, сөздөр бири-бири менен ар башкача грамматикалык эрежелер менен байланышат жана бири-бири менен төп келишпейт”.

Англис тилиндеги фонетика - фонологиялык жана фоностилистикалык каражаттарды изилдөөдө өлкөбүздөгү англис тилчилеринин аз да болсо салымы бар. Аларга, Шаменова А.К., Сыдыков Ж.К., Ибраев А.И., Ешмамбетова З.Б., Караева З.К., Абдыкеримова М., Алишова Р.К., ж.б. кирет.

Айрым изилдөөчүлөр фоностилистикалык каражаттарды карап чыгууда макалалар менен гана чектелип, изилдөөгө алышкан. Алар: Сатыбалдиева Г.А., Алишова М.К., Калиева К.А., Асылбекова А.А., Орозбаева Г., ж.б. Ушул илимий иштердин негизинде кыргыз жана англис тилиндеги фоностилистикалык маселелер аз болсо да өзүнүн жолун баштап келе жатат.

Ал эми төмөнкү мисалга фоностилистика жаатында анализ берсек, “Манас” эпосунун В.Мейдин котормосунда туп нускага карата толук сакталбаса да котормочу аллитерацияны айрым бир жерлерде болсо да берүүгө аракет жасаганын көрүүгө болот.

11530.(p94 part2)

Let us leave them there , where they are -8

Let us turn to Jakyp once more -8

People just look? Just think, I implore -8

To the Shah’s head quarter’s went he -8

To the very center you see.-7

Интонация – бул татаал түшүнүк, кандайдыр бир ойду жана анын маанисин билдирүү үчүн негизги каражат болуп саналат. Интонациянын көптөгөн функциялары бар: 1. Сүйлөмдүн ичиндеги сөздөрдү синтагмаларга бөлүп, алардын фонетикалык байланыштарын көрсөтүп турат. Интонациянын негизинде алар синтагмалык маанини берген тайпаларга бөлүнүп турат.2. Сүйлөмдөрдүн кандай типте экендигин көрсөтүп турат, бир эле сүйлөм интонациянын жардамы менен түрдүү коммуникативдүү статуска ээ боло алат. Wonderful time! ,бул илептүү сүйлөм. Мында студенттик күндөр эсиңдеби,- деген контексти алсак болот.

Wonderful time? Эллиптикалаык суроо, убактыңды ал жакта сонун өткөрдүңбү? - деген мааниде.

Wonderful time. Бул жай сүйлөм, анда убактыңды кандай өткөрдүң деген эле маанини берет.

3. Сүйлөмдү актуалдуу мүчөлөргө ажыратуу менен тема жана ремага бөлө алат. Анда мисалы: It is what I like; It is what I like ?

Биринчи сүйлөмдө басымды « it »ке койсок , рема “it”болуп калат, экинчи сүйлөмдө “like ” га басым коюлса рема “like ”болуп калат, баардыгы интонацияга байланыштуу маанини өзгөртөт.

Кыргыз тилинде деле ушундай кубулушту табууга болот.

Биз англис тилиндеги тембр жөнүндө сөз болгондо анын интонациясын да кошо айтабыз. Алар негизинен үч топко бөлүнөт. Аларга : өз Tembre англис тилинде интонация болуп саналат : а) тыбыш тембри ; 2) үн тембри ; 3) сөз тембри кирет . Интонация дегенде жалаң эле сөз сегменттеринин тембри эмес, анын просодиялык өзгөчөлүктөрүн эске алганда гана толук интонациялык биримдик боло алат. Аларга дагы (үн кадамы), сүйлөмдөгү басым же сүйлөмдөрдүн өзгөчөлүктөрү (узактыгы, ритми, паузалары, рифмалар) кирет. Интонация бөлүнгөн сөздөрдүн, сүйлөмдөр байланыш түрлөрүн аныктайт жана сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын басымдарын уюштурат. Англис фонетикасынын басымын үйрөнүү кандай грамматикалык милдеттерди аныктоосуна карата болуп,табигый угулушуна жараша төмөнкү грамматикалык милдеттерди көрсөтөт :1) уюштуруу милдети: түзгөн сөздөрдүн бири бирине байланышкан тайпалары, б.а. синтагма деп аталат.

2) өзгөчө милдети: ар бир сүйлөмдүн байланыш түрлөрү. Аларга билдирүүлөр, суроолор, түшүндүрмө, буйруктар, суроо-талаптар, кашаалар кирет. 3) эмоциялык милдети, сүйлөмдөгү өзгөчө функцияларды аткарат. Аларга: какшык, күтүүсүз айтылган сөздөр, чыдамсыздык, кубанычты, ачуусун көрсөтүүчү интонация жана башка , семантикалык кырдаалдарды камтыйт ; 4) информациялык милдети - анда жаңы эмне айтылды,эмнеге көңүл бөлүү керек. Кайсыл сөз негизги ойду айтып жатат. Мисалы: *I've got a new pen, I bought three books.* Бул көрсөтүлгөн сүйлөмдөрдө кайсыл сөздөр

өтө маанилүү болгонун интонация менен байкоого болот. Радио, спорттук комментарийлерде, телевизордогу дикторлордун сүйлөшүүлөрүндө үндүн диапозону аркылуу эмне баалуу экенин билүүгө болот.

Е) интонациянын психологиялык функциясында кандайча сүйлөө керек, башка бирөөнүн сүйлөгөнүн кандайча кабыл алып, жооп берүү керек жана кандайча эсте тутуп калууга болот деген маселелерди карайт) интонациянын индексалдык функциясында сүйлөп жаткан адамдын ким экендигин гана эмес, социалдык статусун, жашын, жынысын жана алардын эмоцияларын да көрсөтө алат.

Интонациянын просодиялык параметрлерине төмөнкүлөр кирет : 1) үн ыргактарынын канчалык деңгээлде тоскоолдукка учурашын белгилейт. Канчалык жыштык жогору болсо, ошончо деңгээлде үн жогору айтылат, айрым бир шарттарда тескерисинче болот. Сүйлөө учурунда үндүн ыргагы жогорулайт, же төмөн түшөт.

2) Үндүн диапозону – (diapason). Диапозон деген термин үндүн же жогорку же төмөнкү деңгээлдеги берилишин көрсөтөт. Сүйлөө мезгилинде кадимки жөнөкөй кебибизде ортоңку деңгээлди сактайбыз, ал тургай кээде эмоционалдуу сүйлөсөк да ортоңку деңгээл сакталат. 3) катуу сүйлөө ооз көңдөйдөгү вибрациялык амплитудалардын өзгөрүү натыйжасы боло алат. Айрым бир мезгилде просодикалык параметрлердин өзгөчөлүктөрүн байкайбыз. Аларга: паузанын узун же кыскалыгы, басымдын түрдүү жерлерге коюлушу, жана ритм менен рифмалардын өзгөрүүлөрү кирет.

4) Пауза – үн ыргактарынын иштебей туруу абалы. Пауза көбүнчө ар бир сүйлөмдөн, абзацтан жана параграфтан, же сөз айкаштарынын тайпаларынан кийин коюлат. Чындыгында сүйлөө паузасы жайланышуу орду боюнча ар кандай болот. Бир бөлүкчөдөн турган пауза вертикалдуу сызыкчадан туруу менен, бул адамдын сүйлөгөндөгү кебинин нормалдуу ритмининин бир

иштегенине же айлампасынына дал келет. Бул эки сезим-тайпасына бөлүүгө пайдаланылат. (же синтагма)

а) Эки сызыктуу пауза , бул эки сүйлөмдү бири биринен ажыратуу максатында иштетилет.

б) үч сызыктуу пауза - бул параграфтарды бири биринен ажыратуу максатында иштетилет.

4) тыным - үн же phonation жоктугу. кошулган сөзүндө ар бир бөлүгүн майда бөлүктөрүн (пункттары, сүйлөмдөр, сезүү топтор) бөлүнүп турат. Бул учурда бир тыным толук токтогон болуп саналат. айкын сүйлөөдө тыным- узундугу ар кандай болушу мүмкүн. а) бир бирдик пауза Бул адамдын сүйлөгөн нормалдуу ритм бир согуу же айлампасынын барабар тик сызык менен белгиленет. Бул эки сезим-топторду (же syntagms) бөлүү үчүн колдонулат.

б) эки бирдиги бар пауза эки тик сызык менен белгиленет. Бул болжол менен эки эсе көп бир бирдиги тыныгуудан болуп саналат. Бул эки сүйлөмдү өзүнчө колдонулат.

с) үч бирдиги бар тыным үч тик сызык менен белгиленген. Бул бир-бирдик тыныгуудан көп болуп, болжол менен үч жолу болду. Ал, негизинен, эки пункттары бөлүү үчүн колдонулат.

Пауза узундугу толук жана толук эмес болуп, темптин жана ритмдин нормаларына карат экиге бөлүнөт. Функционалдык жактан синтактикалык фразаларды бөлүүчү бири- биринен, эмфатикалык - ар бир пауза эмоцияны көрсөтө алат, шек саноочулук- кайсыл бир нерсени айтуудан кийин эмнени айтсам деп ойлонуп алуу үчүн же токтоп туруп калуу үчүн пауза колдонулат. Мисалы: Where does she come from ? – **Um**, from the village. Мындай сүйлөм башкача интонация менен берилет.

5) Үндүн тембри - бул үндүн сүйлөп жаткандагы айтылуу сапаты, көбүнчө түрдүү маанайды, эмоцияны көрсөтөт.

6) Сүйлөмдөгү басым абдан чоң мааниге ээ. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн кайсынысы өтө маанилүү экендигин көрсөтөт . Мисалы :

Кыргыз тилинде: Бакыт сокур ат минип келе жатат - классикалык мисал, басым Бакытка коюлса, киши сокур болот, ал эми басым “сокурга” коюлса, анда ат сокур болуп калат., ошондуктан басымдын ролу кыргыз тилинде да чоң ролду ойнойт. Кыргыз тилиндеги фоностилистикалык каражаттарды изилдөө менен эпостон көптөгөн практикалык мисалдарды табууга болот. Алардын бири болуп тыбыштык анафора эсептелинет.

Анафора тыбыштык болушу мүмкүн. Мисалы :

Кулунум не мураска жетейин

Куруп калган башыма

Морфемдүү анафора - кайсыл бир сөздөрдүн же анын бөлүктөрүнүн же морфемалардын кайталанылышы.

Кар үстүнө **кар** жааса, Кара жерге **кар** жааса,

Кардан аппак эти бар, Ак карды көрсөң, этинкөр,

Кар үстүнө **кан** тамса, АК карлуу жерге **кан** тамса,

Кандан кызыл бети бар. (С.К.) АК **канды** көр да, бетин көр. (записи В.Р.)

7) Ритм – басымдуу жана басымсыз басымдардын биринин артынан бири келиши , англис тилинде ритм туура эмес болсо сенин англичан же накта американ эмес экендигин билинип калат. Басымсыз муундар же сөздөр тез айтылып кетет. Мисалы : ‚Picca ‚dilly – ‚Piccadilly ‚Circus – ‚close to ‚Picca ‚dilly, prin ‚cess – a ‚princess ‚royal- биринчи сөздөрдөгү басымдар туура коюлган

8) Темп - жай, тез жана нормалдуу болуп бөлүнөт .

Кептин мелодиясы- музыкалуулугу басымга карата аныкталат. Үндүн төмөнкү жана жогорку деңгээлдери анын сапатын да көрсөтөт.

[Crystal D. Prosodic Systems and Intonation in English. — Cambridge,

1969 — P. 120.] Интонациянын түрдүү деңгээлдерде берилиши сезим группасы \sense-groups – маани маныздык тайпасын табышат – синтагма деп атоо менен анын тондук структураларын иликтешет. Бул анализ семантикалык деңгээлде өтөт. Андан кийинки кептин мелодикасын изилдөөдө “breath-groups” деп аталып, анда сүйлөп жаткан адамдын деми канчага, кандай жол менен жетүү керек экендигин изилдейт. Мындай ыкма фонетикада экстралингвистикалык ыкма деп аталып, сөздүн музыкасын канчалык деңгээлде кооз бере алгандыгын көрсөтөт. Бул ыкма көбүнчө дикторлордо, актрисалар, актерлордо көбүрөөк колдонулуп, үндүн диапозонун кантип ачуу керек экендигин билүүгө болот. (extra-linguistic approach). Андан кийинки ыкма “тоналдык тайпа”- tone groups деп аталып түрдүү тондорду кандайча, качан колдонуу керек экендигин белгилейт. Бул маалыматтардын баарын англис тилинин улуу фонология боюнча изилдөөчүсү Crystal () көрсөткөн .

Англис тилин өзгөчөлөп турган - бул анын тону болуп саналат, сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүн бергенде, багынычсыз татаал сүйлөмдөр катары менен келгенде үн жогору которулуп ар бир сөздү, ар бир сүйлөмдү айтканда б.а. секирик пайда болот. Мисалы: “ I have a pen, a map, a book and a note book.” - деген жөнөкөй бир өңчөй мүчөлөрү бар сүйлөм секирик менен жогору которулуп айтылат.

Мисалы : As soon as they arrived in the city, they went to the river, they saw the museum, they participated in the contest, they played volley ball and

returned back late . Бул татаал багынычсыз сүйлөмдө акыркы синтагмадан башкасынын баары жогору көтөрүлгөн тон менен окулат жана үндүн секиригин байкоого болот.

Бир өңчөй мүчөрү бар татаал сүйлөмдө да ушул тон кайталанат.

Хенри Свиит тондун 8 түрүн берет: деңгээл– level, жогору көтөрүлүү– high rising, төмөнгө түшүү–low rising, `жогорудан төмөндөө– high falling, төмөндөө –low falling, татаал көтөрүлүү– compound rising, татаал эмес төмөндөө -noncompound falling, көтөрүлүү ~rising-төмөндөө- falling-- көтөрүлүү –rising .Палмер 4 түрүн көрсөтөт.: falling, high rising, falling-rising, low rising. He also mentions high-falling and "low level". and describes coordinating сочинённый (компоненти боюнча татаал сүйлөм), сочинительный (оконструкции) tonal sequences (% ! identical tone groups), and subordinating багынычтуу тондун биринин артынан бири келүүсү . Ал эми Кингдон төмөнкү тондорду берет , аларга

Kingdon бөлүштүрүүсүндө distinguishes high and low, normal and emphatic tones and gives rising, falling, falling-rising (divided and undivided), rising-falling, rising-falling-rising and level tone (the latter is not nuclear) кирет.

O'Connor, Арнольд тонду төмөндөгүдөй бөлүштүрүшөт : А) low and high falls and rises, rise-fall, fall-rise, и) татаал тондор , аларга fall + rise , rise - fall; же жөн эле эки тондун бирге келүүсү .

Орус изилдөөчүсү Васильев тондун 10 түрүн берүү менен аларды кыймылдуу жана кыймылсыз деп эки чоң топко бөлөт. Кыймылдуу

топторго жөнөкөй, татаал жана аралаш тондор кирет , аларга : Low Fall; High Wide Fall; High Narrow Fall; Low Rise; High Narrow Rise; High Wide Rise; Rise-Fall; Fall-Rise; Rise-Fall-Rise. Татаал тондорго : High Fall + High Fall; High Fall + Low Rise. Level Tones can be pitched at High, Mid and Low level. Кыскасы англис тилиндеги фонологиялык каражаттар ийне жибине чейин изилденген. Интонация - бул сүйлөмдүн ритмикалык - мелодикалык жагын изилдөө менен негизги элементтери төмөнкүлөрдөн турат : 1) кептин мелодикасы- үндүн жогорулашы, төмөн түшүүсү менен берилет; 2) кептин ритми , басымсыз жана басымдуу , кыска жана узун муундардын биринин артынан бири келүүсү ; 3) кептин күчтүүлүгү (интенсивдүүлүгү); 4) кептин темпи, тезби же кеч айтылып жатабы , паузалары кандай деңгээлдерде ; 5) кептин тембри , б.а. тыбыштык боёктору кандай , кандай эмоционалдык, экспрессивдүү боёкторду бере алат; 6) фразалык жана логикалык басымдар колдонулат. Көптөгөн чет өлкөлүк окумуштуулар интонация дегенде тондордун кыймылы катары гана карашат, ошонун чегинен чыкпай калышат. Кыскасы “Манаста”үн дагы фонологиялык каражаттарды изилдөө дагы биздин маданиятыбыздын терең жана маңыздуу экендигин көрсөтүп, кыргыз фонологисы да көптөгөн жаңылыктарды ачаары бизге белгилүү болуп олтурат. Манастагы фонологиялык система да өзүнчө иликтөөгө алынууга муктаж. Бул диссертациябызда кыргыздын океандай болгон руханий дүйнөсүнөн бир чөмүч гана сүзүп алдык десек жаңылышпайбыз.

2.2. Кыргыз жана англис тилдериндеги индеги морфологиялык каражаттар дын берилиши

Морфология – тилдин грамматикалык курулушунун алгачкысы. Ал сөздүн грамматикалык касиеттерин ачып, изилдеп үйрөтөт. Сөздүн курамын, сөз жасоонун жолдорун, сөз түркүмдөрүн окутат. «Морфология» термини гректин «morphē» (форма) жана «logos» (окуу, илим) сөздөрүнөн келип чыгат да, «грамматикалык форма жөнүндөгү илим» деген түшүнүктү

билдирет. Бирок морфология жеке эле сөздөрдүн формасын изилдөө менен гана чектелбестен, сөздүн формасы аркылуу туюндурулган грамматикалык маанилерди изилдеп үйрөтөт. Маани берүүчү сөз түркүмдөрү: зат атооч; сын атооч; сан атооч; ат атооч; этиш; тактооч. Маани бербөөчү сөз түркүмдөрү: тууранды сөз; сырдык сөз; байламта; жандооч; бөлүкчө. Ал эми морфология боюнча жарык көргөн И.Абдувалиевдин «Кыргыз тили» аттуу соңку окуу китебинде сөз түркүмдөрү үч топко бөлүнүп каралат, б.а. тууранды жана сырдык сөздөрдүн лексикалык мааниге ээ болгону менен, (www.bizdin.kg 12) синтаксистик аткарган кызматына карай талдап, өзгөчө сөз түркүмүн киргизет: 1) Маани берүүчү сөз түркүмдөрү: зат атооч; сын атооч; сан атооч; ат атооч; этиш; тактооч. 2)Өзгөчө сөз түркүмдөрү: сырдык сөздөр; тууранды сөздөр. 3) Кызматчы сөздөр: байламталар; бөлүкчөлөр; жандоочтор; модалдык сөздөрдү кошкон.

Мүчөлөрдү төмөндөгүдөй бөлүштүрөт. 1) куранды мүчөлөр; курандылар сөздүн тыбыштык турпатын гана эмес, лексикалык маанисин да өзгөртөт. Жаңы лексикалык маани, жаңы сөз жаратат, б.а. курандылар сөз жасай турган касиетке ээ. Кыргыз тилинде курандылар абдан көп. Алар зат атоочтун курандылары, сын атоочтун курандылары, этиштин курандылары жана тактоочтун курандылары болуп бөлүнөт. Зат атоочтун курандылары: *-кана, -лаш, -лык, чы, - / чылык, -кер, -кеч, -кор, -поз, -стан, -тай, -ча, -чык, -стан ж.б.* Сын атоочтун курандылары: *-луу, -сыз, -дай, -лык, - / лаш, -чыл, -чан, -кер, -кор, -поз, -көй, -дар, -дак ж.б.* Этиштин курандылары: *-а, -ай, -ла, -ар, -ла, -лан, -лаш, / -сыра, -ык, -ал, -ар, -сы, -сын, -гансы, -гыла, -лык ж.б.* Тактоочтун курандылары: *-ча, -лап, -чылап, -лай, - / чалык, -сын, -лата, -ата, -та ж.б.* Сөз жасоо кызматынын мүнөзүнө жараша куранды мүчөлөр өнүмдүү курандылар, аз өнүмдүү курандылар жана өнүмсүз курандылар болуп ажырайт.

Экинчи тайпада уланды мүчөлөр: Уландылар сөздүн лексикалык маанисин өзгөртпөйт. Алар сөзгө жалганып, анын грамматикалык

маанисин өзгөртүп, сөздүн ар түрдүү формаларын жасайт. М:
ата+ым=атам, ата+ыбыз=атабыз, **ата+нын=атанын** ж.б. Кыргыз тилиндеги уландыларга жөндөмө мүчөлөрү, таандыктын мүчөлөрү, көптүк сан мүчөсү, жак мүчөлөрү, чак мүчөлөрү, мамиле мүчөлөрү, ыңгай мүчөлөрү, терс маани мүчөсү, суроо маани мүчөсү кирет. Булардын ар бири жалганган сөзгө тиешелүү грамматикалык маанилерди гана өзгөртүп, лексикалык мааниге таасир тийгизбейт.

Англис тилинин морфологиясын алгачкылардан болуп, орус окумуштууларынын арасында Ильиш Б.А. (М., Высшая школа.1968.),Бархударов.Л.С,(М., 1975. Высшая школа),Штелинг Д.А. , Смирницкий А.И. (М., 1959. Издательство литературы на иностранных языках) Кошечая И.Г. (Львов.),Кубрякова Е.С.,Крылова О.А жана башка көптөгөн тилди изилдөөчүлөр бар.

Морфологиялык каражаттарды бөлүштүрүүдө Л. Блумфильд жана анын илимий изилдөөсүн улантуучулар Харрис жана Ч. Фрайз. Өздөрүнүн «Структура английского языка» деген китебинде сөздү сөз түркүмдөрүнө каттоо оңой экендигин айтат. Мындай ыкма боюнча сөздүн сүйлөмдөгү ордун карап туруп эле айтууга болот дейт, бул ыкма англис тили үчүн гана иштеп берет, башка тилдерде колдонуу мүмкүн эмес экендигин көрүүгө болот. Мунун негизинде атайын Ч. Фриз «испытательными рамками» (test frames), деп аталган ыкманы колдонот. Белгилүү бир синтаксистик орунда турган сөз белгилүү сөз түркүмүнө тиешелүү деп айта алабыз. Мисалы:

The concert was good (always- көбүнчө, дайыма). The clerk remembered the tax. кокусунан, капысынан (suddenly). The team went there. Биринчи катарда турган сөздөр зат атоочтор, ат атоочтор, сын атоочтор боло алышат, ал эми экинчи катарда турган сөздөр көбүнчө этиш болот.Ал эми үчүнчү орунда турган сөздөр аныктооч же тактоочтор болушу күтүлөт.

Фриздин ыкмасы боюнча негизги сөз түркүмдөрү 4 тайпадан турат да аларга : N – субстативдүү сөздөр , V – этиштер , A –сын атоочтор , D – тактоочтор боло алышат. Ал эми ат атоочтор болсо сөздөрдү байланыштыруучу позицияда турушат. [Блох, 1983: 44].

И.П. Иванованын айтуусу боюнча Фриздин идеясы кызыктуу бирок баш аламандыкты пайда кылат жана бир сөз бир нече разрядда болуп калышы мүмкүн . Ал эми Дж. Трейджер и Г. Смит эки турлүү классификацияны

беришет: а) морфологиялык пардигмалары боюнча б) синтаксистик функциялары боюнча, мындай ыкма дагы так сүрөттү бере албайт деп эсептешет башка лингвистер. Көп эмгектенген англис тилчи окумуштуулары И.П. Ивановой, В.Н. Жигадло, Л.Л. Иофик «Современный английский язык». Деген окуу куралында үн белгилери боюнча бөлүштүрөт. Биринчи синтаксистик белгилери боюнча – а) категориалдуулук белгиси б.а. грамматикалык белги маани аркалуу берилет деген ой айтылат, алардын маанисин көрсөткөн сөздөр негизги маани болуп калат. Экинчиден морфологиялык белгиси боюнча , бирок ал баардык сөз түркүмдөрүндө жок Мисалы: since, before, after – тактооч, мүчө жана байламта).

Алар англис тилинде 13 сөз түркүмүн белгилешет, анын ичинен 9 негизги сөз түркүмдөрү 4-төө жардамчы болуп саналат. Негизги сөз түркүмдөрүнө зат атооч.сын атооч, сан атооч , ат атооч, этиш, абалды көрсөткөн сөздөр, тактооч, модалдык этиштер сырдык сөздөр кирет ал эми жардамчы сөз түркүмдөрүнө байламталар, союздар, бөлүкчөлөр, модалдык сөздөр, сырдык сөздөр, артикль жана жандоочтор.

Бир сөз түркүмүнөн экинчи бир сөз түркүмүнө өтүп кетүү касиетинин негизинде омонимдер пайда болот. Аларга: - тактоочтор, предлогдор, байламталар, бөлүкчөлөр кирет [Жигалдо, 1956: 12-17]. Алгачкы илимий грамматиканы Генри Суита (Оксфорд 1989) жазып, сөз түркүмдөрүн

белгилери боюнча үчкө бөлүштүргөн: 1) формасы 2) функциясы 3) маанилери боюнча. Мисалы этиштердин туруктуу белгилери бар. Кыргыз тилинен айрымаланып сөз түркүмдөрүн классификациялоо дагы башкача принцип менен берилет. Айрым бир лингвисттердин ортосунда модалдык этиштер, сөздөр, артикль жөнүндө талаш тартыштар бар жана алар алигиче такталып бүтө элек, андан сырткары англис тилиндеги префикстердин функциялары өзгөчө орунду ээлейт, алар кыргыз тилине которгондо негизги сөз түркүмдөрү болуп калышы ыктымал.

Мисалы: predict –алдын ала айтуу foretell алдын ала айтуу. Дагы бир белгилей кете турган нерсе **изафет** кубулушу эки тилден кезиктирүүгө болот. Мисалы, “ алтын чач” бирок которгондо башка сөз түркүмүнө өтүп кетет “goldern hair ”, “темир жол” – iron road эмес “ rail way ”, өзөк сөз - **foul gossip**.

Мисалы: № 400 166.

196р.№ 400.(part 2)

Эртели кечти жоктотуп

Эт бышым айтып токтотуп

Аш бышым айтып токтотуп

өлукту кылып шаанилүү

Thus to bring the deceased great fame

өзөк сөз айтып маанилүү

Letting instead **foul gossip** play

Тундугуно бээ союп

Туштугуно тай союп

Жаганага кой союп

Аябастан малымды

Котормодо изафет жок болуп кетип олтурат.

2.3.Кыргыз жана англис тилдериндеги лексикалык каражаттардын берилиши

Сөз жасоо тил илиминин өз алдынча бөлүмү катары да каралат. Өзбек лингвисттери, мисал үчүн, сөз жасоону лексикология, грамматика сыяктуу

эле бөлүм деп кабыл алып грамматика жазышкан. Кыргыз тилинде Ж. Шүкүров, Б. Орузбаева, С. Кудайбергеновдор атайын илим-изилдөө иштерин жүргүзүшүп, монографиялар жарыялашкан. Айрыкча академик Б. Ө. Орузбаева кыргыз тилиндеги сөз жасоо проблемаларын өтө терең изилдеп, анын теориялык маселелерин, кыргыз тилиндеги сөздөрдүн жасалыш жолдорун ачып көрсөткөн. Сөз жасоону изилдөө менен төмөнкү түрлөрүн табышкан, аларга а) кош сөздөр б) кошмок сөздөр;

Кош сөздөр маанилик жактан жупташып келип бир гана лексикалык мааниге ээ болгон татаал сөздөр кош сөздөр деп аталат. Мисалы: күч-кубат, бала-чака, алдым-жуттум, алай-дүлөй, чымын-чиркей ж.б. Кош сөздөр түгөйлөрүнүн (компоненттеринин) берген маанилерине жараша өз ара топторго бөлүнөт. 1. Түгөйлөрүнүн бардыгы **өз алдынча лексикалык мааниге** ээ болуп турган кош сөздөр: ата-эне, жер-суу, короо-короо, таңгак-таңгак, өйдө-төмөн, кайгы-капа, жан-жаныбар, соода-сатык, кой-эчки, улук -кичик ж.б.

№ 2060 стр 52 часть 3

“Кайдан алам дегенин

Караган бойдон калгын “–деп

Улук-кичик алгын деп

№ 2060 стр 238 часть 2

If there are some who say

Let them with not one coin remain

Let the old folk and children then gain

Котормодо улук кичик деген кош сөздөр конкретештирүү менен берилген,

Let the old folk and children деген кары жаша жаштар же жаш балдар

дегенди билдирет.

Кош сөздөрдүн бул тобун С. Давлетов () андан ары дагы үчкө бөлгөн:

Карама-каршы кош сөздөр. Булардын түгөйлөрү өз ара | карама-каршы маанини билгизет: оң-терс, чоң-кичине, карыжаш, улуу-кичүү, жакшы-

жаман, асты-үстү, алды-арты, күн-түн, дос-душман, ж.б. Маанилеш кош сөздөр. Булардын түгөйлөрү өз ара | бирдей же бири-бирине эң эле жакын маанини билгизет: саксаламат, аман-эсен, күч-кубат, жарды-жалчы, кедей-кембагал, алдуу-күчтүү, ачык-айкын, аркы –терки ж.б.

№1680 стр44.(книга 3)

Окуруп келген кишини

Аркы -терки тиккен уй

Арасынан откортуп

№1680. Стр 229.(часть 2)

Then among those gathered to weep

In between the urtas he'd sweep

Которгондо кош сөз (К -adj +adj) = Е (prep + adv)

Түркүмдөш кош сөздөр. Булардын түгөйлөрүнүн | мааниси антонимдик же синонимдик катышта болбойт, бир текке кирүүчү нерселерди билгизет: алма-өрүк (экөө тең жемиш).

Кошмок сөздөр тутумдашкан эки же андан көп сөздүн (негиздин)

ортосундагы синтаксистик байланыш мааниси солгундап же жоголуп, алар биригип лексикалык бир гана мааниге ээ болуп калат. Мына ушундай **татаал сөздөр - кошмок сөздөр** деп аталат. Мисалы: айбалта, аткулак, балчелек, колжазма, ишбилги, аккөңүл, ачкүсөн, көккытан, көзайнек, демалыш, атбагар, орунбасар, Тилебалды, Бокмурун, Салкын-Төр, Базар-Коргон ж.б.(Б.Орузбаеванын «Сөздүн курамы» .Бишкек,2000).

Мисалы : №2690стр 65 часть 3

Бокмурун айтты мындай кеп

Ак сакал бар,кок сакал

№ 2690 стр 254 часть 2

Bokmurun was worried at least

There are white-beards, grey beards too.

Кошмок сөздөрдөн турган адамдын аттары транслитерация менен берилет.

Сөз түркүмдөрүнүн бирөөсү катары атоочтуктар саналат. Белгилүү бир убакытка тушташ кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөтүүчү этиштин грамматикалык туунду формалары атоочтуктар деп аталат. Атоочтук касиеттери төмөнкүлөр: сын атооч сыяктуу, заттын белгисин билдиришип, аныктоочтук милдет аткарышат. Ал эми этиштин калган туунду формалары (кыймыл атооч, чакчылдар болсо аныктоочтук милдет аткарышпайт). Чакчылдар жакты жана чакты көрсөтпөй туруп, негизги этиштин кошумча кыймыл-аракетин билгизүүчү туунду форма чакчылдар деп аталат. Чакчылдар негизги этиш менен бирге айтылган учурда аларды аныктоо, тактоо катарында кошумча кыймыл-аракетти билгизет, бышыктоочтук милдет аткарат. Ал эми кыймыл атоочтор болсо кыймыл-аракеттин атын, же кыймылдын процессин билдирүүчү этиштин туунду формалары кыймыл атоочтор деп аталат. Кыймыл атоочтор этишке -оо, -уу, -ып, -мак, -май жана -ыш мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу жасалат: баруу, келүү, кыйноо, жыйноо, олтуруш ж. б. Кыргыз тилинде жандооч сөздөргө төмөнкүлөрдү кошушат **сымак, сымал**, сыңар, сыяктуу, тарта, тууралуу, чакты, **чалыш**, чамалуу, чамасында, чейин (дейин), **шекилде, шекилдүү**. Айрымдары модалдык сөздөрдө түзөөрү айтылган эмес .

1. “ке” мүчөсү эркелетүү же сый көрсөтүү максатында колдонулат .

7770 (стр 173 ю 3 бөлүк)

Ак келте мылтык огу урсун

Көк милтенин чогу урсун

“Шым” деп кармап **абаке, (аба + ке)**

Не кылып кармап олтурсун.

Баатыр Кошой шымы деп

Мактап журуп мына бу

Эки доңуз кылды деп (метафора)

Карахан кызы Каныкей

Катышканы бепбекер (беп + бекер)

“Шым” деп кармап абаке, (аба + ке) котормодо тушуп калган . Тушуруп коюу дагы котормодогу ыкмалардын бири бирок акыркы ыкма болуш керек. Сөз жасоонун синтаксистик жолуна күчөтмө сын атоочтор кирет, мисалы : капкара, кыпкызыл, көпкөк, апапак ж.б.

Кыргыз лексикологиясын изилдөөдө төмөнкү

лексикологдору менен лексикографтарынын жана ушул багытта иликтөө жүргүзгөн илимпоздордун эмгектерин айтпай коюуга мүмкүн эмес . Аларга :К.К.Юдахин, Б.М.Юнусалиев, Б.Ө.Орузбаева, Ж.Шүкүров, Х.Карасаев, Ж.Мукамбаев, Ж.Мамытов, Т.Ашырбаев, Ж.Осмонова, А.Жалилов, К.Дыйканов, А.Сапарбаев, К.Сейдакматов, К.Конкобаев, С.Өмүралиева, Р.Эгембердиев, И.Авдувалиев жана башкалар.

Кыргыз лексикографтары улуттук түбөлүктүү сөздүк байлыкты кайра элдин өзүнө (кийинки муундарга) руханий кенч катары урматтоо менен өткөрүп берүүгө аракет жасашкан. Алар: К.К.Юдахин, Х.Карасаев, Б.Ө.Орузбаева, Ж.Мукамбаев, Ж.Шүкүров, К.Дыйканов, А.Жалилов, К.Сейдакматов, Ж.Осмонова, К.Конкобаев, Ш.Жапаров, Т.Садыков, Т.Сыдыкова, А.Жапанов, Т.Абдиев, А.Ботобекова, Г.Жумакунова ж.б.кирет.

Эне тилдеги сөздөрдү (лексиканын) жана алардын түрдүү белгилерин, касиеттерин ар кандай багытта изилдөөчү, үйрөтүүчү илим лексикология деп аталат. Ошентип, кыргыз лексикасын жыйноодо, изилдөөдө, сөздүк кылып басып чыгарууда, ага байланыштуу окуу китептери менен окуу куралдарын түзүүдө:

В.В.Радлов, К.К.Юдахин, Б.М.Юнусалиев, Б.Ө.Орузбаева, К.Карасаев, Ж.Шүкүров, Ж.Мукамбаев, Д.Исаев, Ж.Осмонова, Ж.Мамытов, З.Кулумбаева, К.Сейдакматов, К.Конкобаев, С.Сыдыков, Ш.Жапаров жана башкалар бир топ изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн.

Сөз тил илиминде эң орчундуу жана негизги орунду ээлейт.

Лексикологиянын объектиси (же болбосо изилдей турган багыты) сөздөр, татаал сөздөр, уланды жана куранды мүчөлөрүнүн жардамы менен уюшулган сөздөр, эки сөздүн бири бирине кошулуусу аркылуу уюшулган сөздөр кирет. Жапаров Ш. Менен Сыдыкова Т изилдөөлөрү боюнча туруктуу сөз айкаштарын (фразеологизмдерди) лексикалык деңгээлдин каражаттары катары карашса англис тилинде фразеологизмдер синтаксистик деңгээлдин каражаттары болуп кабыл алынган. Ал эми кыргыз тилинин лексикалык системасы дегенде кыргыз тилиндеги сөздөрдүн жасалышына, колдонулушуна, маанилик жактан болгон өз ара ички катыштарына жана лексикалык бирдиктердин уюмдашуусунда жалпы көрүнүштөрдү, үлгүлөрдү айтабыз(Жапаров .Ш и др ., Бишкек 2013.).Башка тилдердегидей эле сөздөрдүн түз, грамматикалык – (денотативдик), контекстик, эмоционалдуулук , кыйыр же каймана б.а (коннотативдик) маанилери болот. Сөздөрдүн гана ошол курчап турган сөздөрдүн жалпы суммасынын таасиринин негизинде кырдаалга карата сөздүн башка бир мааниде берилиши же кошумча маани билдириши контекстик маани болуп саналат. Мисалы : көз – адамдын органы; кара көз – сулуу кыз; кара көзү кашайды – жакын адамынан айрылды дегенди билдирет. Мындан сырткары сөздүн түз (денотативдик) жана кыйыр мааниси – (коннотативдик мааниси), конкреттүү жана абстрактуу маанисилерин да иликтөөгө алынат.

Жогоруда айтылган ойлор эпостун каражаттаында тастыкталып, дүйнөнүн тилдик бейнесин көрсөтүүдө кыргыз маданиятынын өзгөчөлүгүн көрсөтө алат. Мисалы :

№330.стр 14 (часть 3)

Менин көзүм өткөн соң

Бу дүйнөдөн көчкөн соң

Жан чырагым өчкөн соң

№ 330. Стр 194. Часть 2

After I'm from this world set free

After I go to that better world

After the torch falls from my hand

Жогорку саптарда “көзүм өткөн соң” метонимиялык кызматты аткарып турат, бирок котормодо метонимия сакталган жок, дүйнөдөн көчүү – деген сөз айкашы - бошогондо деген мааниде жөнөкөй сөз менен берилип олтурат. Ал эми акыркы элестүү айтылган “Жан чырагым өчкөн соң” деген сүйлөм туп нускада эпитет менен метафораны камтыган болсо, котормодо “колумдан отум түшкөн соң” чырак деген сөз жалпылаштырылып “от” менен алмаштырылып берилип олтурат. Мындагы сөздөрдүн кыйыр мааниде колдонгондугуна күбө болобуз.

Кыргыз тилиндеги лексикалык системасынын эң бир маанилүү өзгөчөлүгү болуп “табу” нун же эвфемизмдердин колдонулушу аталат.

Мифтик түшүнүккө, диндик ишенимге, ар кандай ырым-жырымга ишенүүгө, салт боюнча тыюу салууга жана орой, осол сөздөрдү сүйлөөдөн оолак болууга байланыштуу пайда болгон жана колдонулган сөздөр табу (же кыргызча тергөө) сөздөр деп аталат.

Ошондой эле, табуга, мифологиялык ынанууга байланыштуу затты (же нерсени) өз аты (мурда берилген аты) менен айтпоо жана олдоксон сүйлөп алуудан, чочулоодон, тыюу салынганды айтып албас үчүн жасалган аракеттерден улам пайда болгон, анткени илгерки адамдар (түрктөр, анын ичинде кыргыздар) дүйнөнү кабылдоодо (алардын туюм моделине – үлгүсүнө ылайык) сөздүн маанилик күчүнө, магиялык маанисине өтө ишенишкен. Ушундан улам кыргыздар бөрүнү – карышкыр, аюуну - өтөгөн, чечекти – улуу тумоо, б.а. табу – тыюу салынган сөз дегенди туюнтат.

Мындай сөздөр кыргыз маданиятындагы дүйнөнүн тилдик бейнесинин өзгөчө кабыл алууларын көрсөтөт. Мисалы :

Көкөтай өлөөрдүн астында Бокмурун жок болуп калгандан улам баласына керээзин айтып калтырып, мындай сөздөрдү айтат:

№ 780 стр 24 часть 3

Бербердигер кудурет

Берди дөөлөт башыма

Кайыптан куттум баланы

Балага айтса жетеби

Атанын айткан саламы

№780 стр206 часть 2

Then the mighty Creator broke through

Happiness down from the heaven he sent

All of a sudden a son he lent

Will my testament reach him now

Will he listen to my last vow .

Бербердигер кудурет сөз айкашы аркылуу Көкөтай кудайга кайрылып жатат, англисче “жараткан” деп которулуп жатат. Ал эми Бокмурунду багып алганын ачык айтпай, “Кайыптан таптым баланы” деп табышмактатып сүйлөп жатат. Котормодо “капысынан мага кудай берди же жиберди” деп которулуп жатат. Кыргыз тилинин лексикалык катмарында мындай кубулуштар өтө көп жолугат.

Аттын аттары: Эгерде Манас эпосундагы аттын аттарына көңүл бура турган болсок булар куранды же татаал сөздөрдөн тургандыгын көрөбүз .

Аккула (Каккула же Ак сур ат деп да айтылат) — эпостун бардык варианттарында Манастын жанга өлчөлүү негизги тулпары;

Кара чаар жолборстой,

Асылган аман болбостой,

Аккула аты астында,

Алп кара куш үстүндө.(52,С.162)

If he seized, he would not let go,

If he snapped, he would not slay foe,

With his steed *Akkula* below,

And black eagles above also,

He likes *a soaring dragon* did so.(54,p192-193).

Аксаргыл — Манас жоого минген аттарынын бири. Текестин ордуна кан көтөрүлгөн Тейиштин тоюнда Манас баатырдын Сайкалга каршы эр сайышка чыкканда минген аты;

Аксаргыл — Жамгырчынын тулпары. Көкөтөйдүн ашында "Жамгырчынын алтын баштуу Аксаргылы" деп байгеге чабылганы айтылат;

Актулпар — Темиркандын тулпары. Темиркан өзүнүн ордуна Семетейди кан шайлаганына арнап өткөргөн тойдогу ат чабышта байгеге кошкон;

Акшагыл — Каныкейдин атасы Каракандын минген аты;

Мында биз кыргыз маданиятында “ак деген ” оң коннотациясын гана байкайбыз.

Алгара — Коңурбайдын тулпары. Эпостун бардык варианттарында кытайдын башкы баатыры, кол башчынын тулпары катары кеңири сыпатталат;

Ардакбоз — Көкөтөйдүн минген аты;

Арчатору — Көкөтөйдүн ашында Бокмурун Манаска тартуулаган тулпар;

Бозжорго — Бакайдын жоого минген аты;

Бозжорго — Чыйырдынын Алмамбетти тосуп чыкканда минген аты;

Кара ат— Үрбүнүн күлүгү. Көкөтөйдүн ашында байгеге чабылат;

Кара ат — Чыңкожонун укмуштуу канаттуу аты. Саякбай Каралаевдин вариантында айтылат;

Карткүрөң— Ажыбайдын аты. Эпосто аркасы бийик, маңдайы калың, туягы чулу, кайыштын тукуму, чаалыкпас тулпар катары сүрөттөл

Кертелки — Кыргызчалдын минген аты;

Коң төрө — Коңурбайдын атактуу аты;

Кошчабдар — Алмамбет Манаска келип кошулганда ага кан тартуу кылган тогуз аттын бири;

Көк тулпар, Көкчолок — Бакайдын тулпары;

Кулатай — Аккуланын тай кезиндеги аты;

Кылжейрен — Алмамбеттин Кытайдан кеткенден Манаска барганга чейин минип жүргөн аты;

Мааникер — Көкөтөйдүн тулпары, ал өлгөндөн кийин уулу Бокмурунга калат; коюу учурунда өткөрүлгөн ат чабышта бешинчи болуп келет;

Нарбуудан — Семетейдин тулпары;

Наркара — Манас туулгандагы тойдо байгеге чабылган алтайлыктардын күлүгү;

Наркызыл — Серектин байгеге чапкан жана жоого минген тулпар аты. Манас Каныкейге күйөөлөп баргандагы ат чаап жар тандоодо жыйырма үчүнчү келип, Серек тагдырына буюрган Талапбүбүгө үйлөнөт;

Мында негизинен «ак», «боз», «сур», «нар», «кула», «кара», «көк» деген сын атоочтор аттын өңүн тастыктаса, сөздүн экинчи бөлүгү ошол аталган аттардын кандайдыр бир өзгөчө сапатына толук жооп берет. Мисалы Семетейдин тулпары «Нарбуудан», **нар – тоо** дегенди бидгизет, тоодой оор жүктү көтөрө алат деген мааниде болсо «буудан аттын өзгөчө күлүк, күчтүү, алыска чыркай ала тургандыгын да белгилеп кетет».

Мисалы :

“букардан Каныкей долу чыкты деп-

Мунун атагын уккан чоочуду

Кечээ Какандын каны күйүндү

“Кадырым билер долу деп ”

Кабылан Манас кан угуп сүйүндү.

Он төрт жашка келгенде

Ак боз бээ атап союштук

Ара түшүп бакай кан

Артыкча куда болуштук. (С.Каралаев. Семетей. 1 китеп стр 211)

Касиеттүү жан эле

Ушул Катагандын кан Кошой

Ушул асалап берген мал эле

Асыйын санап келгенде

Ушу быйыл Тайторум

Алтыммышка толду эле

Астыга келсе Торумдун

Баш байгесин бөлөмүн

Артта калса Тайтору

Сизге жесир дегизбей

Ажалдан мурун өлөмүн (С.Каралаев. Семетей. 1 китеп стр 213)

Жогорку саптарда кыргыз тилиндеги сөз түзүүдөгү кыргыз маданиятынын негизинде каражатарынын баарын көрдүк.

Англис тилиндеги лексикалык каражаттардын берилиши. Англис тилинин лексикологиясы . Тилди изилдөөчүлөр сөздөрдүн лексикалык маанисин берүүдө семиологиялык эки тайпага таянып бөлүштүрүшөт, аларга : 1) зат атоочтор ; 2) этиштер жана сын -атоочтор кирет. Ал эми сөздөрдүн компоненттери боюнча изилдөө (деноттативдүү же сигнификативдүү б.а. алардын предметтик маанилерин изилдөө) семантиканы үйрөнүүнүн

Ономасиологиялык аспектисине кирет .

1. Чектөө. Бул ыкма дайыма сөздүн лексикалык состав тынышдагы семиологиялык класстарды ,подкласстарды , семантикалык разряддарды , лексико-семантикалык тайпаларды чектөө парадигмалар аркылуу изилдөөгө алынат жана бул ошол парадигматикалык изилдөөлөрдү чектөө менен барабар .

2. Сөздөрдүн линейный (синтагматикалык) типтерин изилдөө алардын маанилерин гана көрсөтпөстөн, синтактикалык функцияларын да көрсөтө алышат.

3. Сөздөрдү сөздүктөгү аныктоолорунун негизинде кароо алардын мүнөзүн, сөздүн семантикалык структурасын билүүгө шарт түзөт жана алардын тарыхый жана заманбап маанилерин билүүгө шарт түзөт.

Сөздүн лексикалык мааниси ар түрдүү изилдөөчүлөр тарабынан изилденип жүрөт, ага карабастан бир мезгилде сөздүн семантикалык структурасына кызыгуу төмөндөп кеткен. Компоненттик анализ логикалык ойлоонуу жана ошол буюмдардын маанини берүү табиятына карата болгон . Сөздүн маанисин изилдөөдө биз чечмелеп гана тим болбостон, аларды тыбыштар менен болгон байланышын да изилдейбиз. Сөздүн маанисин ТЕЗАУРУСдук чечмелөө менен берүү да аздык кылат,(Шехтман 1973; Путягин 1973; Котелова 1974; Сороколетов 1980]

Сөздүн лексикалык маанисин изилдөө полисемияны кароого мажбурлайт. Мында көп маанилүү сөздөрдү семантикалык жана структуралык жактагы изилдөө болуп саналат, көп мезгилдер бою семасиология филологиялык илим катары кызмат кылып, риторика, поэтика, стилистика,этимология менен кошо жашап келген . М. М. Покровский ,А. А. Потебни. В. В. Виноградов [1975, 47], А. И. Смирницкий [1954], Н. Н. Амосова[1957, 1963, 1968], О. С. Ахманова [1957].семантикалык маанини изилдеп, алардын өзгөчөлүктөрүн табышкан. Ахманова.О.С. сөздөрдүн вариацияларын изилдеп, Амосовалар системалуулук эмне экендигин изилдешкен. Сөздөгү маанилердин онтологиялык касиеттери тилде көрүнөөрү жана семантикалык касиеттердин төрт объектисин табышкан : 1) тилдик системанын семиологиялык жактан маанилүүлүгү ; 2) Предметтин категориялык мүнөзү тилде чагылдыраары ; 3) ойлоо категориясы логикага жана адамдын психологиясын көрсөтөөрү ; 4) прагматикалык факторлор тилдин коммуникативдик функциясы катары эсептелинет. Англис тилинде лексикалык каражаттар жогорку деңгээлде изилденген.жана алардын семантиклык жана грамматикалык маанилери да терең изилденген.Сөздүн семантикалык структурасы система катары кетээрин белгилешкен.Англис тилинин сөздүгүндө башка тилден кирген сөздөр да өзүнчө иликтөөгө алынат. Андан сырткары синонимдер, омонимдер, антонимдер, көп маанилүү сөздөр да иликтөөгө алынып,анын арасындагы неологизмдер, тарыхый

сөздөрдү изилдөө да өзүнүн нугунда жүргөн. Ал эми англис тилиндеги фразеологиялык каражаттар өзгөчө кызыгуу менен изилденет. Мисалы “Манас “ эпосунда ар бир түшүнүктү көрсөткөн сөздөргө өзүнчө маани берилет.

Англис тилиндеги лексикологиянын маселери жана лексикалык каражаттардын берилиши (жөнөкөй , татаал, уланды , куранды мүчөлөр менен пайда болгон сөздөр). Лексикология төмөнкү дисциплиналарды камтыйт. Аларга: лексикологиялык

фонетика,семасиология,ономасиология,этимология, фразеология, лексикография, сөз куруу жана лексикалык морфологияны камтыйт.

2.4 . Кыргыз жана англис тилдериндеги синтаксистик каражаттардын берилиши

Кыргыз тил илимин К.Тыныстановдун ысмы менен байланыштуу экенин айтуу менен анын зор эмгектерин айтпай кетүүгө болбойт. Алар мектеп балдар үчүн жазылса да тил илимине пайдубал коюп кетти . Ошол көптөгөн эмгектерин арасында «Кыргыз тилинин морфологиясы » (1934), «Кыргыз тилинин синтаксиси» (1936), эмгектери сүйлөмдүн структураларын , түрлөрүн , грамматикалык категорияларды тактап берген. Андан кийинки тил илиминин корифейлери катары төмөнкү изилдөөчүлөрдү кошпой коюуга мүмкүн эмес , аларга); Т. Ахматов, Ж.Мукамбаев «Кыргыз тили » (1978); С. Давлетов, С. Кудайбергенов «Азыркы кыргыз тили (морфология)» (1980); Э. Абдулдаев, С. Давлетов, А. Иманов, А. Турсунов «Кыргыз тили» педагогикалык институттар үчүн (1986). Т. Садыков «Түрк морфологиясындагы моделдештирүүнүн маселелери (1987).

Алгач синтаксис сүйлөм жана анын бөлүктөрү жөнүндөгү окуу деп эсептелип, ал сүйлөмдү талдоо логикага тиешелүү болгон. 19-кылымдын

экинчи жарымында тилдин улуттук өзгөчөлүгү изилденип, ал морфологияга байланыштуу каралгандыктан, синтаксис сөз айкашы жана сөз түркүмдөрүнүн сүйлөмдө аткарган милдети жөнүндөгү окуу катары эсептелген, тактап айтканда ал сөз түркүмдөрүнүн эле синтаксиси болуп, сүйлөм өзүнчө бирдик катары каралган эмес.

Синтаксисти азыркыча түшүнүүнү грек окумуштуусу И. Рис баштап аны В. Матезиус уланткан. Ал синтаксисти тилдик номинациялык бирдиктердин айкалышы жана анын ыктары жөнүндөгү окуу деп караган. Мында сөздөрдүн айкалышуу мүмкүнчүлүгү – синтагматикалык синтаксис, ал эми сүйлөм жөнүндөгү окуу – сүйлөмдүн синтаксиси болот. Синтагматикада сүйлөмдөгү сөздөрдүн синтаксистик байланышуу жолдору, ал эми сүйлөмдүн синтаксисине предикативдик байланыш, модалдуулук, коммуникативдүүлүк, сүйлөм мүчөлөрү жөнүндө окуу кирет.

Стилистикадан мурун кыргыз тилинин синтаксисин изилдеген окумуштуу катары Мусаев С.Ж.

Кыргыз тилинин англис тилинен өзгөчөлүгү болуп : 1) жалпылама жактуу сүйлөм же жандама жактуу сүйлөмдүн болушу. Мындай сүйлөмдөр көбүнчө бир составдуу болушуп, экинчи жак менен берилет, б.а айтылган маалымат баарына тиешелүүдөй сезилет жана көбүнчө макал лакаптарда жолугат.

Мисалы : Баскың келбесе – чуркайсың. – б.а., өз убагында бир керектүү иш кылбасан кыйналасын деген мааниде. Абийирди жашыңан сакта. Англис тилиндегидей эле кыргыз тилинде жаксыз сүйлөмдөр бар, булар дагы бир составдуу болот.

Кыргыз тилиндеги синтаксистик каражаттардын берилиши көркөм тексттин тилине, структуралык-семантикалык, интеграциялык түзүлүшүнө тиешелүү маселелер профессор Т.С.Маразыков (1996, 2005), С.Ж.Мусаев (2000), С.Өмүралиева (2002) тарабынан да кылдат талдоого алынып, тексттеги синтаксистик биримдик жана семантикалык варианттуулук

маселеси бир кыйла жакшы чечилген. Эпостогу фразеологиялык каражаттар дагы кыргыз маданиятындагы тилдин дүйнө бейнесин көрсөтүүчү каражаттардан болуп **саналат**. Мисалы : Бишкектен кетиш керек. Андай адамды табуу кыйын . От менен ойнобо. 2) кыргыз тилинде кемтик сүйлөмдөр бар, анда сүйлөм мүчөлөрүнүн бирөө түшүп калат, мындай тилдик кубулушту англис тилинен табууга мүмкүн эмес .

- Кайда бардың?

-Мектепке.

3) кыргыз тилиндеги каратма сөздөр өзгөчө интонация менен айтылат жана пунктуациялык жактан бөлүнүп турат. Мисалы:-Урматтуу коноктор! Үйгө кириңиздер!

4) Киринди сөздөр сүйлөөчү өзүнүн реалдуулукка болгон мамилесин көрсөтө алат . Аларга төмөнкү сөздөр кирет : а) ишенимдүүлүгүн - албетте, чындыгында, ырас , шексиз. Ж.б.

5) божомолдоону - балким // мүмкүн, унутпасам, жанылбасам, кабарга караганда. Мисалы: Балким, ал врач болуп жүрбөсүн. Жаңылбасам, сен Москвадан келдин.

б)түрдүү сезимдерди көрсөтө алат: Мисалы - бактыга карай, тилекке каршы, амал канча // айла канча. Мисалы: Тилекке каршы, экөөбүз жолукпай калдык.

№770 стр 24ю часть 3

Мурункулар айткан кеп

“Бир адамдын ырыскысы

Бирөөгө ырыс болбойт деп

Баштагылар айткан кеп

Башка адамдын дүйнөсү

Башкага дүйнө болбойт “ - деп

№ 770. Стр 206 часть2

Those who lived before us said
“Riches bestowed on one’s head
Will not be riches for others to hold ”

Бул алты саптан турган макалды которууда функционалдык алмаштыруу болуп , мааниси гана берилип, төрт сап менен айтылды.

Экинчи макалга көңүл бурсак, ал улуттук коллоритке ээ. Ал эми айрым бир лакаптарда рифма да , образдуулук да үстөмдүк кылат” деп айта алабыз, ал эми айрым бир шарттарда рифмадан да образдарга көп көңүл буурулат.

Мисалы :

№810 стр 25 часть 3

“Келиндин аягынан ”- деп

“ Койчунун таягынан ”- деп

Бул жерге рифма да, образдуулук да жакшы уюшулган, бирок котормодо сөзмө сөз берилип калган, себеби жашоо шарты англичандардыкы, маданияты башкача.

№ 810 стр 206 часть 2

Are her steps light on the road she will tread ?

Whar kind of crook has her shepherd lad ?

Жогоруда айтылган макалды которууда сүйлөмдү толук реконструкциялоо болду жана суроолу сүйлөмдөр менен которулду, бирок түшүндүрмө да берилди. Сөзмө сөз которгондо:

Анын баскан жолу жеңилби?

Койчунун кандай таягы бар? болуп которулуп калган.

Англис тилинде колдонулган редупликативдүү сөздөр кыргыз тилинде да жолугат, бирок аларды которууда редупликация жок болуп кетет.

Мисалы:

№ 1280. стр 25 часть 3

“Кан атакем өлдү ” –деп

Калкка кабар салдырып,

Катуу , катуу кеп менен

Кабардан мени алдырып

№ 1280. Стр 218. Часть 2.

Tell all : “ The Khan my father died ”

Then invite me as well as my friend

Send your messengers far and wide

Firmly announce your father’s end

Которгондо редупликация жоголуп кетти.

Алгач Кыргыз тилинин синтаксиси сүйлөм жана анын бөлүктөрү жөнүндөгү окуу деп эсептелип, ал сүйлөмдү талдоо логикага тиешелүү болгон. 19-кылымдын экинчи жарымында тилдин улуттук өзгөчөлүгү изилденип, ал морфологияга байланыштуу каралгандыктан, Синтаксис сөз айкашы жана сөз түркүмдөрүнүн сүйлөмдө аткарган милдети жөнүндөгү окуу катары эсептелген, тактап айтканда ал сөз түркүмдөрүнүн эле Синтаксиси болуп, сүйлөм өзүнчө бирдик катары каралган эмес. Синтаксисти азыркыча түшүнүүнү грек окумуштуусу И. Рис баштап аны В. Матезиус уланткан. Ал синтаксисти тилдик номинациялык бирдиктердин айкалышы жана анын ыктары жөнүндөгү окуу деп караган. Мында сөздөрдүн айкалышуу мүмкүнчүлүгү – синтагматикалык синтаксис, ал эми сүйлөм жөнүндөгү окуу – сүйлөмдүн синтаксиси болот. Синтагматикада сүйлөмдөгү сөздөрдүн синтаксистик байланышуу жолдору, ал эми сүйлөмдүн синтаксисине предикативдик байланыш, модалдуулук, коммуникативдүүлүк, сүйлөм мүчөлөрү жөнүндө окуу кирет. Ага кыргыз заманбап окумуштууларынан Мусаев С.Ж., Жапаров А., Жаманкулова К.Т., кийинчерээк семантикалык синтаксисти иштеп чыгышты. (Ибраимова Т.К.)

Семантикалык синтаксистин жалпы эле түрк тилдериндеги типологиялык өзгөчөлүгүн илимий деңгээлде талдоого кадам ташташкан деп айтууга болот. Анткени жөнөкөй сүйлөмдөрдүн синтаксиси бир гана тилдеги байыркы катмар катарында эсептелинбестен, элдин когнитивдик көрөнгөсүн ачык, даана көрсөтө алган лингвистикалык бирдик экендигине күмөн санашкан эмес.

Белгилүү окумуштуулар В.В. Радлов, В.Томсен, С.Е. Маловдор Енисейдеги жазуулар Орхондогу жазууларга салыштырмалуу эртерээк пайда болгондугун жана Енисей жазма эстеликтери кыргыздарга тиешелүү экендиги жөнүндө алгачкы маалыматты беришкен. Ага көнүл бурушуп, биринчи кезекте информацияны толук жеткирүү максатын көздөгөн адресанттар синтаксистик деңгээлде жогорку чеберчиликти көрсөтүшкөндүгүнө танданышкандыгын жашырышпайт. Жалпы эле түрк тилдери үчүн жана анын ичинде кыргыз тилинин тарыхый өнүгүүсүн далилдөөчү материал болуп саналган байыркы жазма эстеликтертин фактыларындагы синтаксистик моделдин кеп жаратууда, текст түзүү манерасындагы негиз экендигин биздин изилдөөбүз көрсөттү. Когнитивдик лингвистиканын категориялары : а) концепт ; б) фрейм ; с) инсайт; д) инсайт; е) категория; д)пропозиция

Ч. Филмор., Штеллинг, Д. А. , В. Н. Ярцева. (М., 1972. - С. 6-12.) ,Солнцев, В. М. (М.: Наука, 1977. - 341с.) Смирницкий, А. И. , Бархударов, Л. С. (М, 1975. 156 с.), Адмони, В. Г.(М.; JL, 1965.). Англис тилинин синтактикалык өзгөчөлүктөрү жөнүндө жана аналитикалык синтетикалык формаларды төмөндөгү окумуштуулар изилдешкен.

Ч. Филмор., Штеллинг, Д. А. , В. Н. Ярцева. (М., 1972. - С. 6-12.) ,Солнцев, В. М. (М.: Наука, 1977. - 341с.) Смирницкий, А. И. , Бархударов, Л. С. (М, 1975. 156 с.), Адмони, В. Г.(М.; JL, 1965.). Англис тили аналитикалык тилдердин катарында туруу менен андагы көптөгөн синтетикалык же синтаксиске тиешелүү болгон кубулуштарды байкоого болот, өзгөчө эски англис тилинде аналитикалык формалар дээрлик жокко эсе болгон, ошондуктан англис тилиндеги өзгөчөлүктөрдүн бир азып англис тилиндеги синкретизм б.а. аналитикалык каражаттар менен синтетикалык каражаттардын жуурулушуп кетүүсү. Окумуштуулардын изилдөөлөрүнө карата баардык пайда болгон аналитикалык грамматикалык каражаттар синтетикалык жөнөкөй сөз түркүмдөрүнөн пайда болгондунун тастыкташат. Модалдык этиштин “ shall” , «will “ байыркы англис тилинде модалдык

этиш болгон . Кийинки мезгилдерде алардын десемантизациясынын негизинде алар келер чакты көрсөтүүчү аналитикалык формага айланышкан, бирок ошол мурунку маанилери дагы эле сакталып калган учурлары бар.

Алар орун алмашуу менен берилет. Мисалы :

I shall	We shall
You will	You will
He will	He will

БУЛ ПАРАДИГМА келер чакты көрсөтсө, төмөнкү парадигма модалдуулукту көрсөтөт. Мисалы :

I will	We will
You shall	You shall
He shall	They shall

Бул парадигмадан модалдуулукту көрүүгө болот, десемантизация толук бүтө элек десек жанылышпайбыз. Тилдеги дихотомия жана сүйлөмдүн түзүлүш формасы (SVO) аналитикалык формалардын пайда болуусуна көмөк көрсөтөт. Аналитикалык формалардын түрдүү болушу англис тилиндеги этиштик системанын өнүгүшү аналитикалык формалардын өнүгүүсүнө алып келди.

Сүйлөм жөнүндөгү түшүнүк башка тилдердегидей эле бүткөн бир ойду билдирген сөздөрдүн тизмеги айтылат, бирок англис тилиндеги сүйлөмдөрдүн структурасы жана аткарган милдеттеринде айрыма болбой койбойт. Болгону эскертип кетүүчү нерсе анын туруктуу (фиксированный) (негизинен өзгөрбөй турган) структурасы бар экендигинде. SVO формасы дүйнөнүн кайсыл жеринде болбосун ойду так түшүндүрүп берет.Ошого карабастан синтаксисте дагы адабий тилде жогоруда көрсөтүлгөн структуранын өзгөрөшүнө алып келүүчү шарттар бар экендигин белгилей кетүү шарт. Адабий стилде орун алмашуулар, кемтик сүйлөмдөр, мисалы Э.Хемингуейдин стилин алып карасак , анда көптөгөн кыска , кемтик сүйлөмдөр адамдардын психологиялык абалын көрсөтүү максатында колдонулат. Эл эми синтаксистик комплектерди алып карасак алар өтө эле

көп жана кайсыл бир маани берүүдө синонимикалык кызматты аткаруу менен аналогдук маанилерди бере алышат. Мисалы келер жакты көрсөтүүдө англис тилинде аналитикалык форма “ shall + inf ”, “ will+ inf ”, “ ll+ inf ”, келер чакты көрсөтүүдө маркер катары кызмат аткарат, ошол мезгиле жактар менен колдонууда орун алмашып калышса модалдуулук маанини да көрсөтө алат. Ошого карабастан келер чакты көрсөтүү үчүн көптөгөн синтаксистик комплекстер денотативдик жана коннотативдик деңгээлдерде колдонулат . Аларга : to be going to do smth , to be about to do smth , to be on the point of doing smth? To be on the verge of doing smth , to be to + smth болуп дагы көптөгөн катарларды камтыйт . Англис лексикасындагы сөз айкаштарын ала турган болсок алардын структуралык татаал комплекстер экендигин да көрө алабыз

Мисалы - in a century, after some years, some days later , next year. Өткөн чакты көрсөткөн атайын жомок формуласы - once upon a time there lived an old man деген эрежени адабий кызыкчылык үчүн бузган комплекстер стилистикалык мааниге ээ болуу менен кызмат аткарышат. Андан сырткары да англис тилинде оборот деп аталган даяр конструкция бар, бизге кыймыл аракеттин кайсыл жерде экендиги белгилүү болсо, ошондо колдонулат да үйрөнүүчүлөөргө жакшы шарт түзүлөт, ошондуктан мында шарт сүйлөмдү автоматташтырууга чоң жардам көрсөтөт. Бул конструкция котормодо да чоң роль аткарат.

Англис тилинин кыргыз тилинен өзгөчөлүгү болуп сүйлөмдөгү ээ менен баяндоочтун толук ээрчишүүсү. Муну көрсөтүү үчүн атайын парадигмалар кызмат кылат. Бул кубулуш өзгөчө супелетивдүү этиш деп аталган to be – болуу этишине таандык . Ээрчишүү кубулушу татаал сүйлөмдөрдөгү эң татаал да негизиги да маселе боло алат. 1) Татаал сүйлөмдөрдө баш сүйлөм кандай чакта болсо ошого карата ээрчишүү жүрөт; а) эгерде баш сүйлөм учур чакта болсо анда багыныңкы сүйлөм кырдаалга карата туруу чактарды кабыл алат. в) экинчи эреже өтө баалуу эреже аны туура колдонбосок сенин англис тилин белбегенин , башка маданияттын өкүлү экендигин дароо

байкалып турат, б.а. эгерде баш сүйлөм өткөн чакта болсо анда багыныңкы сүйлөмдүн баардык түрлөрү өткөн чак ээрчишүүсү шарт болуп саналат.

Мисалы : He says that he will come . He said that he would come .

Этиштер англис тилинде туура жана туура эмес болуп эки чоң топко бөлүнөт, анда өткөн чактын формасы англис тилиндеги “-ed” мүчөсүнүн жардамы менен уюшулса, алардын баары туура этиш боло алышат , ал эми этиштердин формалары унгу мүчөлөрүнүн өзгөрүүсүн талап кылса , анда алар туура эмес этиштер болушат, алардын саны 200 гө жетет, аларды жаттап алуу гана талап кылынат. Кыргыз тилинен айрымаланган англис тилиндеги негизги көрүнүштөр :

- 1) Англис тилиндеги модалдык этиштер кыргыз тилинде модалдык сөздөр менен берилет.
- 2) Англис тилиндеги белгисиз артикль кыргыз тилинде жок , алар “ бир, белгисиз , кимдир бирөө, кайсыл бирөө ” деген сөздөр менен которулат. Белгилүү артикль кырдаалга карата “ белгилүү” маанилерди бере берет.
- 3) Кыргыз тилиндеги “жакшы” деген сөз сын атооч да, тактооч да боло алат, которгонда “ good” “well” деген эки башка сөз менен берилет.
- 4) Кыргыз тилинде жаксыз сүйлөм болсо, англис тилинде жаксыз сүйлөм болсо да грамматикалык формалдуу ээ менен баяндоочтон турат. Мисалы : Суук. It is cold .

2-бап боюнча жыйынтык

1. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөнүн бирден бир максаты алардын структуралык жана семантикалык абалдарын илитөө болуп саналат. Тилдик сүрөтүнүн лингвистикалык өзгөчөлүктөрүнө көңүл бөлүнүп, аны системалуу түрдө иликтөөгө алганда гана, андагы өзгөчөлүктөрдү которуунун ыкмаларын аныктоого жол салынат.

2. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү тил илими менен этностук маданият ортосундагы синтездешкен кубулуш экендигин баса көрсөтүү менен, кыргыз элинин менталитетиндеги өзгөчөлүктөрдү көрүүгө толук мүмкүн.
3. Азыркы антропологиялык багытта изилденип жаткан тил илиминде этностун дүйнөнү көрүү өзгөчөлүгүн изилдөөдө лингвистикалык каражаттардын жардамы менен этнолингвистикалык парадигмаларды аныктоо абдан зарыл экендиги белгиленди.
4. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөдө негизги объект катары эсептелген “Манас” эпосун жана котормосунун поэтикалык тили алынды. Поэтикалык тил кыргыз анын өтө бай стилистикалык каражаттар бар экендигин көрсөтүү менен, анын функционалдык жактан татаал, коммуникативдик функция менен катар эстетикалык (поэтикалык) функциясы, эпостун угарманга берген таасири өзгөчө бир деңгээлде берилери такталды.
5. Поэтикалык тилдин туп нускада жана котормодо аныктоочу белгилери болуп анын эки тектеш эмес тилдерде « түрдүү ички формага» ээ болуулары, кош пландуулугу, которууда тилдик бирдик-каражаттардын семантикалык жана функционалдык жактан өзгөрүүгө учуроосу табийгый көрүнүш катары эсептелинет.
6. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн лингвистикалык тилин көркөм текст катары изилдөөдө тилдик, фонетика-фонологиялык, морфологиялык, лексикалык, синтаксистик каражаттар аркылуу структуралык-системалык, семантикалык-функционалдык жана эстетикалык бүтүндүк боло алат.
7. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн лингвистикалык иликтөөдө тектеш эмес тилдерде окшоштуктарды, өзгөчөлүктөрү фонетика-фонологиялык, морфологиялык, лексикалык, синтаксистик семантиканын алкагында иликтеп, алардын адекваттуулук ыкмаларын колдонууга болот.

3-бап. Лингвостилистикалык талдоо

Кыргыз тилинин стилистикасы – изилдөө предмети, проблемалары, методдору, түшүнүктөрү жана категориялары бар илим. Ал жаш илим экендигине карабай, орто мектептерде, атайын жана жогорку окуу жайларында тил илиминин бир бөлүгү катары окутулуу менен, өзүнө таандык болгон түшүнүктөрүн жана категорияларын аныктоо, тактоо процессин башынан өткөрүп жатат. Стилистика өз алдынча илим катары эмнеси менен тил илиминин башка бөлүмдөрүнөн айырмалана тургандыгын аныктоо башкы маселелердин бири болуп саналат. Окумуштуулардын бул маселе боюнча пикиринде айрым айырмачылыктар болгону менен, алар стилистиканы өз алдынча илим катары таанышат. Орус стилистикасынын совет доорундагы ири өкүлдөрүнүн бири жана баштоочусу В.В. Виноградов стилистиканын изилдөө предмети боюнча төмөндөгүдөй пикир айтат: «Тилдин бардык областтарынын жана бардык ыктарынын пайдаланышы стилистиканын предметине кызмат (Мамытов Ж. Көркөм чыгарманын тили. - Фрунзе: Мектеп, 1990, Усубалиев Б. Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик. -Б.: 1994.). Демек, В.В. Виноградов стилистиканын предметин тилдик бардык деңгээлдерден көрөт, тилдик каражаттардын стилдик планда кызмат кылышы деп түшүнөт.

«Стилистика лингвистиканын башка бөлүмдөрүнөн айырмаланып, тилдин көрктүүлүк (выразительные) мүмкүнчүлүктөрүн үйрөнөт, ар кандай кептик көп түрдүүлүктөгү тилдик каражаттардын функциялануу закон ченемдүүлүктөрүн аныктайт» – деп, М.Н.Кожина белгилейт. (Кожина М.Н. Стилистика русского языка. -М.: Просвещение, 1977,15-бет.).

Бул маселе боюнча Л.Г. Барластын көз карашы мындай: «Стилистика тилдин жана кептин каражаттарын алардын максатка жана пикир алмашуунун шартына жараша колдонулуу өзгөчөлүктөрүн лингвистиканын башка дисциплиналары – фонетика, лексикология, морфология, синтаксис

менен бекем байланышта карайт» (Барлас Л.Г. Русский язык. Стилистика. - М.:Просвещение, 1978, 5Б.). Өзбек филологу А. Шомаксудов «... стилистика ар бири өзүнүн өзгөчө белги сыпаттарына ээ болгон стилдерди үйрөтөт», - деп белгилесе (Шомаксудов А., Расулов И., Кунгуров Р., Рустамов Х. Узбек тилини стилистикасы. Ташкент:Укитувчи, 1983, 6Б.), казак окумуштуусу Б. Манасбаев: «Стилистика – эң алды менен стиль тууралуу илим. Стиль деп белгилүү бир тилдеги лексикалык, грамматикалык жана фонетикалык каражаттардын колдонулуу принциптерин айтабыз», – деп көрсөтөт.(Балакаев М., М.Томанов, Е.Жанпейисов, Б.Манасбаев, Казак тилинин стилистикасы.-Алматы: Мектеп, 1974, 5Б.). Стилистика тармагында иштеген окумуштуулардын көбүнүн бул маселе боюнча пикирлери, негизинен, жогорку аныктамалардын мазмунуна жакын. Демек, стилистиканын изилдөө предметин төмөнкүдөй жалпылоого болот:

- 1) стилистиканын изилдөө предмети тил жана кеп;
- 2) стилистика тилдин деңгээлдеринин (ярустарынын) каражаттарынын коннотациясын жана кептик каражаттардын ситуативдик (жагдайлык) нормаларын изилдейт.

Изилдөө предметинин жогоруда белгиленген өзгөчөлүгү менен стилистика тилдин бул же тигил (мисалы: фонетикалык, грамматикалык, лексикалык) деңгээлин изилдеген бөлүмдөрүнөн айырмаланат.

Стилистиканын илим катары өзүнүн иликтөө предметине ээ болушу анын проблемаларын белгиледи. Бул проблемалар стилистиканын изилдөө предмети менен бирдикте жаңы, жаш илимди лингвистикалык (Виноградов В.В. Русская речь, ее изучение и вопросы речевой культуры //Вопросы языкознания, -1961.№ 4,12б.).

Стилистиканын негизги проблемалары төмөнкүлөр:

- 1) стиль түшүнүгү; 2) функционалдык стиль түшүнүгү; 3) тилдин стили; 4) кептин стили; 5) тилдин стили менен кептин стилинин өз ара карым-катнашы; 6) пикир алмашуунун түрдүү сферасында тилдин

функцияланышынын закон ченемдүүлүктөрү; 7) адабий тилдин функционалдык стилдерин классификациялоо; 8) функционалдык стилдердин өз ара карым-катнаш маселеси; 9) стилистикадагы экстралингвистикалык факторлор; 10) лингвистикалык жана экстралингвистикалык факторлордун карым-катнашы; 11) тилдеги объективдүү жана субъективдүү индивидуалдык көрүнүштөр; 12) функционалдык стилдин түрлөрүндөгү кептин формалары; 13) лингвистикалык жана адабият таануу стилистикаларынын өз ара катышы; 14) көркөм чыгарманын стилинин башка функционалдык стилдерге карата ээлеген орду жана карым-катнашы; 15) стилистикадагы диахрония жана синхрония; 16) орфоэпиянын, орфографиянын, графиканын жана пунктуациянын стилистикалык мүмкүнчүлүктөрү; 17) стилистикалык норма жана чек, алардын тарыхыйлуулук мүнөзү; 18) стилистикалык ката жана аларды классификациялоо; 19) тексттик кодировка жана декодировка жана башкалар. Ар кандай адабий тил жандуу процесс болгондуктан, тил системалык багытта да өзгөрүү жана өнүгүү абалында болот. Анын үстүнө акыркы мезгилде тилди окутууда кылымдар бою салт болуп калган принциптен көптөгөн өлкөлөрдөгү баш тартуу стилистиканын проблемаларын көбөйтүп жатат. Демек, стилистиканын проблемалары коомдун өнүгүшү менен дайыма алга жылып турган көрүнүш болуп саналат. Ошондуктан биз жогоруда белгилеген стилистикалык проблемалар ушуну менен чектелет деген ойдон алыспыз. Стилистиканын аталган проблемалары китептин тиешелүү параграфтарында конкреттештирилет. Лингвистиканын башка бөлүмдөрүнүн изилдөө предмети **тилдик каражаттар** деген жалпы термин менен белгиленет. Тыбыш, сөз, сөздүн составдык бөлүктөрү, сөз айкашы, сүйлөм жана анын түрлөрү фонетика, лексикология, сөз жасоо жана грамматика илимдеринин изилдөө предмети катары каралат. Окумуштуулар стилистика багытында көптөгөн изилдөөлөрдү жүргүзүшүп, көптөгөн ой-пикирлердин негизинде стилистиканын илимий-теориялык маселелери тууралуу илимий көз караштарды жаратышкан.

Алгач орус окумуштуулары стилистиканы «Көркөм чыгарманы изилдөөгө багытталган аспект же жазуучунун стилин изилдөөчү багыт» катары карашкан. Маселен, профессор Р.А. Будагов стилистикада тилге гана эмес, адабият илимине да орун берилиши керектигин айткан (Арнольд И.В. 1973. 14-бет.). Окумуштуу Г.О. Винокур стилистика тууралуу төмөндөгүдөй пикирин билдирет: «Стилистика коом турмушундагы ар кандай сүйлөшүү чөйрөлөрүндө тилди колдонуунун закон ченемдерин (Азыркы кыргыз тили изилдейт)» (Шанский Н.М. 1989. 11-бет).

Окумуштуулар ар түрдүү көз караштардын, талаш пикирлердин, көптөгөн изилдөөлөрдүн негизинде, тилдик системага, тилдик каражаттардын колдонулушуна, ал тилдик бирдиктердин текст ичиндеги аткарган кызматына, стилдик мүмкүнчүлүктөрүнө, контекст ичиндеги билдирген маанилерине жүргүзгөн анализдердин, талдоолордун негизинде стилистика тилге таандык проблемаларды да иликтеш керек экендигин далилдешкен.

Чындыгында лингвистикалык изилдөөлөрдүн тил илиминин башка салааларынан айырмасын аныктоо, стилистиканын изилдөө объектисин, предметин так көрсөтүү негизги маселелердин бири болуп саналат. Себеби тил илиминде стилистиканын изилдөө объектиси, предмети боюнча окумуштуу-лингвисттердин ортосунда талаш-тартыш маселелер көп. Маселен, стилистика жана анын изилдөө предмети, объектиси жөнүндө айрым батыш окумуштууларынын пикирлери орус окумуштууларынын көз караштарынан айырмаланат. Алсак, чех лингвисттери «Стилистика – муун жөнүндөгү илим» – деген көз карашты айтышып, стилистиканын изилдөө объектиси катары муунду эсептешет» (Розенталь Д.Е. 1987. 9-бет).

Ал эми швецариялык лингвист Фердинанд де Соссюр: «Стилистика лингвистикалык илимдин системасына кирбейт. Ал лингвистиканын чегиндеги окуу же багыт» – деген пикирди айткан (Кожина М.Н. 1983. 7-бет). Дагы бир француз лингвисти Шарль Балли стилистиканын объектисин төмөндөгүдөй үч топко бөлөт:

1. Жалпы стилистика. Мында сүйлөшүү ишмердүүлүгүндөгү стилдик маселелер, тилге тиешелүү бардык стилдик проблемалар (Азыркы кыргыз тили) изилденет.

2. Жеке стилистика – конкреттүү бир улуттук тилдин стилистикалык структурасын изилдейт.

3. Индивидуалдык стилистика. Мында адамдын тилди колдонуудагы өзгөчөлүгү изилденет (Ш.Балли.1961.17-бет).

Академик В.В. Виноградов стилистиканы, стилистиканын изилдөө объектисин үчкө бөлүп карайт:

1. Тилдик стилистика же структуралык стилистика. Мында тилдин структурасы жана функционалдык стилдердин түрлөрү изилденет.

2. Сүйлөшүү стилистикасы. Бул багытта тилдик каражаттардын конкреттүү шартка жараша колдонулуу өзгөчөлүгү изилденет.

3. Көркөм адабияттын стилистикасы – көркөм чыгармадагы жазуучунун стилин изилдөөчү стилистика.

Академик В.В. Виноградовдун көз карашы боюнча, **стилистика тилдик мүнөзгө да, сүйлөшүүгө да мүнөздүү болгон тил илиминин бир бөлүмү болуп саналат. Стилистика тилдик каражаттарды жана алардын сүйлөшүүнүн чөйрөсүнө ылайык колдонулушун изилдейт.** (Виноградов В.В. 1982. 162-165-б.). Бул окумуштуу стилистиканын изилдөө предмети тууралуу төмөндөгүдөй пикирин билдирет: «Тилдин бардык тармактарынын жана ар кандай ыктарынын пайдаланышы стилистиканын предметине кызмат кылат» (Виноградов В.В. 1961. №4.12-б.).

Демек, академик В.В. Виноградов стилистиканын предметин тилдин бардык деңгээлдеринен көрөт, ар кандай текстте, сүйлөшүүдө тилдик каражаттардын стилдик планда кызмат кылышы болот деп түшүнөт. Айрым лингвисттер стилистиканын предметин сүйлөшүүдө тилдик каражаттардын конкреттүү жагдайга ылайык колдонулушун үйрөтүү деп карашат (Шанский Н.М. 1982. 3-б.). Ал эми орус окумуштуусу О.С. Ахманова стилистиканын предметин жогорудагыдай планда карап “Стилистика – тилдик элементтердин

эмоционалдык-экспрессивдик табиятына анализ жүргүзүүчү илим”, – деген пикирди айтат (Ахманова О.С. 1958. 28-б.).

“Стилистика тил илиминин башка бөлүмдөрүнөн айырмаланып, тилдин көркөм мүмкүнчүлүктөрүнүн ар кандай сүйлөшүүдө, текстте, сүйлөшүүнүн чөйрөлөрүндө колдонулуш закон ченемдүүлүктөрүн аныктайт” – деп, окумуштуу М.Н. Кожина белгилейт (Кожина М.Н. 1988. 15-бет.). Окумуштуу В.М. Жирмунский: “Стилистика – бул поэтикалык лингвистика, ал тилди атайын көркөм колдонуудагы жалпы лингвистикалык факты катары изилдейт” – деп эсептеген (Жирмунский В.М. 1968. -№1. 15-бет.).

Бул маселе боюнча Л.Г. Барлас төмөндөгүдөй көз карашты айткан: “Стилистика тилдин жана сүйлөшүүнүн каражаттарын, алардын максатка жана пикир алышуунун шартына жараша колдонулуу өзгөчөлүктөрүн лингвистиканын башка дисциплиналары – фонетика, лексикология, морфология, синтаксис менен бекем байланышта карайт” (Барлас Л.Г. 1978. 5-бет.).

Кыргыз тилинин стилистикасы тууралуу профессор К.К. Сартбаев:

“Стилистика тилдин фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык курулушуна таянып, сөзүбүздү айкын, таза, курч жана элестүү кылып берүү ыкмаларын өз кучагына камтыйт. Стилистикада сүйлөмдүн туура түзүлүшүнө, сөздөрдүн кылдаттык менен пайдаланышына башкы маани берилет” – деп белгилейт (Сартбаев К.К. //Мугалимдер газетасы//. 1975. 21-май). Кыргыз тилинин стилистикасында көптөгөн изилдөөлөрдү жүргүзгөн окумуштуу профессор Т. Аширбаев стилистика тууралуу төмөндөгүдөй пикирди билдирген: “Стилистика илими – тилдик деңгээлдердин каражаттарынын стилистикалык мүмкүнчүлүгү, тилдин коммуникативдик кызматы, көркөм чыгармадагы тил бирдиктеринин эстетикалык маанилери, тексттеги кодировкалоо маселелери, поэтикалык кептин көркөмдүк өзгөчөлүгү сыяктуу маселелерди изилдөөгө алган тил илиминин бир салаасы” (Аширбаев Т. 2000. 20-б.).

Стилистика тууралуу профессор Т.С. Маразыков мындай түшүнүктү берген: «Стилистика түпкү негизинде сүйлөшүүнүн табиятын, жол-жоболорун, ык-амалдарын жана буга чейинки ата-бабаларыбыз тарабынан иштелип чыккан мыкты сүйлөөнүн салттарын, принциптерин изилдейт. Стилистиканы окутуп-үйрөтүүнүн негизги максаты – сөздүн маанилерин, анын өзгөрмөлүү табиятын, күчүн жана кадыр-баркын сезе билүүгө, сөздү угууга, сүйлөшүүнүн максатына, мазмунуна, кырдаалына жараша сөздү кылдат колдоно билүүгө, ошондой эле тилдик фактыга туура баа берип, сүйлөшүүдө дайыма туура чечим чыгара билүүгө үйрөтүү» (Маразыков Т.С. 2-к. 2005. 95-б.). Окумуштуу И.В. Арнольд: “Стилистиканын негизги жоболорунун бири катары декодировкалоону атап, стилистиканын изилдөө объектиси катары аякталган текстти белгилейт” (Арнольд И.В. 1981. 34-б.). Испан лексикографы Касарес: “Стилистиканын максаты – логикалык жана интеллектуалдык билдирүү, кабар берүүдөгү (сүйлөшүүдөгү) элементтерге анализ жүргүзүү болуп саналат” – дейт (Кожина М.Н. 1977. 9-б.). Окумуштуу М.Н. Кожинанын сөзү менен айтканда: “**Стилистика – көркөм сөз каражаттары жөнүндөгү, тилди колдонуунун закон ченемдүүлүгү жөнүндөгү илим.** Ал – тилдик бирдиктердин маанисин, сүйлөшүүнүн чөйрөсүнө, кырдаалына жараша максатка ылайык колдонуу тууралуу лингвистикалык илим” (Кожина М.Н. 1977. 9-б.).

Жогорудагы ой пикирлерден улам төмөндөгүдөй жыйынтыкка келебиз: **стилистика – тил маселесин тилдик каражаттарды сүйлөшүү ишмердигинде колдонуу өзгөчөлүктөрүнө жана сүйлөшүүдөгү экспрессивдик өзгөчөлүктөргө байланыштуу изилдеген илим.** Биздин оюбузча, **стилистиканын изилдөө предмети – тил жана тилдин реализацияланышын, тилдин коммуникация процессиндеги абалын, тилдин стилдик чөйрөлөрдө колдонулушун, тилдин фонетикалык, лексикалык, грамматикалык каражаттарынын тексттеги аткарган кызматын ар тараптан изилдөө.**

Стилистика тилдик каражаттардын коннотациясын жана сүйлөшүүдөгү каражаттардын кырдаалдык нормаларын изилдейт. Башкача айтканда, стилистиканын изилдөө предмети – тил, тилдик каражаттар жана алардын стилдик чөйрөлөрдө колдонулушу. **Стилистика – тилдик бирдиктерди сүйлөшүү чөйрөлөрүндө** туура, так колдонулуш нормасын иликтөөчү тил илиминин бир тармагы.

Мына ошондуктан стилистика маселеси – тил илиминде абдан актуалдуу маселелердин бири. Стилистика – тилдин фонетикалык, лексикалык, грамматикалык бирдиктеринин коммуникация процессиндеги ал-абалын, тилди пайдалануунун принциптерин, мыйзамдарын иретке келтирүүчү, тилдик нормаларды аныктоочу тил илиминин бир тармагы.

3.1. Кыргыз жана англис тилиндеги фоностилистика

Кыргыз тилинин стилистикасын англис тилиндегидей толугу менен иликтөөгө алына эле. Кыргыз стилистикасы жөнүндө кенен маалымат берилип же өзүнчө бир нукка түшө элек десек жаңылбайбыз, себеби стилистика боюнча окуу куралдары жокко эсе. Аны функционалдык жактан эмес тил илиминин стилистикалык каражаттардын ирээтке келтирилиши да жокко эсе. Ошого карабастан салыштыруу тибине жасалган изилдөөлөр бар. Аларга кыргыз тили Ашырбаева Т.А. жакшы жөрөлгө менен баштаган иштери аягына чыкпай калды. Андан башка функционалдык стиль, троптор жана фигуралар жөнүндө даректүү илимий иш жокко эсе.

Салыштырма деңгээлде стилистикалык каражаттарды изилдеген тилчилерге Тургунова .Г.А.(реалдар), Калиева К.А.(лингвопоэтика), Г. Сатыбалдиева (гипербола), Алишева М.К (эпитет), Асылбекова А.Т., поэтикалык стилистикалык каражаттарды изилдеп, лингвопоэтикалык анализ жасоо менен бир топ макалалар иликтенип, басуудан чыгарылган. Кыргыз тилинин жолу кенен жана өтө бай келет.

Кыргыз тилинин стилистикасы боюнча иликтөөлөрдү Х.Карасаевдин (Кыргыз ырларынын түзүлүшү жөнүндө // Советтик Кыргызстан, -1946, - №2), Б.М.Юнусалиев (Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияз. // Тюркологические исследования (Сборник статей, посвященной 80-летию академика К.К.Юдахина) –Ф.: Илим, 1970, 48-72-бет) жана Б.Орузбаеванын(Адабий тилибиздин калыптанышында көркөм чыгармалардын тилине байланыштуу кээ бир маселелер. // Ала-Тоо, - 1959. №5.-115-122-беттер, 2-: Орузбаева Б.О. Кыргыз адабий тилинин жалпы элдик негиздери жөнүндө. -Ф.:Илим, 1968. 91-б.) эмгектери улантат. Бул эмгектер көркөм чыгармалардын тилине арналып, таза стилистикалык багытта болбогондугун айтууга болот. 1964-жылы Б.Керимжанованын “Кыргыз ыр түзүлүшүнүн кээ бир маселелери” аттуу эмгеги жарык көргөн. Б.Керимжанованын С.Жумадылов менен бирдикте жазылган “Кыргыз поэзиясынын көркөм сөз каражаттары аттуу эмгегинде көркөм стилдин деңгээлинде айрым бир стилдик маселени чечүүгө аракет жасалган (Керимжанова Б., Жумадылов С. Кыргыз поэзиясынын көркөм сөз каражаттары. –Ф.: Илим, 1968.-107б.). К.Рысалиевдин “Кыргыз ырларынын түзүлүшү” аттуу эмгеги кыргыз ырларынын түзүлүшүш, уйкаштык, ыргак, поэтикалык интонация менен айтылат. Ошондой эле көркөм тексттин спецификасын түзгөн поэтикалуулук, образдуулук, экспрессивдүүлүк, эмоционалдык-эстетикалык таасирдүүлүк сыяктуу белги-касиеттерди жаратууда фоностилистикалык коннотация чоң мааниге ээ. Информацияны кыйытып подтекстте туюндурган фоностилистикалык көркөм каражаттар окуучунун көркөм кабылдоосуна таасир этип, тексттеги экспрессивдүүлүктү камсыз кылат.Көркөм тексттеги саптардын мааниси, аларды окурманга фоностилистикалык коннотациялар аркылуу көркөм жеткирүүнүн жолдору акын тарабынан жогорку деңгээлде ишке ашырылган. **Фоностилистикалык каражаттардын коннотациясы көркөм тексттеги ойдун кыймылына, көркөм образдын түзүлүшүнө өзүнүн чоң таасирин тийгизет.**

Фонетикалык стилистика англис жана кыргыз тилдериндеги каражаттардын негизинде, алардын ресурстарынын стилистикасынын аспекти катары изилденбеген талааларлардын бири болгондугу талашсыз. Фоностилистикагы маселелерди изилдөөдө англис тилинин каражаттарынын негизинде төмөнкү окумуштуулардын илимий эмгектери бизге теориялык негиз боло алат, аларга: Н.С.Трубецкийдин, Л. В Щербанын, Р. И. Аванесовдун, М.В. Пановдун, Л. Р.Зиндерин, Л. В.Бсндарконун. Н. М.Шанскийдин, К.С.Горбачевичтин, М.Н. Кожинанын, Т. Г. Винокурдун, С. М.Гаидучиктин, Г. А. Баринсовдун, К. К. Басышникованын, А. С. Бечкарездин, Е. А. Брызгунованын, Л. А.Вербицкаянын, Б.Н. Головиндин, Л. Н. Александровскаянын, Ж. Б. Ганиевдин, И.У.Асфандияровдун илимий эмгектери кирет. Бирок, анын көптөгөн көйгөйлөрү ушул убакытка чейин ар тараптуу изилдөө тапкан эмес. Кыргыз тилинин грамматикасын негиздеген а) Кудайбергенов.К, Давлетов., Маразыков Т, Мусаев С.Ж., ж.б.

Кыргыз тилинин фонетикасын изилдөөчүлөрү Т.К.Ахматов, Т.Садыковдун, А.Жалиловдун, А.Орусбаевдин, К.Дыйкановдун, Ж.Мамытовдун, Ж.Сыдыковдун, М.Мураталиевдин, К.Токтоналиевдин, жана башкалардын эмгектерине, теориялык жоболоруна таяндык . Мындан кыргыз тилиндеги калыптанган илимий салтты, түшүнүктөрдү, терминдерди урматтоо менен пайдалангандыгыбызды байкаса болот.

Кыргыз тилин салыштыруу планында фонетикалык каражаттарды изилдеген тилчилерге Кадырова Ш.К., Тулеева.Ч , Сыдыков Ж.К., Ибраев.А. И., Сыдыкова Р.Р., Абдыкеримова М.дын эмгектери пайдаланылды.

Фоностилистиканын тилдин башка деңгээлдеринин стилистикалык каражаттарына салыштырмалуу өзгөчөлүгү сызыктуу (сегменттик) бирдиктердин (фонемалардын) да, ошондой эле сызыктык эмес (суперсегменттик, просодиялык) бирдиктердин да (басым, интонация) сөздөрдүн стилистикалык көркөмдүгүн өзгөртүүдө катышууда жатат. Бул жагдай ушул маселенин илимий иштетилишине өзгөчө из калтырат, анткени

англис тилинде суперсегменттик бирдиктер функционалдык жактан жакшы денгээлде изилденген стилистикалык көркөмдүктү чагылдыруунун фонетикалык каражаттарынын өзгөчөлүктөрү (сөздүн тыбыш курамынын өзгөрүшү, сөз басымын түзүүдө өйдө ылдыйлар, интонациялык түзүлүштүн өзгөрүшү) сүйлөп жаткандарда айтылган сөздүн маанисине, анын эмоционалдык жана экспрессивдик жүктөмүнө, комму

Аллитерация - үнсүз тыбыштардын ырга кооздук берүү максатында ырдын башында каталанылышы, ал эми **ассонанс** болсо үндүү тыбыштардын ошол эле максатта кайталанышы

Жармы төгүн жармы чын

Жаралгандын көөнү үчүн

Жабыратып айтабыз

Жолборс Манас жөнү үчүн

№ 4760. стр409. Часть 3

Кызыл чоктуу ойроттун

Кыйыны экен Кон торо

Кытайда кыйда Кон торо

Кара чоктуу каапырдын

Кайраттуусу Кон торо

№ 4760 юстр

Mid the red tussled folk of Kytai

Strogest of sll was Kinurbay

Mid the black tussled folk nearby

Bravest of all was Konurbay

Котормодо аллитерация жок болуп кеткени менен сүйлөмдүн аягындагы уйкаштыктар жакшы берилген.

Манас эпосунун баш жагынан аягына чейин аллитерациянын өтө күчтүү өнүккөнүн байкоого болот. Бул кыргыз поэзиясы гана эмес жалпы эле түрк чыгармаларын тиешелүү кубулуш десек жанылышпайбыз, кыргыз эпосунда аллитерация менен ассонанстын бирге келген учурларын да кездештиребиз.

Бул эпостогу фонетикалык каражаттарынын бирден бир өзгөчөлүгү болуп саналат. Мындай кубулуш кайсыл гана варианты, кайсыл гана бөлүмү болбосун **аллитерация менен ассонанстын** чогуу келген учурларын жолуктурууга болот.

Жайлоо эмес жаз эмес
Ачыган кымыз аз экен
Жер очокту каздырып
Жез капкактуу казандан
Жетимишин астырып
Күчтүү болсун кымыз деп
Кучаладан салдырып.

Мисалы Семетей эпосунда да жолуктурууга болот. :

Казгалдак деген кайран куш
Кайрылып учат талаа деп
Картайып калган кезимде
Көмүүсүз өлмөк экенмин
Карындан чыккан бала деп

Чыйырдынын Семетейди алып Кара үңкүрдө жаткандагы айтканы.

Ушундай көрсөтүлгөн кереметтүү гармониянын бар экендигине карабай эпостун саптарынан диссонансты да байкоого болот, уйкаштык жоголуп ыргактык да бузулат.

Түрдөнтүп эчен сөз айтып
Ак сандыктын ичинен
Алып чыкты бир буюм
Мээнетинди алайын,
Берен жездекендин чепкенин
Белекке берем аманат.

Көргөн сайын эстегин - деп Каныкей Манастын чепкенин Манас атасы экенин биле элек маалда “жездекен” деп айтып анын чепкенин белекке

берет. Мындагы диссонанс чыгармадагы уйгу туйгу ойлор менен дал келип да тургансыйт. В) салыштыруу планында Ш.К Кадырова., Ч.С. Тулеева, Ж.К Сыдыков, А. И. Ибраевдер салымдарын кошкон десек жанылышпайбыз. Көңүлгө арзырлык илимий ишти стилистика боюнча Усубалиев Б. Ш. Көркөм чыгармага лингво-стилистикалык илик.-деген темада доктордук ишинде кенен маалымат берген (АДД. Бишкек, 1994.) Кыргыз тилиндеги тилдик кубулуштардын бири синкопа деп аталат.

Синкопа (гр. Sinkore – “кыскартуу”) кубулушунун айкалышы: Уңгуда (көбүнчө уяң үнсүздөн кийин) [к, г] тыбыштары түшүрүлүп да, түшүрүлбөй да айтылат: элек – элгек, тарак – таргак, орок – оргок, кыңай – кыңкай, жаңак – жаңгак, чукур – чункур. Мындай сөздөр көп учурайт. Ал эми басымды айта турган болсок кыргыз тилинин да өзүнчө өзгөчөлүгү бар.

Басым төл сөздөрдө (күчөтмө сын атоочтордон башкаларда) сөздүн аягына түшөт.

17. Бир эле мезгилде үндүү жана үнсүз **тыбыштардын үндөштүк** (сингармонизм) мыйзамы ишке ашат: жаш+лар=жаштар, тоо+лар+дан=тоолордон.

Синтаксистик анафоранын дагы кездешкенин көрөбүз.

Катынында бул долу

Каада чайкап журт бузду

Кыз экенде бул катын

Кылым чайкап эл бузду.

Манасты сайган бадырек

Бизди сайбай коебу (С. Каралаев. 1 китеп, 227б.)

Фоностилистика фонетикалык каражаттарды коннотативдик деңгээлде изилдейт. Англис тилинин фоностилистикасын заманбап мазмунда

В. Биянова Англис тилинин фоностилистикасы деген окуу куралында толук мүнөздөмө берет.(2017 © Биянова М. В., 2017) Г. О. Винокура, аныктамасы боюнча тилди бардык тараптан изилдөөнү сунуштайт б.а. тыбыштардан баштап, интонацияны кошо сөздүн, сөз айкашынын, сүйлөмдүн, фразанын

жана абзацтын деңгээлине чейин иликтөө сунушталат. Ошондо гана фоностилистиканын мазмунун тереңдеп, предмети такталат. О. С. Ахманованын айтуусунда текст дагы фоностилистиканын объекти болуп саналат, андагы экспрессивдүү каражаттарды изилдөөдө текстин акустико-артикуляциялык, просодиялык касиеттерин изилдөө зарыл экендигин көрсөтөт. Фоностилистиканы эки бөлүккө бөлөт : а) сегменттиик каражаттар тыбыштык символизмден баштап, ; в) супер сегментти каражаттарга просодияны кошууга болот. Ал эми фразалык деңгээлде К. К. Барышниковой өзүнүн шакирттери менен чогуу изилдөөгө алган жана интонациянын теориясына да көңүл болгон. Тыбыштар аркылуу биз адамга таасир бере алаарыбызды айтуу менен бирге маалыматтын декодирлөө кандай деңгээлде жүрөрүн биле алабыз жана аткарган кызматтарын да изилдөөгө болот. Сырдык сөздөрдүн функциялары жөнүндө мурунтандан эле Лейбниц), Ж.Ж. Руссо, Д. Н. Кудрявский изилдешкен ал эми Ж.Ж. Руссо, Адам Смит , ритмикалык кыйкырыктын теориясын изилдешкен, Л.Нуаре аны семиотикалык скачка» деп атаган. Ал эми англис тилинин фоетика- фонологиялык каражаттарын ала турган болсок, анда көптөгөн кыргыз тилинен айрымаланган кубулуштарды көрүүгө болот.

Фоностилистиканы изилдөөдө төмөнкү окумуштуулардын эмгектерине таяндык . Аларга : Арнольд И. В. Стилистика. (М. : Флинта: Наука, 2002 — 384 с.) Гальскова Н. Д., Гез Н. И. М. : Академия, 2006. — 336 с. Гуревич В. В. English Stylistics. Стилистика английского языка учеб, пособие., В.В. Гуревич. — 2-е изд., испр. — М. : Флинта: Наука, 2007. Евстифеева М. В. Теоретическая фонетика английского языка., М.В. Евстифеева. М. (Наука, 2012. 168 с.) Орлова О. Ю., 2013. — 7 с.,

Соколова М. А. Практическая фонетика английского языка: Учеб, для . 384 с., Milne, Alan. The House at Pooh Corner — Dutton Books for Young (Readers, 1988.180 p.) . Англис тилинде дифтонгдор жана тифтонгдор бар , аларды туура окуп берүү дагы бир топ кыйынчылыктарды жаратат.

Мисалы : Фоностилистикалык каражаттар негизинен ырлар, поэтикалык чыгармалар аркалуу берилерин айтышат, Мындай шартта Манас эпосу эң бир сонун мисал боло алат.

Кепти угууда ритмико-интонациялык мүнөзү адамдарга терең таасир берет. Чыгармадагы проблеманы эпостогу эмоция аркылуу берүү дагы фоностилистикалык каражаттардын таасири болуп саналат.

Үндүн кооз берилиши аркылуу да фоностилистикалык каражат катары калагандай эффектке жетүүгө болот. Фоностилистика аркылуу диалогдук кептин таасирин күчөтүп, эс тутумду өнүктүрүп, дүйнөнү кабыл алууда элестетүү сезимдерин өркүндөтүүгө болот. Манасты айтуудагы фонетикалык каражаттарды туура кабыл алууда тыбыштарды, сөздөрдү так айтуу керек.

Рифма аркалуу ар бир угуучу сөздөрдү туура айтканга үйрөнүшөт. Рифма бул эки же андай артык ыр саптарындагы айрым тыбыштык үндөштүгү, окшошуулар уйкаштык деп аталат.

A sailor went to sea

To see what he could see

But all he could see

Was sea , sea ?sea.

Сегменттик жана супер сегменттик каражаттар англис тилинде . Aitchison, J. (1999), Cook, G. (2003). , Falk, J. S. (1978)..Kuiper, K. and Allan, W.S. (1996) изилдешип андагы англис тилиндеги өзгөчөлүктөрдү табышкан . Аларга : тондордун башкачалыгы - фоол – райз, райз фоол – деген интонациялык кубулуштарды айтууга болот.

Акцент.

Эмоция – суктануу, кыжаалат болуу, сүйүнүү басымдын жана эмфатикалык интонациянын негизинде берилет.

1. Сөздү айтууда кетирилген каталар.

Л. В. Щербанын () белгилөөсүндө:

1)фонологиядагы өзгөрүүлөр сөз аркылуу берилет,

2) фонологиялык эмес каталар сөздүн маанисине таасир тийгизбейт.

2. Просодиялык компоненттер төмөнкүлөр:

1) үндүн мелодикасы же ыргагы,

2) акцент же басым,

3) темп,

4) ритм,

5) рифма,

Рифма – ыр саптарынын аягында кайталануучу тыбыштар, ритмдин бүткөндүгүн билдирет. Англисчелердин мындай түрлөрү бар:

А) **Ассонанттык рифма**-үндүү тыбыштардын үнсүз тыбыштар менен сөз соңунда айкаша келүүсү. Мисалы: tip and limp, dank and bat, bowl and home.

Б) **Үнсүздөрдүн рифмасы**-жалаң гана үнсүз тыбыштардын сөз соңунда келиши, мисалы: bell and ball, dump and damp, meter and miter, mile and mole.

С) **Дактилдик рифма** – сөз соңунан баштап үчүнчү муундагы кайталоо болот, мисалы: Aristophanes and cacophonies.

Д) **Көздүкрифма** – мындай рифма сөздөгү тыбыштардын угулушуна эмес жазылышына карай жүрөт, мисалы: move and love, cough and bough, food and good, death and weath. ж.б.

Е) **Аялдардын рифмасы**. Бул рифма эки, үч, төрт жана андан көп муундардын кайталананышы, мисалы: include backing and hacking, tricky and picky, moaning and groaning, generate and venerate.

Е) **Башкы рифма** - аны аллитерация деп да атайбыз, же башталгыч рифма деп атайбыз. Мисалы: - blue and blow, sun and sand, merry and monkey.

Ж) **Окшоштук рифма** - мында тыбыштар кайталанат, бирок башка мааниге ээ болушат.

б) пауза же тыным,

7) кептин: үндүн бийиктигине жараша өзгөрүлүшү,

8) тон 1 – falling tone - тондун түшүшү,

9) тон 2 – rising tone – тондун көтөрүлүшү.

Ошондой эле созулма үндүүлөр англис тилинде тарынычты билдирет.

Ошондуктан адам кимдир бирөөнү тарынткысы келсе, ал сөздөгү үндүүлөрдү созуп айтат.

«Фоника - бул стилистиканын тыбыштырды изилдөөчү бөлүгү .

Фонетикадан айрфмаланып, кепти тыбыштык жактан кандайча уюшулаары айтылат.(<http://scicenter.online/kultura-rechi-stilistika-scicenter/fonika-ponyatie-bлагоzvuchiya-137912.html>(7-8-2018)]. Демек, фоника термини грек тилиндеги тыбыш дегенди билдирет да, фоника тармагы көркөм чыгармадагы поэтикалык кеп тыбыштык жактан кантип уюшуларын изилдей турган атайын тил илиминдеги фонетиканын бир бутагы катары каралат.

Эквифония жана метафониянын бири бири менен болгон тыгыз мамилеси кептин карама-каршы каражатын түзөт. Андай контурдук каражаттар рифмаларды түзүүгө жардам берет. Тыбыштардын кайталануусу бул жөн гана сырткы көрүнүш, кооздук үчүн колдонулган каражат эмес, ал тыбыштардын кайталануусу аркылуу мейли текстте болобу, мейли кепте же поэзияда болобу, кандайдыр бир маанини туюнтуу болуп саналат [Шаламов 1979].

Эквифония - кептеги жаңырыктын кайталанышы, агымдын майда бөлүктөргө бөлүнүшү. Мындай кубулушту эпосту айтып жатканда **жандуу кептен** байкоого болот.

Эквиритмия - рифмаларды туура берүү которуу мезгилинде колдонулат. Ал эми метафония болсо түздөн түз маани берүүчү жагдайда колдонулат.

Метафония - тыбыштык маанилеринин кайра жаралуусу, б.а кептин ыраатуулугунун бир калыптан экинчи калыпка өтүшү. Ал конверсия аркылуу берилиши мүмкүн .

Метафоникалык кайталоо ритмикалык жана синтагматикалык жактан күтүүсүз алмашууларга алып келет. Бул бир жагынан ырдын динамикасын көрсөтсө, экинчиден, жаңырык сегментеринин кайталоосуна жол бербейт. Андан сырткары эпикалык жанрда жандуу кепке тиешелүү болуп , андай

кубулуштар көп кездешет. Мисалы : Коңурбайдын Мааникерди бер деп турган жеринде метафоникалык кайталоо кезигет.

№4910. Стр 112 часть 3

Мусулмандын төрөсүн

Мен ойдо көрөсүң

Бейжайлыгым кармаса

Бекер жерден өлөсүң!

Мааникерди бербесен

Балакетти көрөсүң !

№4910 стр 310 часть 2

Muslim's leader this Manas

You place higher than me

If you don't spare me **this offence**

Then my sword will send you **hence!**

Make me a present of Maaniker

And I shall feel you you have treated me fair

If this present you don't **make**

Terrible measures I shall **take !**

Кыргыз тилиндеги 6 сап ыр которгондо 8 сап менен берилип , кошумчалоо менен берилген . Метафоникалык кайталоонун саны дагы аз , бирок төмөнкү создор - this offence , you hence , you don't make, measures I take, кепти да, текстти да түзүүгө жардам бергенин көрүүгө болот .

3.2. Тектеш эмес тилдердеги морфологиялык стилистика

Морфологиялык стилистика — бул практикалык стилистиканын бир бөлүгү катары грамматикалык формалардын стилистикалык өзгөчөлүктөрүн, сөз түркүмдөрүнүн коннотативдик деңгээлде кандайча берилээрин изилдейт.

Андан кийин эпосто эркелетүүчү мүчө менен уюшулган сөздөр да көбүрөөк кездешет.

Кыргыз тилинде эркелетүүчү сөздөргө көбүнчө атайын мүчөлөр жардам берет , аларга “**ке** - атаке, энеке, эжеке,; ”; **жан** - акежан, Манас жан, эне жан.ж.б. көптөгөн сөздөрдү табууга болот Мисалы :

Ага-ининиз **атаке**

Качан келди деп сурайт (С. Орозбаков “ китеп стр 30)

Бул сөз Манастын Алтайдан Анжиянга көчөлү деп эл чакырып кенеш куруп жаткан атасына айткан сөзү .

Алы келсе кытайдын

Албай турган кеги жок,

Айыл жыйып **атакем**

Дарбытыштын эби жок.

Манас атасынын кылган ишин натуура көрүп жатса да “атакем” деп ага сый көрсөтүү менен балалык милдети аткарып жатат

Экинчи бир кызыктуу окуя Манас Сайкалдан жеңилип кала жаздап , аны кайрадан эрөөлгө чакырып, аны жеңмейинче кетпейм деп кыжырланып турганда Көйүш менен Мунаркан байге, жеңиш силердики, алгыла деп, ал тургай Манаска мындайча кайрылат.

Келгин Манас мында деп,

Кебибизди тында деп,

Алмак болдук байгени

Азыр көбүн пайданы

Көбүш менен Мунаркан

Коелу деп **Манас жан** . (С. Орозбаков “ китеп 63б.)

Деп айтканына да карабай Манас

Катынды сайып жыга албай

Кантип элге барайын,

Кызды сайып жыкпастан,

Кыргызга кантип барайын деп “ Манас жан ” деп айтканына карабай байгени алууга макул болбой коет.

Кыргыз тилинде **сөз жасоочу мүчөлөр** да көп учурайт , мисалы мүчөлөрдүн жардамы менен жаны сөздөр жасалат , алар же деноттативдик же конноттативдик деңгээлде болот

Мисалы “**кер - кор - иштемкор**”,”уу “ жана алардын алломорфдоруун көрүүгө болот , структурасы - жагынан сөздүн негизи зат атооч же этиш деле боло алат . иште (м) кор = иштемкор; айла + кер = айлакер.

Алтайга көчөөрдө элдин эсебин алуу максатында айтылат.

Канчасы аяр - **айлакер**

Эсебин санап билип бер. (С. Орозбаков “ китеп стр 30)

“Кер” мүчөсүнө шайкеш маанини бере алган мүчөлөрдүн бири “ман” “чы - чи ” мүчөлөрү болуп саналат, айрым бир кырдаалда синонимдик катарды толуктайт . Аларга - акылман, кенешман - кенешчи, иштерман - иштемкор, деген мааниде колдонулат. Мисалы,

Аргын кара Кожо бар

АкылМАНдар кошо бар

Каратоко Мажиги

Кайраты ашык Чалиги (С. Орозбаков “2ч и китеп стр 40)

Кайтсак кандай болду деп

Келип турган кенешман

Кептерине, - Манастын

Ачуусу келип калган. (С. Орозбаков,2чи китеп 40б.)

Бул окуяда Сайкалды жеңбей кетпеймин деп ачуусу келип кыз Сайкалды эрөөлгө кайра чакырганда , ал чыкпай ачуусу келип турган жери.

Мындай алломорфдор сөздөрдү гана түзүүдө гана колдонулбастан аларга жаңы бир коннотация да бере алышат. Мисалы: сөз + сөздүү - кыйын сүйлөгөн, чечен, сөзү менен кайсыл бир маселени чече алган адамды айтып жатат. Мисалы -Бул сөздөр курама сөздөр болуп жатса да, элдин кебине сиңип кеткендиктен айрымдары аныктоочтук милдетти аткарып , айрымдары жөнөкөй сөз болуп кеткен. Мисалы, Ал **эстүү адам** эле .

Тегирмендин ташын жарган **көздүү** адамдар да жашап кеткен биздин айылда. Манас эпосунда мындайча берилген:

Акылга толгон **эстүүдөн**

Айтууга даңгыл **сөздүүдөн**

Алысты көрөөр **көздүүдөн**

Алтымышын чыгарды. (С. Орозбаков “ китеп 35б.) мындай сөздөр кырдаалга карата метонимиялык милдетти да аткарып кетишет. Мисалы, Залга жалан **эстүүлөр , сөздүүлөр жана көздүүлөр** киришти го деп ойлодум.

Кыргыз тилиндеги “**мак**” мүчөсү да сөз уюштурууда активдүү катышат жана айрым бир окумуштуулардын ойлору боюнча бизде инфинитивдин формасын түзөт деген пикирлер айтылып жүрөт. Кырдаалга карата бул мүчө дагы кошумча маанини бере алат. Мисалы :

Баш кесмек бар

Тил кесмек жок.

Англис тилинде кыргыз тили сыяктуу эле түрдүү морфемалар сөздөрдү жана формаларды уюштурууда активдүү колдонулат.

Англис тилинин морфологиясы андагы сөз түркүмдөрүнүн уюшулуу маселелерин, коннотативдуу денгээлдеги аткарган милдеттерин гана изилдебестен, англис тилиндеги морфемалык системасынын өзгөчөлүгүн да изилдейт. стилистика тилдин ар турдуу сфералардагы аткарган мыйзам ченемдүүлүктөрүн көрсөтөт. Силистикалык категорияларга төмөнкүлөр кирет : а)стилистикалык боек б.а. сөздөрдүн номинативдик маанилеринен башка дагы кошумча маанилерин көрсөтөт. Б) стилистикалык мааниси же семантикасы , алардын белгилери , семантикалык структуралары кирет , булардын баары контексте берилет;3) стилистикалык каражаттар кайда колдонулат б.а. алардын функциялары , мисалы – адабий тилде, ооз эки речте, илимий тилде, көркөм чыгармаларда, поэзияда, ж.б. Грамматикалык категориялардын стилистикалык функциялары дагы өзүнчө изилдөөгө муктаж. Морфологиялык стилистикалык каражаттарды изилдөөдө төмөнкү изилдөөчүлөрдүн ролу өтө чоң , аларга : Jan Zaniewski, Арнольд И.В. (Л.,

1990.). Гальперин И.Р., Кухаренко В.А., Мальцев В.А., Нижнева Н.Н., Билан В.Н., Иванова Г.А., Д.Кристал, Д.Дави, Р.П.Блакмур, Е.Е.Кумингс, Г.Н.Лиих, В.Бан Пиер кирет.

Морфологиялык деңгээл андан сырткары синонимия жана варьирование маселелерин да карайт. Артикльдеги маркерлүүлүктү көрсөтөт. Англис тилинде жарым аффикстер деп эсептелген сөздөр бар . Мисалы : semi-affixes: -man (postman), half- (half-eaten);

Англис тилинде аффиксация абдан жакшы иштейт, сөз уюштурууда продуктивдүү каражат катары эсептелинет. Ошонун эле катарын суффиксациянын ролу да жогору. Аффиксация экиге бөлүнөт: суффиксация жана префиксация болуп. Суффиксацияны семантикалык жактан бөлүштүрсөк төмөнкүдөй классификацияны алабыз, аларга :

- a) the agent of the action: -er teacher, -ist taxist, -ent student;
- b) nationality: –an Russian, -ese Japanese, -ish English.
- c) collectivity: -dom kingdom, -ry peasantry, -ship readership;
- d) diminutiveness: -ie horsie, -let booklet, -ette kitchenette,
- e) quality: -ness copelessness, -ity answerability;
- f) feminine gender: -ess actress, -ine heroine, -ette cosmonette;
- g) abstract notion: -hood childhood, -ness politeness, -ence/ance tolerance;
- h) derogatory meaning: -ard drunkard, -ster gangster.

Ал эми префикстер дагы төмөнкү маанилерди берет , аларга : а) оң маани берүүчү б) терс маани берүүчү :б) negative prefixes, e.g. in-, un- invaluable, unhappy; b) prefixes denoting repetition or reversative actions: de-, re-, dis-

revegetation, disconnect;

с) убакытты, көлөмдү билдирүүчү префикстер \\prefixes denoting time, space, degree relations: inter-ичинде, hyper- абдан чоң, ex- мурдагы, pre- чейин, over-үстүндө. Interplanetary- планета ичинде, hypertension- гипер тенция, ex-student- мурунку студент, preelection- шайлоодон мурда, overdrugging-.

2. Префикстердин өзгөчөлүктөрү\ Origin of prefixes:

a) эне тилинде native (герман- Germanic): un- бей, сыз мүчөлөрү менен да берилет, over- ашыкча, under-түбүндө unhappy-бактысыз, overfeed-ашыкча тоюу, undernourish- тойгузбай коюу;

b) роман тилинен\Romanic: in-, de-, ex-, re- inactive-активдүү, ex-student-мурунку студент, rewrite-кайра жазуу;

c) грек тилинен\Greek: sym- sympathy- боор ооруу, hyper- hypertension.

3. Префикстердин негизги милдети сөздөрдү кайра жаратуу же болбосо жаратпай коюу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ:

a) Кайра жаратуучу префикстердин аткарган милдети. Өзүнүн уңгу сөзүнөн сөз түркүмдөрүнө айкашуу менен башка сөздөрдү жарата алат. Мисалы:

em-, de- bronze – to embronze- эмбронза үчүн, bus – to debus- унаадан түшүрүү;

b)Кайра жаратпоочу префикстер: dis-, under-, un- to agree - to disagree=ынануу - ынанбоо, to go – to undergo=баруу-барбоо, easy – uneasy=оңой- оңой эмес.

Стилдик баалуулугу:

a) стилдик нейтралдуулугу: un-, over-, re- unnatural-табыгый эмес, oversee, resell-кайра сатуу;

b)адабий -китептик literary-bookish: ultra- ultra-viole-ультра-ультра виолеттүү, bi- bifocal;

5. The grammatical type of the stem prefixes combine with:

a) deverbal: re- rewrite, over- overdo, out- outstay;

b) denominal: ex- ex-wife, un- unbutton, de- detrain;

c) deadjectival: in- inactive, un- uneasy, bi- annual. There are two characteristic features of English compounds:

3.3. Тектеш эмес тилдердеги лексикалык стилистика

Эпостогу лексикалык денгээлде берилген сөздөрдүн өзгөчөлүктөрү өзгөчөлүк катары редуубликативдүү сөздөрдүн берилиши болуп саналат.

Ашып-шашып Каныкей

Айкөлдү кармап кабыштап

Алганда туура өнөрүп

Аккангыга табыштап

Астына келген Аккула

Этине келген бууданды

Өлбүй сөлбүй камчы уруп

Он тетири теминип

Алапайын таба албай,

Беш таштын башы Бек Жайлоо

Беш Ташты көздөй качты эми.

Бул сүйлөмдөрдөгү “ашып шашып”, “өлбүй-сөлбүй ” деген сөздөрдө бир тыбыштан башкалары кайталанып жатат. Дагы бир мисал толук редуубликацияга берилди .

Бөдөнөдөй кайран көз

Бөлөк бөлөк жаш кетти

Карагаттай кайран көз

Камчы бою жаш кетти (Сагымбай Орозбаков “-2чи китеп стр)

Аста аста эр Бакай

Ар бир сөздү сүйлөдү

Эмнени айтса шону айтып

Алиги черүү дүүлдөдү

Абан Бакай билди эми

Амал экен бул иш деп

Арсан -арсан күлдү эми (Сагымбай Орозбаков “-2чи китеп стр 42)

Эми жүргүн кел деди

Абыр шабыр ат минип

Ат минсе да бат минип

Асер жакка салыптыр (Сагымбай Орозбаков “-2чи китеп 43б.)

Эзелтен жыйган дүйнөсүн

Кош-кошко союп алынар

Короодо калды малыңар (Сагымбай Орозбаков “-2чи китеп 44б)

Мындай редуубликативдүү сөздөр эпостун ар бир беттеринде жолугат .

Редуубликация фонетикалык жактан эффективдүү таасир бере алат да угармандын эсинде калат.

Шап — кылыч. Кээде канжар маанисинде да айтыла берет;

Мындан сытткары дагы көп колдонулуучу тарыхый сөздөргө күбө болобуз , алардын тизмеси төмөндөгүлөр.

Астана — босого. Тоонун жылгасынын, капчыгайдын оозу;

Бакай — жылкынын туяктан жогорку биринчи муун менен жиликтин ашташкан жериндеги топ кыл. Бул сөз кээде кара малдын башка түрлөрүнө карата да айтыла берет;

Бакалоо — кароо, көзөмөлдөө;

Бакан коюу — толготуп жаткан аялдын төрөтүн жеңилдетүү максатында иштелген аракет. Толготкон уял түбүнө олтуруп, эки колдоп кармап асылып, таяныч катары пайдаланууга ылайыкталып боз үйдүн ичине орнотулган жыгач.

Бедер, бедел — толгон ай. Өтмө мааниде кадыр-барк, аброй, урмат. Толгон айдай чырайлуу деп сыпаттаган сөз бар.

Буудан — талыкпас күлүк ат;

Баар () бахор өзбекчеси) — эрте жаз, жаздын алды;

Далы көрүү, далы ачуу — койдун далысына карап болочок иштерди алдын ала айтуучу көзү ачык адам. Далычы койдун далысынын сөөгүн отко кактап аябай ысытат да андан кеткен жаракалардын формасы боюнча көзү ачыктык кылат. Далыны карап бак ачуу Борбордук Азияда, Сибирдеги түрк-моңгол элдеринде байыркы мезгилдерден бери кеңири колдонулуп келгени айтылат;

Жакут — асыл таш. Жашыл сапфир менен кызыл лаалдын (рубиндин)

жалпы аты.

Оттук — от күйгүзүү үчүн колдонулган чакмак таш. Эзелтен бардык элдер

колдонуп келген;

Сынч — устун;

Эпостогу архаизмдер

Баарыбызга маалим болгондой эгерде акындын же жазуучунун чыгармаларында көөнөргөн сөздөр колдонулбаса, анда өз элинин тарыхын жана ошол тарыхый маселелерди камтыбай калган, чыгармачылык жолунда коомдун өсүп-өнүгүү өзгөчөлүгүнө маани бербей калган инсан катары кабыл алынышы мүмкүн. Ар бир чыгармачыл адам өткөргөн убакытка, артка кылчайып коё алат да аны өзүнүн жүрөгүнөн өткөрөт. Дал ушундай көрүнүштү эпостон, чыгармалардан жомоктордон дээрлик бардыгында жолуктура алабыз. Анткени, мезгил өтсө дагы улуу муун колдонгон сөздөр болобу, совет доорундагы сөздөр болобу эпостогу, жомоктордогу колдонулган ар бир сөз азыркы муунга тийгизген таасири чоң.

Сөздөрдүн коомдо кандайча пайдалангандыгына же пайдаланбай калгандыгына байланыштуу көөнөргөн сөздөрдү төмөндөгүдөй тайпаларга бөлөбүз: а) историзмдер-тарыхый сөздөр, башкача айтканда, азыркы мезгилде колдонуудан чыгып калган сөздөр болуп саналат, себеби тарыхый сөздөр коомубуздун мүчөлөрүнүн мурунку мезгилдеги пайдаланылып жүргөн буюмдарын атоодо колдонушкан, ал эми ал буюмдар азыр колдонулбай калган, ошондуктан пайдалануудан чыгып калган сөздөр кирет. Мындай сөздөргө өзгөчө, кийим-кечек, эски колдонулбай калган салт-санааны көрсөтүүчү сөздөр кирет. Кыргыз тилинде да, англис тилинде да мындай сөздөрдү учурата алабыз. Ал буюмдар жоголуп кеткени менен анын маанилери, берген образдары ушул мезгилге чейин сакталып калган. Мындай сөздөр өзгөчө өткөн коомдогу боёкту, калориттти сактап, аны көрсөтүү үчүн ар түрдүү чыгармаларда активдүү колдонулат. Дүйнөлүк классиканын өкүлдөрү болгон Дж. Г. Байрондун, А.С. Пушкиндин жана Ч.Айтматовдордун чыгармаларындагы тарыхый сөздөрү колдонулушу табигый көрүнүш болуп саналат. Буларга мисал болуп төмөнкү кыргыз

сөздөрүн айтсак болот: мураскор, Мажарстан (Венгрия), такыба, баба, буба, куба, жото, жете, тек, акер-кооздоп жасалган жыгач кепич, асыр- доор, кылым, даңгыл- катуу, чоң, кенен маанисиндеги жана башка сөздөр. Ал эми англис тилинде болсо көбүнчө историзмдердин тамыры грек жана латын тилдерине барып такалат: canon-church law, catapult- machine for hurling stones (6, 1546).

А) кыргыздын көөнөргөн сөздөр жана архаизмдер

Тарыхый сөздөр бул азыр колдонуудан чыгып калган сөздөр

А) коомдогу өзгөчө укладды - өзгөчө турмуштун жолун көрсөткөн сөздөр

Эпосто “Көк куба соот тон кийген ” деген сүйлөмдү кездештиребиз .

Функциялык жактан орустардын “бронжилет” деген түшүнүккө туура

келет. Кыргыздарда да согуш маалында кийүүчү кийим катары

пайдаланышкан .Буга синоним болуп тарыхый сөз “Чопкут “ айтылат”. Дагы

бир тарыхый сөз “удайчы - хандын, төрөнүн буйругун аткарып жүргөн жан

жөөкөрү ”

Б) эски мекемелердин аттарын көрсөткөн сөздөр, мажилис -жыйналыш,

жыйын - азыркы парламент дегенди билдирет.

С) адамдардын **кесиптеринин** аттарын көрсөткөн сөздөр. Мисалы: -дан

Дорго - полициянын начальниги , экинчи мааниси - чабарман жасоол, жигит

деген мааниде ; жанжун - провинциянын башчысы , кытай генерал-

губернатору ; Какан - кытай падышачылыгы .- шаа -падыша шах.

Д)эски убакта колдонулган чен бирдиктери - аршин, чочпард - акча ордуна

жүргөн уютулган кумуш . Эпосто кээде алтын турунда да айтылат.

Е) жоо куралдардын аттарына төмөнкүлөр кирет: аленгир - жаа - жаанын

өзгөчө бир түрү; албарс - кылыч - курч кылыч ; Мисалы :

Курсу чаап күпө- күп

Тоо мылтык атып дүпө -дүп

Койчагыр үнү чаңырып

Жазайыл үнү жанырып

Тоо *мылтык* - деген бул тоого - (тоо эмес - жаныбардын, айбандын аты)жүктөп алуу кичинекей замбирек , тоонун үстүнөн атышкан душмандарды көздөй. Ал эми “ жазайыл” деген сөз чоң мылтыктын бир түрү, койчагыр - Ал эми архаизмдер болсо күнүмдүк колдонуудан чыгып калган сөздөр, өзүлөрү колдонулбаса да алардын азыркы мезгилдеги синонимдери менен алмашып, коомубузда колдонулат. Архаизмдердин өзүлөрү пассивдүү катарга өтүп калат.

Тул — өлгөн адамдын колдон жасалган сөлөкөтү (эри өлгөн аял эринин кебетесине окшоштуруп жыгачтан тулку жасап, ага өлгөн күйөөсүнүн чапанын жаап, үстүнө анын баш кийимин коюп, көшөгө тартып бурчка отургузуп ашын бергенче сактоочу сөлөкөт). Экинчи мааниси эри өлгөн аял.

Ултаң — өтүктүн таманы. Ултаң бет — уятсыз, абийирсиз (бети өтүктүн таманы маанисинде).

Эрөөл — согуш майданында касташкан эки тараптан бирден тандамал жоокер ортого чыгып, жекеме-жеке куралдуу сал

Мандыкер — убактылуу жалданып иштеген адам. Көбүнчө кара жумуш иштеген дыйкандар, усталар;

Отоо — чакан өргөө же боз үй. Муну көбүнчө улам жайыт которуп, мал менен тез-тез көчүп-конгон малчылар же жортуулга чыккан жоокерлер колдонушкан;

Улуттук тамак-аш, кийим-кечек ырым-жырымдар, каада-салттар бир гана бир улутка таандык алардын котормосун берүү кыйын болгондуктан транслитерция жолу менен же сүрөттөө аркылуу которулат. Ар бир элдин жашоо мүнөзүнө, тарыхый шартына, каада-салтына, диний ишенимдерине жараша айтылгын. Анткени фольклордук чыгармалар өзүнүн тереңге кеткен тарыхында элдин эсинен чыгып, же колдонулбай калган салттык көрүнүштөрдү, тарыхый окуяларды, диний көз караштарды чагылдырып турат.

Кыргыз тилинде араб жана фарсы сөздөрү ушул укабытка чейин колдонулуп келе жаткандыгы эпостогу саптар күбө боло алат.

Араб жана фарсы сөздөрү .

Абад (араб тилинен келген, түз мааниси "түбөлүктүү") — гүлдөгөн, тартипке келтирилген жер. Мисалы, ээн жаткан чөл эле, эл орношуп **абад** болду;

Адеми (ар. — "адамгерчилик", "ырайымдуулук") — адам сыяктуу, адамга жарашыктуу, келишимдүү;

Азамат (ар. — "чечкиндүү", "улуулук", "чоңдук") — мыкты. Мисалы, айтканына бек турган азамат жигит болуптур;

Амир (ар.) — шаардын башчысы, аскер башчы, кеме башчы;

Аптап (фарс) — ысык. Мисалы, күндүн аптабынан этият болгула;

Асаба (араб — "курчоо", "байлоо") — байыркы убакта согушка бет алган жоокерлер найзаларынын башына байлоочу чүпүрөк же бир тутам кыл, кызыл туу ж.б. **мисал:**

Шоорук кандын **кызыл туу,**

Асабасы жалбырап,

Алтын купа, добулбас

Какса угулуп каңгырлап

Тартып керней бапылдап,

Дап каткырып дапылдап,

Чымылдагы, сурнайы карап көрсө каранды

Чын балакет турбайбы (206б.)

Согушка аттанган жигиттердин найзанын башына байлоочу чүпүрөк катары каралган , ал бир тутам кызыл байрак болгон.

Ак асаба кызыл туу,

Айгайлаган ызы чуу,

Көк асаба кызыл туу,

Көк жанырган улуу чуу

Көк жал Манас баатырын

Жүрүп калган жери бу. (С.Орозбаков. 2-чи китеп 208б. Фрунзе,1980)

Балит (фарс — "булганыч") — таза эмес. Мисалы, казан-аягы балит экен;

Банги (фарс — "кара куурай") — нашаа чекенден бузулуп, акылы ордунда болбой калган адам;

Баян (араб — "түшүндүрүү", "айтып берүү") — көргөн, билгендерин толук баян кылды;

Бостек (фарс — "көлдөлөң") — меймандар салынган бостектин үстүндө олтурушу;

Бочок (фарс — "кабык") — дарбыз, коондун бочогун мал жакшы жейт;

Даам (араб — "тамак") — үй жакка барып даам сыза кеткиле;

Дасмия (фарс — "колундагы бир айлык каражат") — барып келүүгө дасмиям жетет. Туунду сөздөр: дасмиялуу, дасмиясыз;

Дервиш — (фарс) — күйүткө чыдабай тентип кетүү;

Жубан (фарс — "жаш эркек же аял") — күйөөдөн чыккан келин. Мисалы, атка бергис кунан бар, кызга бергис жубан бар;

Заар (фарс — "уу") — заар ичирип өлтүрүптүр, тили заар, заарданып отурат;

Зээн (араб — "акыл-эс") — зээндүү бала болуптур, сабакты зээнин коюп окуйт;

Кемел (араб — "жетик") — Мисалы, кемелине келгенде (жетилгенде) баарыбызды ушул башкарат, менин кемелиме (мен жеткен жашка) келбей кал; **Сармерден** (фарс — "жалпы", "чогуу") — тойго келгендер сармерден кылып ырдады;

Диний түшүнүктөрдү билдирген сөздөр

Капилеттен сөз тапкан,

Караңгыда көз тапкан,

Арсландай көзү жайнаган,

Алышып Бээжин барганда,

“Ыслам” туусун кармаган. (С. Каралаев, Семетей 16, 96 б.)

Эпостон татаал сөздөрдү да жолуктурууга болот, анда төмөнкү мүчөлөрдүн активдүү катышкандыктарына күбө болобуз.

а) Зат атооч + чылык, чолук, чөлүк , Мисалы - күнчүлүк, айчылык, жылчылык; в) зат атооч + лык, лик, лук; Мисалы данакерлик, билгичтик, сезимталдык ж.б.

Стилистика маселеси тилдин синонимия кубулушу менен тыгыз байланышта каралат. Кыргыз тил илиминде биринчи жолу лексикалык синонимияга арналган диссертациялык илимий изилдөө Б. Суранчиевага таандык. Изилдөөдө синонимдерди классификациялоо менен бирдикте алардын стилистикалык боёктуулугу, стилдик жактан жиктелишине да көңүл бурулат. Синонимдин табиятын аныктоодо ар кандай пикирлер айтылып келет. Кээ бир окумуштуулар айтылышы ар башка мааниси бир сөздөрдү синоним деп аташат. Окумуштуулардын дагы бир тобу синоним сөздөрдүн контекстик абалын эске алышат. Албетте мындай шартта синоним сөздөр бири бирин танбайт, тескерисинче бирин экинчиси толуктап синонимдин табиятын даана, терең ачууга өбөлгө түзөт. Ошентип, бирдей типтеги заттарды, кубулуштарды, окуяларды ж.б. жакын маанилеш сөздөр менен туюндурдуу синоним деп аталат. Синонимдик уядагы сөздөр, алар түзгөн семантикалык талаалар саны жагынан өтө ар түрдүү болот. Кээ бир уя эки сөздөн, ал эми айрымдары бир канча сөздөн турат. Синонимдеш сөздөр (денотаттар) түшүнүк катары да, мааниси жагынан да өз ара жакын же алысыраак карым-катышта болот. Мына ушул карым-катыштын алыс же жакын экени синоним сөздөрдүн тизмегинде бири экинчисин толук алмаштыра аларына же алмаштыра албастыгына карай аныкталат. Мисалы, *аялы, жубайы, зайыбы, байбичеси; ана, эне* ж.б. сыяктуу синонимдик уяны алсак, булардын ар бири номинативге , семантикага жана түшүнүккө ээ, ошондой болсо да алар семантикасы боюнча өз ара жакын маанилеш келет, бирок ар биринин өз алдынча семантикалык түсү, өзгөчөлүгү бар лексема катары сөздүк составда учурайт. Башкача айтканда, көп маанилүү сөздөрдүн маанилик оттоногу, семантикалык өз алдынчалыктары контекст аркылуу аныкталган сыяктуу эле, жакын маанилеш синонимдердин окшош жана

айырмачылык жактары да тиешелүү контекст аркылуу ажыратылат. *Аялы, зайыбы*; англис тилинде деле *wife, spouse* экөөсү тең өмүрлүк жары дегенди билдирет.

..Алдейлеп баккан **апакем**, амаңыңда көрөйүн.

..Талыкшып жатпай, **энеке**,

Таанысаң боло балаңды!..(Ж.Б. 74б.)

Let me see **my dear mother**, while she is alive and here.

..Don't be passive, my dear honey,

Did you recognize me my **dear mommy**,.. (J.B.p.75)

Таанып ал, тээтиги сеники **уулум**,»

Карачы жаңылыгын, сулуулугун...! (А.О. 16 б).

«Remember that star, **my lad**, it's your's», he said,

«Just look how fine it is, so clear and bright..!» (А.О.p.17). Котормочу «**уулум-my lad-юноша, балам**» сөзүн эки тилде тең бирдей эле семантикасын туюндуруп жатат, бирок **уулум- son** (уул, бала) менен берилсе котормо так, жакыныраак болмок.

Бул келтирилген мисалдарда кыргыз тилинин өзгөчөлүгүн байкоого болот, себеби кыргыз тилинде «**апа-эне**» болуп өзгөртүлүп колдонула берет, ал эми англис тилинде «**mother, mommy** гана **апа, grandmother, granny- чон эне**»- деген түшүнүктү берет, синоним сөздүн түзмө-түз котормосу дал келбеген менен семантикасы адекваттуу берилген. Оозеки кепте өз **энеси** болбогон менен **апа** сөзү колдонула берет. – **Апа**, эмнеге келдиңиз эле? **Апага** оорун берип койгула, сыяктуу жагдайга карата колдонулуп келе жатат, контекске жараша колдонулат. Те илгертеден келе жаткан бул биздин маданиятыбыз, улуу кишилерге көрсөткөн сыйыбыз, урматтообуз.

Кыргыз тилинде кээ бир сөздөрдүн абдан көп синонимдери бар. Алсак, бала – *son* деген сөзгө талдоо берсек. Бала – кызыл эт, ымыркай, перзент, чүрпө, бөбөк, наристе.

Англис тилинде «бала» ата эне үчүн - *son, baby, kid* – деген синоним сөздөр аркылуу аталат.

Ымыркай – деген сөз жаңы төрөлгөн, эң эле кичинекей баланы айтабыз.

Мисалы: Анан *ымыркай* эр жетип, адам деген атка көнгөнчө, биз, чоңдор, аралашып жүрүп эле, аларга өзүбүздүн жакшыбы же жаманбы, айтор, кандай таасирибизди тийгизип жатканыбызды караманча сезбейбиз. (А.Стамов, 293б.)

Наргулду *ымыркай* кезинде асырап алышкан. (А.Стамов, 306б.)

Перзент – жаны төрөлгөн бала түшүнүгү менен бирге, ата-эне баласына карата колдонгон мааниси бар.

Мисалы: Уулум бар деп ойлонбо

Мөмөсү жок дарактай.

Атадан артык туулган,

Андай *перзент* кай жактай. (Конгойтиева З., 130б.)

Наристе – сөздүктөгү мааниси боюнча бул сөз «жаш бала, балакатка жете элек» деген түшүнүк бар. Мисалы: Түн ичинде ынаалаган *наристенин* үнү чыгар замат кемпирин акырын нукуйт... (А.Стамов, 295б.)

Чүрпө – кичинекей баласына, небересине карата айтылчу сөз. Ата-эне менен баланын, чоң ата, чоң эне (таята, таене) менен небереге карата кайрылуусун билдирет.

Бөбөк – жаш бала, эмчектеги бала, бирок бул сөз жогорудагы сөздөрдөн айырмаланып улуу агасы же эжеси жаны төрөлгөн балага карата мамилени туюндурат. Мисалы:

Албетте, кыргыз тил менен англис тилдеринин ортосунда өзгөчөлүктөрү көп болгондугуна карабай, универсалдуулукту байкоого болот.

Маданияттардын өзгөчөлүктөрүн эске алып, ар бир тилде кабыл алуучунун улуттук жана дүйнө таануу өзгөчөлүгүн, ошондой эле дүйнөгө болгон көз карашын эске алуу менен кыргыз жана англис тилдериндеги кээ бир синоним сөздөрү которулбай тургандыгын эске алабыз.

Натыйжада кыргыз жана англис тилдериндеги синоним сөздөрүн туюндурган каражаттарга салыштырма – котормо илигин жүргүзүүдө экстралингвистикалык факторлорлорду эске алуу керек.

Акырында, жогоруда айтылгандардан улам, синоним сөздөрүнүн семантикалык иликтөө тектеш эмес тилдердеги синонимдик сөздөрүн которууда адекваттуулуктун сакталышын камсыз кылууга болот деген жыйынтыкка келдик. Синонимдер контекстте көркөм ыкма катары стилдик максатта колдонулат.

Англис тилинин лексикасын изилдөөдө биз Антрушинанын Г.(В М.,2006) Арнольд И.В. (м., 1986), Гинзбург Р.С (М., 1976). Өзгөчө мааниге ээ болгон Дубененин окуу китеби болду, (Dubenets E.M. Modern English Lexicology. М. – S.-P., 2004.) Алардын окууларында лексикология жалпы жана атайын бир тилдеги маселелерди камтыйт жана көбүнчө тилдин ичиндеги маселелер каралат. Лексикология төмөнкү бөлүктөрдөгү маселелерди да изилдейт . Аларга : семасиология, ономасиология, этимология, лексикография, лексикалык морфология, сөз куруу, жана фразеологиялар кирет. Англис тилинин лексикологиясында маани менен концепт бири бирине жакын болгону менен эки башка статуста турат, маани тилдик категория, ал эми концепт философиялык категория болуу менен ой тутумдун бирдиги.

Концепт көбүнчө эмоционально жана стилистикалык жактан нейтралдуу болот, ал эми маани болсо эмоционалдуулукту, коннотацияны кабыл алуусу

мүмкүн . Бир эле концепт бир нече синонимдер менен берилет . Мисалы “ каза болду ” деген сөздүн англис тилинде бир нече синонимдери бар : to die – pass away, kick the bucket. To go to the better world, To go to the second world-oo дүйнө салуу, көз жумуу, child, kid – infant-перзент, бала.

Бир эле көп маанилүү сөз бир нече концепти бериши мүмкүн . Мисалы :draw – “move by pulling“ (draw a boat out of the water), “obtain from a source“ (draw water from a well), “make with a pen, pencil or chalk, (draw a straight line). Кээ бир сөздөр концепти көрсөтө албайт. Мисалы: well, must, perhaps. Концептер эл аралык сөздөрдү да камтыйт. Лексикалык каражаттар денотативдик жана коннотативдик мааниге ээ болушу мүмкүн . Мисалы: Two skirts are running . “Skits “ –сөз юбкалар дегенди билдирет , бир өлкө биз юбканы кыздар деп түшүнүшүбүз керек, юбка өзүлөрү чуркай албай б.а. бул - метонимия болуп эсептелинет. Айрым бир кырдаалдарда сөздөрдүн маанилери трансформацияланат. Мисалы : knight – рыцарь , азыркы мааниси ал титул катары колдонулбайт . (originally meant a boy, then a young servant, then a military , servant, then a noble man. Now it is a title of nobility given to outstanding people.). Айрым бир сөздөр деградацияга учурайт. Мисалы : **villain** - виллада иштеген адам мурунку мааниси, жаны мааниси - **a scoundrel** урушчаак, анткор, шүмшүк деген мааниде айтылат.

Англис тилинде көптөгөн татаал сөздөр бар, алардын да коннотативдик маанилери берилет. а) Мисалы : green years – жаш мезгил, кырчын кез, кырчын жылдар дегенде гана коннотативдик мааниде туура маанини бере алат.

б) Англис тилидеги татаал сөздөрдө бирөөсү борбордук сөз, же ачкыч сөз болуп кызмат кылат. Мисалы : middle-of-the-road, - центристский, умеренный , средний- борбордук, average, secondary, medium, moderate, mild, temperate, reasonable, modest. Татаал сөздөрдө катышкан сөздөргө карата төмөнкүдөй тайпаларга бөлүнөт, аларга а) зат атоочтук : baby-moon – декретный отпуск , a relaxing or romantic vacation taken by **parents-to-be** before

their baby is born; б) сын атоочтук : power-happy; в) тактоочтук : headfirst; г) предлогдук : into, within; д) сын таоочтук : fifty-five.

2. эки компоненттин байланыш ыкмаларын карата төмөнкү тайларга бөлүнөт : а) нейтралдуу мисалы: ball-point;

б)морфологиялык ; astrospace, handicraft, sportsman;

в) синтактиклук сөздүн формалары аркылуу. Мисалы: do-or-die.

3.Татаал сөздөр структурасын карата төмөнкү тайпаларга бөлүнөт:

а) 2 негизги сөздөрдөн турган татаал сөздөр: мисалы - to job-hunt, train-sick;

б) татаал сөз жана аффиктерден турган татаал сөздөр.: ear-minded уганаак, , hydro-skimmer, astrophysical;ж.б.

в) татаал сөздөр кээде эки же андан көп уңгулуу сөздөрдөн турат.: Мисалы - cornflower-blue, singer-songwriter ырчы жана аткаруучу – синтаксис болуп калды ;

с) татаал кыскартылган сөздөр . V-day жениш куну , Eurodollar, Camford.

4. Татаал сөздөр компонентине карата төмөндөгүдөй болуп бөлүнөт:

а) багынынкы татаал сөздөр, бирөөсү структуралык борбору катары эсептелинет, экинчиси багыныңкы сөз:

honey-sweet, gold-rich, love-sick – куца болуу, Tom-cat - pursue women promiscuously for sexual gratification;

б) эки компоненти тең багыныңкысыз жана ар бир сөздүн экиден функциясы бар, булар аддиктивдүү сөздөр деп аталат. Кээде тавтология да кезигиши мүмкүн ,алар редуубликациянын жолу менен жасалат.

Мисалы : no-no, fifty-fifty ор же рифмалардын жардамы менен түзүлөт.

stems: criss-cross, walkie-talkie.

Фразеологиялык каражаттар конверсия жолу менен да жасалат. (Conversion) аларга стилистикалык троптор да кириши мүмкүн. Мисалы: салыштыруу, тектештирүү, метафора. Мисалы: granny, hungry as a hunter- мергенчидей ачка, a face of London-Лондондун жүзү.

farm – карылар үйү- пансионат для престарелых, as old as the hills – чокудай кары- старый как холмы.

Trojan horse –компьютердик программаларды кыйратуучу Троян вирусу- компьютерная программа предварительно составленная для повреждения компьютера;

с) Фразеологиялык каражаттар аллитерация менен да уюшулат. , мисалы : a sad sack – несчастный случай – кокустук , culture vulture – маданиятка кызыккан адам.

д) ритм менен да уюшулат. Мисалы. by hook or by crook - by any possible means – кандай болсо дагы , high and dry – left without help-жардамсыз калуу;

е) Синонимдер менен уюшулат. Мисалы: to pick and choose – to be terribly choosy, really and truly – quite honestly- чындыгында

ё) архаиздер аркылуу;

з) калп образдар менен. Мисалы , to have butterflies in the stomach - испытывать волнение; кабатыр болуу, толкундануу

к) жазуучулардын сөздөрү менен. Мисалы, - corridors of power (Snow);

а) конверсия : vote with one's feet;

б) грамматикалык форманы алмаштыруу менен. Мисалы . Make hay while the sun shines was transferred into Make hay while the sun shines;

с) аналогдор менен , e.g. Curiosity killed the cat was transferred into Care killed the cat. d) контраст , e.g. thin cat – a poor person was formed by contrasting it with , fat cat – a rich person; e)кыскартуу менен , to make a mistake; f) башка маданияттагы сөздөрдү кошуу менен loans, e.g. living space (German), or as phonetic borrowings sotto voce (Italian).

II. Фразеологиялык каражаттардын семантикалык классификациясы

b) метафора, салыштыруу окшоштуктун негизинде уюшулган багынычсыз сөз айкаштары (simile, contrast, metaphor), e.g. granny, farm –карылар үйү , as old as the hills – тоонун чокусундай.

с) аллитерация аркылуу уюшулган каражаттар, Мисалы - a sad sack – кокустук , culture vulture – искусствонун адамы. d) рифма менен уюшулган фразеологиялык каражаттар. Мисалы - by hook or by crook – кандай болсо да, high and dry – жардамсыз.

e) синонимдер аркылуу уюшулган фраз каражаттар. Мисалы - to pick and choose – to be terribly choosy, really and truly – quite honestly чындыгында;

G). Кээде грамматикалык формаларды бузуу менен уюшулулат. Мисалы: Make hay while the sun shines башка болуп трансформацияланат. Make hay while the sun shines.

3.4. Төктөш эмес тилдердеги синтаксистик стилистика жана эпикалык формуларлар

Синтаксис тил илиминдеги негизги илимдердин бири, ансыз биз эч нерсени түшүнө албай калышыбыз мүмкүн, б.а ой жаралбай калат. Ал эми стилистикалык каражаттарды синтаксистин деңгээлинде иштеп чыгуу али да болсо кыргыз тилинде жолго коюла элек, анча мынча чыккан макалалар гана бар.

Баарыбызга белгилүү болгон Орхон-Энесай эстеликтердин синтаксистик стилистикасына биринчилерден болуп жалпы мазмунду чечмелешкен. В. В. Радлов жана даниялык окумуштуу В. Томсен айрыкча кеңири токтолушкан. рок тил илиминде азыркы күнгө чейин семантикалык даяр **универсалиялар** катарында пайдаланылган эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр жана туруктуу сөз айкаштарынын ар түрдүү формаларын өзүнчө алып кароодо, алардын ортосундагы маанилүү айырмачылыктар менен негизги структуралык моделдери боюнча окшоштуктар бардай сезилет. Мындай типологиялык жана логикалык жактан болгон айырманы алардын жалпы семантикалык жана грамматикалык түзүлүшү боюнча туруктуу синтаксистик моделде болушу жана концептик маани бериши аныктайт. Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн компоненттери туруктуу болбосо деле, кыргыз тилинде алардын ортосундагы система башкача багытта иш жүзүнө ашырыла тургандыгы төмөнкү принципалдуу айырмачылыктардан айкын көрүнөт.

Кыргыз тилинде эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр ич ара сүйлөмдүк системада боло алышат, башкача айтканда алардын компоненттерин сүйлөм мүчөлөрү катарында кабыл алууга болот. Демек объектик маанидеги синтаксемалар көбүн эсе сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткаруу менен каралат. Мисалы Манас эпосунда сөз Бакай жөнүндө болуп жатат. Бухарага качып кетип бара жаткан Каныкей менен Чыйырдыны жолуктуруп турган жеринде айтылган сөз, мында Манастын руханий колдоочуларын эстеп, ошолордун колдоосун өтүнүп, бата катары кудайдан суранат.

А дүйнө кеткен Манастын
Арбагына жалынып,
“Колдогонум Кожосан
Колтугума жөлө деп
Кол бергеним “Ак Эшен”
Бет алдыма келгин деп
Кара чаар кабылан

Капталыман чабынчы

Чолок көк жал арыстан

Бөйрөгүмөн камынчы

Суу атасы Бууракан

Сайын чыгып жол берчи

Алмамбет Чубак аты уйкаш

Жетимине кол берчи

Кырк чилтен , Кызыр Ильястар

Кыйналып кетти жол берчи. (С. Каралаева . Семетей 1., 976.)

Бакайдын Чыйырды менен Каныкейди жолуктурганда айтылган сөздөрү

Семетейдин келечегин ойлонгондугун билдирип турат.

Бизге белгилүү болгондой синтаксистик деңгээл жөнөкөй сөз айкаштарынан

баштап , үч же андан көп компоненттерден турган же андан дагы көп

компоненттен турган компоненттерди жана фразеологиялык каржаттарды

камтыйт . Мындай кубулуштар эпостун дээрлик бөлүгүнөн табууга болот.

Мисалы эпосто а) эки компоненттүү жөнөкөй жана туруктуу сөз айкаштары

көп жолугат “ак көңүл” , “ак жолтой ,”“бата берүү”, “ жоо болуу”, “ аш

берүү” “кудай колдосо”, “ балтыр бешик Семетей жөнүндө кеп болуп

жатат”, “ күйүт салуу” жана башка көптөгөн сөз айкаштарын табууга болот.

Мисалы:

Астыга салса **ак жолтой**

Аркада жүрсө **сан колдой**

Капилеттен сөз тапкан

Карангыда көз тапкан

Амалын таап берүүчү

Абакем Бакай мында жок - деп Алты арам келип Каныкейге кордук көрсөтүп

кеткенден кийин арман кылып айтып жаткан жери

Кымбаттуу Манас барында

Кызырлуу кыйын зоо болдун

Кызырлуу падышам көзү өткөн сон

Ордомду бузуп кырк чоро,

Дал өзүмө жоо болдуң. (С. Каралаев, Семетей 1 б. 276.)Кырк чорого
нараазы болуп Каныкейдин айтып турганы. Анда

Каныкей жесир болгону

Кыйладан кыркы сына элек

Адамдын жүзүн көрө элек

Арага элчи салгыдай

Манастын ашын бере элек. (С. Каралаева, Семетей 1 б, 336.)

Б) үч компоненттүү сөз айкаштары дагы эпостун мазмунун коштоп турган сөздөрдөн турат. Мисалы, “ок өтпөгөн тон”, “ок жетпеген ат”, “эч мүчөлүү шуркуя”, “кара сурдун сулуусу”- деп Каныкейди айтып жатышат Манас өлгөндөн кийин”.

“Көк жал Манас барында

Көөнүбүз келсе өзүбүз

Көк Жайын бойлой түшчү элек

Кара сурдун сулуусу

Бусурмандын урдуусу

Кайран жеңем Каныкей

Колунан даам ишчү элек ” (С. Каралаев, Семетей 1 б, 316.)

С) төрт компоненттен турган сөздөргө төмөнкүлөр кирет “көзүнүн жашы он талаа”, “чын баабедин жар болсо”, “бүгүн көргөн эртен жок ”

Бүгүн көргөн эртен жок

Алапайын табалбай

Ыйлап турду Каныкей

Ушундай экен дүйнө бок (С. Каралаев, Семетей 1 б, 35 б.)

Фразеологиялык каражаттар.

Жеткилең ушул долунун

Желгенине жел жетпейт

Желсе да азык табылбайт

Женекен долу байкушка

Же бир адал эмес табылбайт. (С. Каралаев, Семетей 1 б, 586.)

Өкүл ата Карынбай

үзүлгөнүм улачы

Чачылганым жыйначы

Суусап кеттим чай берчи,

Корголоорго жай берчи. (С. Каралаев, Семетей 1 б. 626.)

Аргын кыргыз өз журту

Канаттууга кактырбайт

Тумшуктууга чектирбейт

Кетик баш чөптү оттотпойт

Манастын жогун жоктотпойт. (С. Каралаев, Семетей 1 б, 756.)

Сол тизеден Бакайды

Жыттап турду Тайтору,

Ошондо оң жагынан бир жыттап

Ичин жыйып кошкуруп,

Он кулагын жапырып

Кан Байды көргөндө,

Чапчып чапчып сапырып

“Айбаны минтип турган,

Адам - менин жаным кандай бек

Ошондо Бакай кабылан

Каарданып тура албай

Канырыгы бек түтөп . (С. Каралаев, Семетей 1 б, 1096)

Анафора- угуучунун же сүйлөөчүнүн көнүл бурдуруш үчүн айрым сүйлөмдөгү өзүнчө мааниге ээ болгон сөздөрдүн кайталанылышы . Мындай анафоралык кубулуш көп кездешет.

Лексикалык анафорада бир нече сөздөр бир нече жолу кайталанат.

Мисалы :

Алтымыштай балбаны

Атасы сарттын ырымы

Акуш айтып калды эми

Жетимиштей балбаны

Жолдош боло калганы (С. Каралаев 1 китеп, 228б.)

Эпикалык формуларларга көбүнчө айтуучу тарабынан ооз эки мүнөзгө ээ болгон , эркин жана тез -тез кайталануучу эпостук мазмунду берүүдө атайын ритм менен айтылып, синтаксистик схемага ээ болгон, лексикалык дертиминанттары даяр көркөм формадагы приемдер аталат. Мындай эпикалык формулалар белгилүү бир образдарды берүүдө (мисалы Каныкейдин, Сайкалдын, Манастын , Алмамбеттин жана алардын аттарынын образдарын берүүдө сүрөттөлүп айтылат.) Башка тилдик каражаттар менен кошулуп өзүнчө чыгармага көркөмдүктү тартуулайт. Кыргыз элинин рухунун туу чокусу деп аталган (Ч. Айтматов) эпикалык чыгармага болгон кызыгуу , илимий эмгектердин жазылышы, кандай татаал жолдорду баскандыгына карабастан маданиятта өз ордун таап, кыргыз маданиятын, анын ичинде түрк маданиятын даназалап, адам оюнун кандай денгээлде өсүп- өнүгүп олтургандыгын көрсөтө алат. Андагы болгон тарыхый чындыкты көрсөткөн айрым бир окуялар, тарыхый фактылар ошол мезгилдеги согуш элдин турмушунун нормалдуу функциясы катары эсептелгенине карабастан , элдин биримдигин сактоо кайсыл гана коом болбосун , кандай гана шарт болбосун адамдын жашоосундагы эн негизги маселе болуп саналган жана саналат. Азыркы мезгилде согуш адамдын турмушундагы нормалдуу функция болбостон адамзаттын күнүмдүк турмушундагы ; жанын сактап калуунун бирден бир жолу болуп саналат.

выживание (жан сактоо) болуп олтурат.- Эпосто кыргыз элинин жогорку рухун , менталитетнин , улуттук нравалык байлыгынын , нравалык денгээлинин жогору экендиги кыргыздардын патриоттук сезимдери аркылуу берилет. Орустун улуу изилдөөчүсү Берков П.Н. “Манас ” эпосу

жана анын негизги каармандары элди , жерди сүйүүгө үйрөтүү менен эпосту “ -Кыргыз патриотизмин көрсөткөн энциклопедия ” - деп баалаган Эпостун башкы каармандары кыргыз улутунда, элинде болгон , илгертеден бери муундан муунга берилип., сакталып келе жаткан жакшы сапаттардын баарын камтыгандыгын айтып, анын келечекте жаштар учур жакшы иштерге шыктандыруу үчүн, жаштарга нравалык тарбия берүүдө улуттун байрагы болоорун белгилеп кеткен.

(Сагымбаев О.)

Арстан Манас баатырдын,
Ар мүчөсү башкача,
Айбаты албарс темирдей,
Муругу чөлдүн камыштай,
Карарышы түн болуп,
Кышкы кирген буурадай,
Кычырап тиши ун болуп,
Бетинин чыккан сары түк,
Беш байпактык жүн болуп,
Көзү көлдүн буткулдай,
Көрүнгөндү жуткудай,
Ар мүнөзүн карасаң,
Ажыдаар болсо туткандай.

Семетейди сүрөттөө

Кабагы бийик, өңү саз,
Кабыландай мараган
Каар менен караган
Жайык маңдай жазы төш,
Жалаяк ооз , жалын көз,
Жан кутулчу неме эмес,
Башында жыгаа бөркү бар
Бадышалык көркү бар,

**Коргошун жүрөк , пил билек
Корпой турган Алмамбет
Ач арстандай ыңгырап,
Найзасы колдо зыңгырап
Албарсты белде шыңгырап,
Адам өлчөөр неме эмес
Байкап көрсөң айбатын.**

3чү бап боюнча жыйынтык

1. Дүйнөнүн тилдик бейнесин берүүдө кыргыз маданиятынын көп кырдуулугу, стилистикада даана жана так берилет, ошондуктан лингвостилистиканын ордунун маанилүүлүгү жана аны талдоонун шарт экендиги дадил болду.
2. Стилистикадагы эпостун тилинин өзгөчөлүгү архаизмдердин, тарыхый сөздөрдүн, синонимдердин колдонулушу тексттик лингвистикалык экстралингвистикалык деңгээлдерде кароо котормонун, поэтикалык тилдин илимдин башка карым-катышын шарттайт.
3. Эпикалык тексттердин татаалдыгы миң түрдүү стилистикалык каражаттар менен берилиши б.а. айтканда айрым шарттарда дүйнөнү такыр башкача кабылдоосу жана алардын чыгармаларында чагылдырылышы , дүйнөнү кабыл алуу контакты эпостун өзгөчөлүктөрүнүн бири болуу менен которууга бир топ кыйынчылыктырды туудурат.
4. Стилистикалык каражаттардын которулушу эпосто өзгөчө орунду ээлейт, анда антонимдик которуу, сүрөттөп берүү, парафразиялоо ыкмалары көп колдонулганын белгилейбиз. Котормонун прагматикалык релевантуулугун эске алып айрым бир шарттарда “акты”, “кара ” деп же тескерисинче болушу табыйгый көрүнүш.
5. Поэтикалык тил кыргыз анын өтө бай стилистикалык каражаттар бар экендигин көрсөтүү менен , анын функционалдык жактан татаал,

коммуникативдик функция менен катар эстетикалык (поэтикалык) функциясы, эпостун угарманга берген таасири өзгөчө бир деңгээлде берилерин унутпашыбыз шарт.

6. Поэтикалык тилдин туп нускада жана котормодо аныктоочу белгилери болуп анын эки тектеш эмес тилдерде « түрдүү ички формага» ээ болуулары, кош пландуулугу, которууда тилдик бирдик-каражаттардын семантикалык жана функционалдык жактан өзгөрүүгө учуроосу табыйгый көрүнүш катары эсептелинет.

4-бап. Филологиялык (адабий) эпостогу көркөм образдар жана семиотикалык анализ

4.1. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн таанудагы филологиялык жана адабий анализдин ролу

Текстин филологиялык анализи лингвопозетиканын негизи катары каралат: бул жөнүндө . А. М. Науменко, (2005 . – 416 с) анын предметинин максаттарын аныктай алган.

Филологиялык анализ көркөм тексттин керектүү бөлүгү экендигин аныктоо менен Беценко Т.П. өзүнүн макаласында филологиялык анализдин окуу процессине керектүү каражат экендигин көрсөтүп, көңүгүүлөрдүн түрлөрүн берет, ошондой эле ал дагы филологиялык анализдин башка анализдерден өзгөчөлүгүн , андагы проблемалуу моменттерин берет. Анын илимий анализдерин **окуу процесстерине** пайдалуу экендигин баса көрсөтөт.

Филологиялык анализ адабиятты үйрөтүүдө аны таанытуучу өзгөчө мааниге ээ экендигин көрсөтүү менен өз эне-тилиндеги адабий чыгармаларды иликтөө чоң роль ойноорун эске салуу абзел.

Филологиялык анализ жасоодо изилдөөчү өзүнүн жогорку деңгээлдеги билимин көрсөтө алуу менен бирге, өзүнүн жөндөмдүүлүгүн ар түрдүү деңгээлде көрсөтө алышы мүмкүн. Текст лингвистикалык анализдин объектиси катары илгертеден бери эле байыркы окумуштуулардын көңүлүн буруп келген, алар адабий анализ менен лингвистикалык анализди эриш аркак карашып, бирдиктүү бир ракурста изилдешкен.

Мындай эмгектерге М. Бахтиндин, В.В.Виноградовдун,, В.Ейхенбаумдун изилдөөлөрү кирет.

Ал эми көркөм тексттин теориясын В.В..Виноградов, Л.Новиков изилдешип, аны өзүнчө бир татаал синтаксистик комплекс катары карашкан. Текстке мындай жол менен, келүү жана аны изилдөө кийинчерээк О.Востоковдун, Ф.Буслаевдин,, О.Пешковськийдин, Л.Булаховскийдин, М.Поспеловдун, И.Фигуровськийдин эмгектеринде орун алган; ал эми

текстти функционально-стилистикалык параметрлерин иликтөө көбүнчө В.Виноградов, М.Кожина, В.Одинцов, Д.Шмельов, С.Ермоленко, А.Коваль, Л.Мацько жана башкаларга таандык. Көркөм текстти анализдөө методикасын иштеп чыгууда көбүнчө О.Пешковський, Л.Щерба, В.Виноградов, О.Ефимов, Л.Булаховский, И.Билодид, В.Мельничайко, Е.Пасичник, В.Недилько жана башкалар эмгектерин жумшаган. Көркөм текстти окутуунун методикасын окутууда лингвистикалык, стилистикалык, адабий анализдерди жасоону өзүнчө бир жол катары эсептешип, изилдешкен. Бирок филологиялык анализде ошолордун баарын бириктирүү маселеси чоң ролду ойногон.

Комплекстүү филологиялык анализ - " бул жалпы типтеги анализ болорун эске салышкан жана адабий чыгарманын проблематикасын, негизги идеясын кароону сунушташкан. Андан сырткары, кептин композициялык структурасын аныктоону, образдардын структураларын, ички тексттеги байланышты аныктоону, маркерленген тилдик каражаттарды изилдөөнүн милдети катары көрүшкөн . [5, с.242] . Филологиялык анализдин максаты чыгарманын идеясын чыгармадагы образдар аркылуу жана аларды уюштурган элементтер аркылуу көрсөтүү болгон. Мындай шартта көркөм текст эстетикалык феноменге айланат.Текст өзүнчө бир бүтүмдүк боло алат, образдуулукка ээ болгон, дүйнө бейнесин көрсөткөн, өзүнүн атайын милдети бар коммуникативдик бирдик боло алат. Текстти моделдештирүүгө мүмкүнчүлүк болот да тилдик каражаттардын динамикалык системасын түзө алат. Текстти изилдөөдө биз сөздүн алгачкы маанисин, андан соң анын маңызын коннотативдик деңгээлде түшүнүүбүз шарт.

Бул жөнүндө А.А.Потебня сөздөрдүн жакыныраак жана алысыраак маанилерин белгилеп кеткен. Биринчи мааниси бул бардык тилди пайдалануучулар үчүн деп көрсөтөт, б.а., элдик маани деп көрсөтөт, аны баарыбыз түшүнүп, баарыбыз иштете алабыз.

Ал эми экинчи мааниси (бул сөздүн өздүк мааниси болуу менен контекстке байланыштуу мазмунун өзгөртө алат, б.а. адамдардын ички сезимдерин

көрсөткөн мүнөзгө ээ деп белгилейт. (Потебня, 1964, с.146–147). А.А. Потебнянын оюу боюнча, сөздөрдүн кийинки маанилери лингвистикалык изилдөөнүн предметтери боло албай калат. Окумуштуу **маани** менен түшүнүктүн ортосундагы айрымасын да көрсөтө алат. Түшүнүк термини али да болсо талаш - тартыш маселелерди жаратат. Бирок философтор, тилчилер төмөнкү касиеттерди түшүнүккө же концепке тиешелүү деп эсептешет. Аларга төмөнкүлөр кирет :

1) түшүнүк - бул менталдык бирдик, ал эми концепт болсо түшүнүктөн да кеңири мааниге ээ;

2) түшүнүк —жалпыланган билим деген корутундуга келишкен, көбүнчө ойлоо процессине таандык, ал эми концепт элестетүү аң-сезимге тиешелүү маселе;

3) түшүнүк да , концепт да белгилер менен да берилиши мүмкүн;

4) түшүнүк — бул вариативдүү компонент, ал стабилдүү да кыймылдуу - динамикалык да касиетке ээ боло алат;

5) түшүнүк - илимий термин боло алат, бирок анын илимий жактан колдонулушу чындыктын синоними боло албайт, ошондуктан бир нече сын пикирлер айтылып жүрөт, себеби практикалык жана теориялык түшүнүктөр бар. Формалдуу логиканын негизинде түшүнүк бир аз тар мааниде берилет, бирок түшүнүктү жалпылаштыруу ар түрдүү деңгээлде болот.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөдө күнүмдүк турмушубуздагы кырдаалдардан баштап көркөм адабий прозалык чыгармалардан баштап, поэтикалык чыгармаларды пайдаланабыз. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн иликтөөдө ошол жогоруда көрсөтүлгөн чыгармалар, концептуалдык категориялар аркылуу ишке ашат жана андагы ар маданияттын өзгөчөлүктөрүн көрсөтө алат. Филологиялык анализди орустун көптөгөн

изилдөөчүлөрү ар тараптан иликтеп чыгышкан. Аларга: англис тилинин тексттеринин негизинде изилдешкен окумуштуулар В.В. Виноградов, Н.А.Слюсарева, А.Г. Бабенко тексттин лингвистикасы менен адабий анализди бири бирине карама каршы коюп изилдеген., З.Я Тураева көркөм тексттин структурасын жана семантикасынын өзгөчөлүгүн жазып чыккан. М.М. Бахтин, А.Н Баранов тексттин прагматикасынын маанилүүлүгүн көрсөткөн. У.С. Кубрякова англис тилинин материалдарында тексттин структурасынан кантип функционалдык анализге чыгуунун жолдорун көрсөтөт жана анын коммуникацияда тийгизген таасирин белгилейт. Текстти филологиялык анализ жасоодо моделдердин пайда болушу жана аны кабылдоонун моделдери жөнүндө кеп кылат. Бул маселе боюнча Л.С. Выготский, А.А.Леонтьевдин,Л.Д. Луриянын Ч.Осгуддун пикирлери да камтылган. Текстти заманбап изилдөөдө когнитивдик аспектисине төмөнкү изилдөөчүлөр көңүл бөлүшкөн, аларга: Т.А. Ван Дейк, Ю.Н. Караулов.,У.С. Кубряковалардын илимий эмгектери теориялык негиз болуп берди.

Филологиялык анализ өзүнүн кенен диапозону менен мүнөздөлөт, ал ар бир этностун маданиятынын өзгөчөлүктөрүн карайт жана төмөндөгүдөй лингвистикалык маселелерди да камтыйт, аларга: лингвистикалык, семиотикалык, лексикологиялык, стилистикалык, адабий анализдер кирет . Ал эми адабий анализ филологиялык анализге караганда бир аз тар диапозонго ээ болуу менен конкреттүү, белгилүү бир чыгарманын темасын, проблемасын, идеясын, стилистикалык каражаттарды, түйүндүү темаларды, сөздөрдү , тарыхый контексти жана пафосун (автордун эмоционалдуу – баалагыч мамилесин көрсөтөт.) изилдейт жана филологиялык анализдин бир болугу. Адабий анализде төмөнкү маселелер негизги орунду ээлейт

Тема - эмне жөнүндө, реалдуу турмушбу же мифби ,турмуштун талабына жооп береби ? Турмуштун ар бир үзүмү – бул тема, ал эми алардын б.а. темалардын жыйындысы – тематика . Проблема - авторду кызыктырган турмуштун маселеси. Мисалы: Согуш жана тынчтык, элдин эркиндиги Проблематика бир нече проблемалардын жыйындысын камтыйт. Адабий

анализде негизинен чыгарманын негизги идеясы кандай жана автор эмнени айткысы келип жатат деген маселе караштырылат. Идеялык маани – ошол идеялардын чечилиши . Андан кийинки адабий анализдеги маанилүү маселелердин бири болуп, анын пафосу саналат. Пафос – чыгармадагы автордун эмоционалдык абалы (тон, кайталоо риторикалык суроо ж.б. Мына ушундай маселелерди изилдөө дүйнөнүн тилдик бейнесин ачып, көрсөтө алат. Лингвопоэтикалык анализди кароодон мурун алардын ар бирин өзүнчө карап, изилдеп көрүү да талапка ылайык. Классикалык текстти поэтикалык анализ жасоо стандарттуу формага ээ. Аларга төмөнкүлөр кирет: пайда болуу тарыхы; жанрдык өзгөчөлүгү; мотиви, сюжети; чыгарманын тили - метафора ж.б. Поэтикалык анализ жасоодо анын композициялык түзүлүшү , чыгарманын каарманы жана аны сүрөттөө, тыбыштык өзгөчөлүктөрү - ассонанс, аллитерация, ритм, строфика, графика, алардын ролу, мотивация жана стилистикалык каражаттардын берилиши.

Лингво -поэзиядагы бүтпөгөн проблемалар (проблемы «вечности») жана аларды түшүндүрүү ойлонууга жем таштайт. Текстке когниция тарабынан иликтоо автордун дүйнөлүк бейнесин да көрсөтөт.

Эпикалык чыгарманы адабий анализ жасоо концептуалдык деңгээлде өтсө, концеп кененирээк камтылып чыгарманын пафосун көрсөтүп, анын идеясын кенен чечип берет. “Манас” эпосунун коммуникативдик функциясы гана өтө жогорку деңгээлде аткарылбастан чыгарманын иллюкутивдүү максаттарын да кенен жолго коё алат. Чыгармада адабий анализ жасоо менен биз андагы окуялардын чечмелеп берип, ошол текстти жакшыраак түшүнүүгө жардам берет, өзгөчө эпикалык жанрды түшүнүү башка чыгармалардан башкача талапты коет. Эпикалык чыгармалардын кылым карытып катмарланып келүүсү менен бирге тарыхты гана камтыбастан , ошол учурдагы кыргыз элинин социалдык турмушун, психологиялык-менталдык өзгөчөлүгүн, семиотикалык түрдүү каражаттардын талкууланышын, маданияттагы түрдүү окуялардын берилишин көрсөтүү менен окурманга өзгөчө бир эстетикалык ыракат тартуулайт. Угарманга

маалымат гана бербестен , аны кайсыл бир башка дүйнөгө алып жөнөйт. Андагы медитациянын күчү өтө жогору деңгээлде болот. Адабий анализ жасоодо биз концептуалдык түшүнүктөргө таянуу менен чыгармадагы теманын кайсыл проблема менен байланыштуу экенин билип, андагы конфликттеринин себебин ачууга аракет жасап, чыгарманын пафосун да аныктай алабыз. Эпостун трилогиясынын бири- бирине болгон байланышы кандайдыр бири бирин толуктап, эпопеянын биринчи “Манас” бөлүмүндө айтылбай калган ойлорду экинчи бөлүгү толуктап, тургандыгын күбө болобуз. Мисалы биринчи бөлүктө Каныкейди баатырдын жубайы, ал жөнүндө кам көргөн жакын адамы , кырк чорого мээрбан эне катары билсек экинчи бөлүктө анын аялдан чыккан анык баатыр, кыргыздын келини болуу менен кыргыздын салт- санаасын туткан , анын намысы үчүн күйгөн , өзүнүн башка улуттан экендигине карабай кыргыздын камын ойлогон , Семетейди туура тарбиялап, кыргыз үчүн кызмат кылууга даярдаган асыл эне экендигине күбө болобуз. Мындай кубулуштар чыгармадагы бирдикти сактап, андагы өзөктүү окуяларды андан ары өнүктүрүп, образдардын так жана даана берилишине жол ачат. Кыргыздын тарыхын көрсөткөн турмуштагы ар бир окуя өзүнчө тематикага ээ болгондугуна карабай трилогиядагы биримдикти сактап турган “кыргыздын намысы” деген концепт менен чиеленишип, трилогиянын жалпы организминеге ар бир тканынан тепчилип өтүп канча бир муунга чейин жетип олтурат. “Манас” эпосунун этимологиясындагы берилген Акмолдоеванын изилдөөсү боюнча, “Манас” - деген сөздүн грек сөзүнөн “ алгачкы адам” - “manu” дегенди билдирет. Андан сырткары адамзатка тиешелүү болгон , дүйнөлүк баалуулуктарды негизгиси болгон адамзаттын ички руханий байлыгын көрсөткөн эпикалык чыгарма болуп саналат, маселени мындай кароо азыркы мезгилдеги идеологиялык өнүгүү талаптарына туура келет. Мындай шарттар кыргыз маданиятына туура келбейт, себеби которгондо болбогон нерсе үчүн «Уяттуу жана намыстуу болгула » деген котормо башка мааниде болуп калат.Төртүнчү функциясы катары «намыс» деген

сөздүн тарбиялык-дидактикалык маанисин беребиз. (Караева З.К . Семиотика и и перевод). Кыргыз элинин намысы бүтүндөй бир микро концепттерден турат, алардын баары «Манас» эпосунда камтылган. Кыргыздар үчүн-
1) Мекенин коргоо; 2) туулган жерге кызмат кылуу; 3) элин сырт душмандардан коргоо; 4) Мекенге болгон сүйүү; 5) Үй-бүлөгө болгон сүйүү; 6) табиятты сүйүү жана коргоо; 7) элге кызмат кылуу; 8) улууларды сыйлоо.

Эркек көзү болгондо

Курмандыкка жараткан

Эр азамат болгондо

Намыс үчүн жараткан.

(С. Орозбаков 2 китеп .1980. Фрунзе. Стр 23)

Туулмак бар өлмөк бар

Жакшы менен жаманды

Түш ушунда көрмөк бар

Атадан не үчүн туулгамын

Аманат жаным чыкканча

Намыс жолун кубамын.

(С. Орозбаков 2 китеп .1980. Фрунзе. 25-б.)

Адабий анализ жасоодо биз А. Вежбицкаянын теориялык негиздерине таянабыз ,анда чыгарманын идеясын көрсөткөн сөздөр анда бир гана жолу берилбестен, аягына чейин бир нече жолу кайталанылат деген жыйынтыкка келген. Ушул теориянын так жана даана иштегенин биз бир эле “Манас” эпосунан көрбөстөн, анын үч илтигинен да көрөбүз. Эпостогу проблема болуп бул элди кызыктырган коомдо чоң роль ойногон маселелерди кароо болуп саналат. Мындагы бирден бир проблема боштондукта, эркиндикте, көз карандысыз жашоо кыргыздардын канына сиңген кубулуш болуп саналат, ошондуктан ошол кубулуштун ар түрдүү тараптан чагылдырылышы негизги орунду ээлейт.Андан сырткары, ошол эркиндикте жетүү үчүн кыргыздын **намысын** сактоо зарыл шарт болуп саналган.

Кыргыздын намысы эли- жерин душмандардан сактоо менен, элди - жерди сүйүүгө, өлүмдөн коркпой эр жигитке эл үчүн кызмат кылуу ар бир жарандын парзы катары карашкан, эл үчүн кызмат кылуу деп эсептешкен. Ошондуктан эпостун негизги идеясы ошол кыргыздын намысын кантип сактоо керек , ал үчүн кандай иш- аракеттерди жасоо керек экендигин болуп саналат.

Кыргыз элинин баатырдык эпосунун ана башында турган "Манас" эпосу калпак кийип, кыргыз тилинде сүйлөгөндөрдүн сыймыгы. Ал — элдин туу туткан, руханий азык, идеологиялык багыт алган жол көрсөткүчтөрүнүн бири.

Идеялык мааниси ошол негизги проблеманы кантип чечүү керек экендигин көрсөтөт. Анын негизи “кыргыздын намысын коргоо болуп саналат”. М. Байжиев “идеясы” деген терминдин ордуна “Манастын насааты деп берет”. Биздин оюбузча, эки термин тең эле бирдей маанини берээри контексттен көрүнүп турат.

Баштан аяк аяк сурадым,

Атамдан калган жер экен

Намысты кыргыз санайбы

Ынтызар болдум алууга

Испара менен Алайды.

Алдырып коюп кытайга

Намысын жоктон жүрүпсүн (5360. 122стр 2 болук)

Чыгарманын идеясы - бул эркиндик үчүн күрөшүү, кыргыздын урууларынын, жалпы эле кыргыз элинин эркиндигине жетишүү, ата-бабалардан калган кыргыз жерин сактоо болуп саналган жана саналат. Азыркы мезгилдин талабына ылайыктуу эпостун идеясы дагы жаңы формага ээ болуу менен замандын жаңы талабына ылайыктуу мазмунга ээ болуу менен азыркы мезгилдин талабына ылайыктуу эркин, көз карандысыз, демократиялуу өлкөнү түзүүдө биримдикти сактоону талап кылуучу идеяны берет. Ата- бабаларыбыздын айтып кеткен насаат, акыл, накыл сөздөрү

баатырлардын жасаган иштери менен, алардын айткан сөздөрү менен берилип ушул убакытка чейин жетип “ көз карандылыкты сактоо үчүн, элдин эркиндиги, ата бабаларлан калган руханий мурастарды сактап калуу үчүн, элдердин , түрдүү улуттардын ортосундагы достукту, элдин улуттук каада салтын сактоо үчүн ” кызмат кылып олтурат. Анын негизинде Манастын жети осуятын иштеп чыгышып, адамдар өзүнүн ата-тегин, жети атасын билүүгө, кайраттуулукка, айкөлдүккө, намыскөйлүккө, улууларга сый мамиле жасоого, аялдарды үй - бүлөнүн, очоктун сактоочусу катары балоого, ислам динин туура кармоого, табият менен таттуу мамиледе болууга чакырат. Булардын баары жалпы эле адамзаттын баалуулуктарынын бир бөлүгү болуп саналаары баарыбызга белгилүү. Мурунку мезгилдеги жоголуп кеткен баалуулуктарды кайрадан жандандыруу үчүн , көптөгөн маселелерге жаңыча кароо менен эпосту жаңыча көз караш менен кароого үндөйт. Эпостогу уруулардын биримдигин сактоону жаңы шарттарга карата кароо талап кылынат.

Бакай Манас менен жолугушууга келгенде мындай деп сурайт : Оо, ботом урааның ким, дайның ким? Уругуң ким, айылың ким?

Эпостогу идеяны - улутту бириктирүүчү жана алардын биримдигин көрсөтүүчү дагы бир концептуалдык каражат катары ата мекен, ата мекенди коргоо, элдин, уруулардын биримдигин сактоо негизги маселелер болуп саналат. Алты хандын чатагы окуясында казактар, калмактар менен тил табышып , аларды менен достукту сактап жашоого чакырат. Эпостун мазмуну татаал структурадан турат, шаман культуранан башталып () каргыш, арман , керээз,кошок, алкыш, айтуудагы поэтикалык формалардын жогорку денгээлде колдонулушу байкалат жана эпикалык чыгарманын пайда болуусуна да кенен шарт түзөт деген ойдобуз жана андагы окуялар уруулук коомдогу өзгөчөлүктөрдү көрсөтөт.

Манас Бээжинди каратып, анда хан болуп туруп калганда чоң казаттын кайгылуу сабагы жөнүндө жана анын келечегинин жакшы болбосу

жөнүндө Каныкейдин арман ыры аркылуу кандай гана согуш болбосун согуштун арты кайгы болоорун билдирет:

Бээжинди билди дегиче

Мээнетти билди десеңчи,

Алтын так минди дегиче

Ажалды минди десеңчи, деп Каныкей кайгырып, Манасты элине тез кайтуусун өтүнгөн кат жиберет. Бул “Манас” эпосунун идеясын толуктап турат. Манас үчилтигинин акыл насааты (идеясы): Манас чачылган эл журтун чогултуп, коргоп, өзүнчө эгемендүү мамлекет түзүп, душманга каршы турганда - женилбес баатыр Ал эми башка элге кандай гана ураан менен кол салбасын - баатырдын өлгөнү ошол. Эл - журту да чачылып талаада калат.(Манас насааты Ташым Байджиев, Зияш Бектенов 2005, Бишкеке. 9 бет). Семетей Манастын душмандарынан атасынын өчүн алса да, кыргыз элин бир мамлекет кылып чогулта албай арманда кетет, ал эми Манастын небереси да Семетейдин керээзин аткара албай калат, бирок жалпы үчилтиктин насааты кыргыз элин бириктирүү болгонунда эч кимдин шеги жок.

4.2. Дүйнө сүрөтүн таануудагы концептуалдык анализ: “аял”, “жылкы” жана “боз үй” концептеринин негизинде

Концепт тилдик термин катары, адамдын таанып-билүү иш-аракеттинин менталдык бир булагы катары кабыл алынат. Концептология кандайдыр бир түшүнүк жөнүндөгү кошумча, адамдын мээсиндеги көрүнбөй, билинбей жаткан маалыматты түшүнүүгө жана аны сууруп чыгууга, аны адамдын өзүнүн руханий, ички дүйнөсүнөн, интеллектуалдуу түшүнүгүнүн негизинде сыртка алып чыгууга багытталат жана ошол алынган түшүнүктөрдүн тилде калыптандырылышы болуп саналат.

“Аял” концепти

Каныкейди сүрөттөгөндө С. Орозбаковдун айтуусу боюнча баатыр кыздын образын берүүдө термени колдонуу менен Жакыпкан келинин кандай болуусун айтуу менен бирге кандай сапаттар келин үчүн жаман экендигин да көрсөтөт, аларга төмөнкүлөр кирет: жалкоолук, бой көтөрүү- керкирейүү, калп айтуу, шалаакылык, мактанчаактык, көйрөндүк, келиндер үчүн жалпы эле айымдар үчүн жаман сапат экендигин эскертип кетет.

Санирабига кыз экен,

Суп сулуунун өзү экен,

Жыла сүйлөп, шыңк этип

Акыл толгон кези экен.

Он алты жарым жашы бар,

Өлөңдөй кара чачы бар.

Сары алтындай түймөдөй

Келишкен кара кашы бар...

Каныкейдин сулуулугун, анын акылынын мол экендигин анын ар жасаган ишинен баамдап, көрүүгө болот. Андан сырткары анын баатырдыгын, Манаска качан болсо дагы жардамга даяр экендигин көрсөткөн сүрөттөөлөр да бар. Мисалы:

Кабылан жеңең Каныкей

Зайып аттын пашаасы,

Кең көйнөктүн тазасы

Кара сурдун сулуусу,

Адамзаттын нурдуусу

Ургаачыдан уз эле,

Темиркандын кызы эле

Береги Манас Көкжалдын

Чачылганын жыйнаган

Үзүлгөнүн улаган

Санжыралуу Манасты

Аалам журтка хан кылган

Калдай багын туу кылган

Катын башын эр кылган ургаачыны сүрөттөөнүн өзү эле анын асылзаттын асылы , аялдын мыктысы экендигин көрсөтөт. Кыргызда кеп бар :

Жакшы аял жаман эрди орто кылат

Орто эрди жакшы кылат

Жакшы эрди мыкты кылат

Мыкты эрди хан кылат дегендей бекеринен

Санжыралуу Манасты

Аалам журтка хан кылган

Катын башын эр кылган деп айтылбайт. Мындай эпикалык формулалар эпосто көп кездешет. Ал эми Манастын тигил дүйнөлүк жары деп эсептелген Сайкалдын элеси, образы төмөндөгүдөй берилет .

Он жетиде жашы бар

Сары буурул аты бар

Сайкал чыкты каркы бар,

Беттешкенди мерт кылып

Кетсем деген дарты бар,

Жоого кийчү жарагын

Баарын кийди карагын

Карыпчы менен кыягы,

Кыз да болсо капырай

Каармандай сыягы!

Туулга менен калканы

Туюк болот көк темир

Тула бойго салганы,

Тогуз кулач найзасын

Толгоп алып майданга

Токтолбой жүрүп калганы.

Мындан кыргыз кыздарынын сулуулугун гана көрсөтпөстөн, алардын элин жерин коргой ала турган баатыр кыздар экенин, акылга бай, элди жерди ,

алардын арасындагы кичинекей мамлекет болгон үй-бүлөнүн баркын билген асыл зат экендигине суктанбай коюууга бөлөйт. Сайкал деле Манасты көргөндө көңүлү бурулуп анын баатырдыгына суктанып калган. Бирок өзүнүн эл башчысы экендигин сезип, хандыктын шартын бузбай, Каныкейге кантип күң аял болуп барайын, Каныкей андай терс мамилеге татыктуу аял эмес экендигин сезип, нары -ойлонуп бери ойлонуп акырында акылмандык менен жооп таап : «Тигил дүйнөдө жарың болоюн », - деп кутулат. Сайкалдын мамилесине , жасаган иш- аркеттерине караганда ал Манасты сүйгөн, бирок эркек менен аялын ортосундагы сүйүүдөн да жогору турган «адамдык, адамгерчилик сапатты » биринчи орунга коюп Каныкейдин төшөгүн тепселебейин деп чечет. Сайкалдын кыз болсо да жасаган «айкөлдүк мамилеси,» «үй- бүлөлүк мамилени сыйлагандыгы» Каныкейди да ыраазы кылбай койбойт. Эпостун айрым бир варианттарында, Сайкалга эрин өлдү деп кабар жибергенден кийин , ал бардык зыйнатын жасап, кара жамынып Каныкейдин жанында олтурат. Окуянын мындай чечилиши коомубуздагы кичинекей мамлекет деп эсептелген үй - бүлөнүн бекемдигин чындаса, мамлекетибиз да бекем болот деген ойду жаратат. Бул эпостогу бирден- бир өзөктүү окуялардан болуп саналат.

Ушундай эле аял концептисин толуктап турган эпикалык формулалар Шооруктун кызы Акылайды сүрөттөөдө көрүүгө болот. Акылайдын ролу Манастын турмушунда бир аз башкараак , бирок ошого карабастан анын дагы өз орду бар.Эң негизгиси элдеги , өзүнүн уруусунадагы тынчтыкты сактап калуу максатында Манаска күйөөгө чыгат. Бул дагы аял затынын өз кызыкчылыгынан элдин кызыкчылыгын жогору койгондугу болуп саналат.

Ал атасынын айтуусу менен эле Манаска турмушка чыгат, себеби эки уруунун ортосунда кан төгүлүп кетүүсүн Акылай да, атасы да каалаган эмес. Куду түшүп жакындашуу, кыз берип кыз алуу салты эки үй - бүлөнү гана эмес эки башка маданияттагы адамдарды жакындаштырат эмеспи.

Акылайдын мындайча согушту токтотуп калгандыгы да баатырдык аракет болуп саналат. Оюна жараша бою, акылынын данектей болгондугу,

зиректиги жана сулуулугу окурмандын көңүлүн буруп, аны ойлонтой койбойт.

Акылайдын образын берүүдө да аял затынын сулуулугу өзгөчө формалар менен берилет.

Шооруктун кызы Акылай
Шоодураган капырай
Он алты жарым жашы бар,
Олондой кара чачы бар
Тал чыбыктай бою бар
Инжи тиштүү кыйгач каш
Тамагынан көрүнгөн
Кара мейиз жуткан аш
Колу күмүш зымындай
Бели канжар кынындай
Сонундугу этинин
Зооттон чыккан чыныдай
Ак тасмадай чоюлган
Көргөндүн көөнү тоюлган
Кара кашы кыйылган
Канга ылайык бу бир жан.

Кыздардын сулуулугу алардын акылы, акылмандыгы коштолуп жүрүп олтурат. Айчүрөктүн сүрөтүн берүүдө туруктуу салттуу эпитеттерди, эпикалык формулаларды колдонушкан, ошого карабай аялдардын портретин берүүдө алардын өзүнө гана тиешелүү болгон касиеттерин да көрсөтө алышкан Ал кыздардын ичинен

Ай тийгендей жаркылдап,
Акундун кызы Чүрөгү,
Басып чыкты бөлүнүп.
Басса бети жаркылдап,
Алтындан кылган тумарча

Акыректе шаркылдап,
Жалт деп карай салганда
Адамдын көөнү бөлүнүп.

Мээлеп турса мелтирер,

Перизаттай көрүнүп.

Жылмая басып жаркылдап,
Алтымыш ачкыч, кырк седеп
Алкымында жаркылдап.

Жыпар күңкүп, жез бурап,
Жылмайып көңүл бөлүнүп

Көк сүлөөсүн кундуз бөрк

Акундун кызы Бейбактын

Чекесинде көрүнүп.

Эпсиз сулуу жеңендин

Шекерден таттуу сөзү бар.

Эсинен кеткен көргөн жан.

Эрдинин үстү жагында

Түйрүгүрөөк жери бар.

Бул түгөнгөн Чүрөктүн

Кай жеринде кеми бар?

Андан сырткары, Айчүрөктүн өзүнө гана тиешелүү болгон мүнөздөрүн да көрсөтө билген . Аны берүү максатында кудайдан берген өзгөчө

касиеттерин тотемдик булактардын жардамы менен да алардын образдарын

ачып бере алышкан. Мисалы: Пери Көкмөчөк – «Голубая пуговка»,

асмандын түсү; Арууке – ТОО көлүндөй (булактай) тап таза ; Айчүрөк –

айдай чүрөк же аккуудай сулуу дегенди зооморфдук образдар менен

көрсөтө алышкан . Мисалы :

Акундун кызы Айчүрөк

Ааламга салат чоң дүмөк,

Аккуу болуп алганда,

Учканын жума түн билет
Балекеттүү Чүрөктүн
Кайда экенин ким билет!

Жогорудагы саптардан Айчүрөктүн өзгөчө касиетке ээ экендигин байкайбыз. Ал уча ала турган касиетке ээ, анын учуп жүргөндө кайда экенин эч ким билбейт. Көркөм образды берүүдө алардын жеке өзгөчөлөнгөн касиетин берүү мааниге ээ. Анда образды берүүчү адамдын сырткы келбети, өңү түсү, баатырдыгы же сулуулуган көрсөтүлбөстөн, андагы жеке өзүнө гана тиешелүү касиеттери да чагылдырылат.

Жез оймоктун ыктуусу Канчасынын мыктуусу, Ы- У
Кыз төл башы улуусу, **Кыздарынын** сулуусу, Ы-У
Он эки кыздын кенжеси, Кудайдын сүйгөн пендеси, Э-И
Кара сурдун сулуусу, Бусурмандын нурдуусу, У-У
Узун чачтын тазасы, Ургаачынын баашасы. У-А

Супсулуунун өзү экен,	One of the lovelies!maiden there
Жыла сүйлөп шың кетип,	Ringingly,singingly,so she speaks,
Акыл толгон кези экен,	In her mind the truth she seeks,
Он алты жарым жашы бар,	Now she’s sixteen-and -half years old,
Олоңдой кара чачы бар,	Long, thick plaits, neath a hat of gold,
Сары алтындай түймөдөй,	Like a button-hole loop,arched back,
Келишкен кара кашы бар.	Are her beautiful brows of black.
Аркасы кайкы, аркар төш,	Moonlike face, soft-camel eyes,
Айчырайлуу бото көз.	Features radiant, rosy likewise. (S.O. 11430)

Көнүлү сылык, пейли кең,	One polite, and liberal withal,
Төрт тарабы болгон тең,	One who is gifted everything,
Жылдызы ысык, жылуу сөз,	One pleasant-tongued, with words which sing
Чырагы жарык, жоодур көз.	One pale-faced, with lanquid eyes,
Алача моюн, түймө баш,	One slim-necked, fine-headed likewise,
Акылга терең, боору таш,	One with character firm, and deep mind

Ойротто жокуз болсун,
Ою терең кыз болсун!
(С.О., 11210 , 247, 2 б.)

One with fine brow, long plaits behind,
Such a young maiden, in such a guise!

Алтынайды сүрөттөөдө:

Он сегизде Алтынай,
Оолжуйт экен капырай,
Кара көзү сурмалуу,
Түрлүү жүзү балкыган,
Көз байлаткан күүгүмдө. (С.О.94, 119 бөлүк)

Кар үстүнө кар жааса, Кара жерге кар жааса,
Кардан аппак эти бар, Ак карды көрсөң, этинкөр,
Кар үстүнө кан тамса, Ак арлуу жерге кан тамса,
Кандан кызыл бети бар. (С.К.) АК канды көр да бетин көр. (записи В.Р.)

Көркөм образды толук берүү үчүн ошол адам жашап жаткан коом, жаратылыш, башка адамдар менен болгон мамилеси, анын сезими, жашап жаткан коомдун өзгөчөлүктөрү да сүрөттөлүшү шарт болуп саналат. Айрым бир шарттарда прототиптери да болушу мүмкүн. Шаманизмдин элементтеринин эпикалык формулалар менен берилиши. Өзгөчө басымды аялдардын образы аркылуу берип, адамды адам кыла турган аял затынын эне экендигин даназалап, анын коомдогу милдетин так жана дана көрсөтөт. Каныкейдин эч кандай машинеси жок эле кырк чорого кийим тигиши, Кошойго кандагайды анын тулку боюн эсепке алуу менен тигиши аял затынын чебердигин гана көрсөтпөстөн кыраакылыгын, алдын ала билгендигин, акылмандыгын көрсөтүү менен Манасты дүйнөгө татыктуу адам катары жеткире алгандыгын көрсөтөт.

“Жылкы” концепти

Аттарды сүрөттөө «Манас» эпосундагы дагы бир көрүнүктүү концептердин бири катары кыргыздардын «Ат- адамдын канаты» деп гана айтпастан биз ат кыргыз маданияты үчүн ат -адамдын сатып кеткис – берилген, туруктуу ДОСу жана турмуштагы коштоочусу жана жардамчысы деген аныктоочторду кошумчалай кетсек ашыкча болбос «Манас» эпосундагы

«ат» концептиси өтө күчтүү маселелерди камтып, жаныбар катары гана карабастан адамдан да сонун касиетке ээ экендигин эпостон байкоого болот. Мисалы, Нескаранын атынын өзгөчө бир алдын ала айтуучулук касиетке ээ экендиги жөн гана жазылган көрүнүш эмес. Окумуштуулардын изилдөөлөрүнөн улам аттын кандайдыр бир кокустукту (жер титирөө, үй бүлөөдөгү кокустуктарды) алдын ала билерин, алардын жер чапчылап, жүрүм-турумунун өзгөрүүлөрү кайсыл бир маалыматтарды берерин айтпай коюуга болбойт. Ошондуктан эпостогу ар бир аттын өзүнчө аты бар экендиги, алардын өзүнчө касиети бар экендиги жөнүндө толгон токой маалыматтарды ала алабыз. Жоокердин аты анын канаты, намыс алып берүүчү жолдошу, жана жан шериги катары сүрөттөлөт.

Көкөтөйдүн ашы деп	More memorial feasts let there be,
Көп адамдар уксун деп,	Let all my folk remember who dies,
Байгесин күлүк алсын деп,	Let the first horse home win the prize!
Байдасын көрүп калсын деп.	Let the winner make use of it then,
Ал эле болсо немеңе,	But that won't be enough for them-
Сайышка киши салсын деп,	Let them arrange a tourney on view,
Кагышка капыр, мусулман	Heathen and Musulman jousting too.
Кай жыкканы алсын деп,	Let the one who survives take the prize,
Күрөшкө балбан чыксын деп,	Let there be wrestling matches likewise,
Күчү артыгы жыксын деп,	Let him with greatest strength ring the bell,
Чабандесиң ишенсин деп,	Let there be grappling on horseback as
well.	

Дүнүйөдө өнөрпоз	Let all the boldest, most skillful men,
Түк калбай баары келсин деп.	Come and show their prowess again.

Эң алгач алардын табигый турпатына чоң маани беришип, сыпаттап, элестүү кылып сүрөттөп беришет. Эпостогу жоокерлер кандай күчтүү болсо, алардын аттары эки эссе акылдуу, алардан миң эссе күчтүү, намыскөй, тырышчаак жаныбар катары сүрөттөлөт. Мындай сүрөттөөлөрдө да гиперболалык эпостук формулалар колдонулуп айтылат.

Тайбуурулду С.Каралаев төмөндөгүдөй сүрөттөйт.

Азуулары аркардай,

Төрт аягы чарадай,

Чаткы аягы колоттой,

Туягынын илеби,

Чарыкка тарткан болоттой,

Секиргени бүргөдөй,

Семиргени сүмбөдөй.

Ал эми Манастын Аккуласын төмөндөгүчө көрсөтүшөт.

Чулу темир туягы,

Туура тулпар сыягы,

Жал куйругу түпөктөй,

Тумшугунан карасаң,

Суусарга койгон түпөктөй,

Соорусу соккон тамындай,

Кулагына карасаң,

Чоң мазардын шамындай.

Дабыртын укса талаада,

Кырдан кайып узабас,

Кырк күндүк жерге суусабас,

Казатка минер мал экен.

Баатырдын минген аты да өзүнө ылайык, атына заты жарашкан жаныбар экенин дагы бир жолу дадилдешет.

Аккула деген аты бар

Айбандан бөлөк заты бар

Чаткы аягы чаткалдай

Жүрүп берсе чатына

Жүктүү ТОО баткандай

Куюшкандын кошконго

Он бир карыш казанды

Ойноп күлүп аскандай
Болжолу жок чоңдугу
Бооруна карандын
Момолой ийин казгандай
Таноосуна, мурдуна
Кирер болсо жорголоп
Азыркы жүргөн адамдар
Кийими менен баткандай,
Камыш кулак сом туяк,
Балтыры анын белиндей,
Басканы сырттын желиндей.

Кыргыздын миллион саптан турган эпосу көлөмү жагынан гана чоң деп эсептелинип Гиннес китебине жазылбастан, анын идеясы, дидактикалык маани - маңызы жагынан да дүйнөлүк руханий ааламда биринчи орунга коюуга болот.

Ааламдаштыруу мезгили өзүнүн туу чокусун жетип, адамдын жаны чымындын жанындай да болбой калган мезгилде, дүйнөлүк олигархтарга эч нерсе көздөрүнө көрүнбөй калган шартта биз жер шарын согуш менен багынтып алам деген шарт түзүлүп турганда “Манас” эпосунун идеялык мазмунун, андагы согуштун кесепеттерин атам замандан бери келе жаткан маданиятты, моралдык нравалык салт-санааларды сактоону кандайча жасоо керек экендигин дүйнөгө таратышыбыз абзел болуп саналат.

“Манас” эпосундагы идеяларды чындап, андагы образдарды дагы оңун оңго солун солго туура жана так тастыктап, алардын мазмунун андан ары өнүктүрүп, дагы бир жолу чыгарманын идеясын толук берүүгө шарт түзүп олтурат.

Эпостун кайсыл гана бөлүгү болбосун «бирөөнүн элин, жерин басып алуу, баскынчылык жасоонун» арты жаман менен бүтөөрү, деги эле согуш деген түшүнүктүн баары терс натыйжа берээрин бүт дүйнөгө жар салат.

Чыгармадагы же, атап айтканда, эпостун өзгөчөлүгүн эске алуу менен биз Кыдырбаеванын Р.теориялык изилдөөлөрүнүн негизинде эпикалык чыгармалардын өзгөчөлүгөн ачып бере алабыз. Чындыгында эле сюжеттик убакыт реалдуу убакытка туура келбегендигине карабастан_ андагы башкы каармандардын, баатырлардын жасаган иштери келечектеги жаштарга чон таалим тарбия берүү менен турмуштагы эталон болуп калары айдан ачык.

Муну биз баатырдын балалык чагынан берки, эмгекке тарбиялоого, коомдогу биримдикти сактоонун жолдорун үйрөнүүгө чакыраарын сезебиз. Эпостогу сюжеттик убакыт кээде токтоп, кээде ылдамдап жүрүп отурса, анын идеялык маани менен манызы түбөлүктүү жана бардык мезгилге, дүйнөнүн бардык бөлүктөрүнө тиешелүү жана түбөлүктүү ойлорду жаратат. «Согуштун» кесепетин так жана дана көрсөтөт. Алар эниш салсын деп,

Чабендеси жеңсин деп,

Көкбөрү кылган улактай

Көрүнө аттан эңсин деп (С.О.З. 254-255).

Эр эңиш – эки балбандын ат үстүндө алышуусу. Бул оюн –зооктун келип чыгуусу ат үстүндөгү салгылашуусунда куралынан тигил, же бул себеп менен ажырап калган жоокерлердин ат үстүндөгү кармашуусу шартталган. Көкөтайдын ашындагы Чыноончу менен Шандоогордун эңишүүсүнүн далили. Эр сайыш – жоокерчилик замандан бери аш – тойлордо ойнолуучу оюн – зоок, баатырлардын жекеме – жеке ат үстүндөгү таймашы.

Баатырлардын эр сайышы согуш мезгилинде гана эмес, атайын эрежеси иштелип чыгып аскердик оюн катары да аш тойлордо өткөрүлгөн:

Күлүктөн тандап минишип,

Күрөөккө тондон кийишип,

Күчү менен тийишип,

Айтканына конушсун

Ажалдуусу өлүшсүн

Найза колго алышсын

Арага сайыш салышсын (С.О.З. 229,290),

Эпосто сүрөттөлгөндөй аш – тойлордун шаан – шөкөттөрүнүн бири болгон эр сайыштын жүрүшүн Көкөтайдын ашындагы Манас менен Коңурбайдын сайышынан көрүүгө болот.

Ат чабыш (байге) – эпосто кеңири жолуккан кыргыз элинин улуттук салт оюндарынын бири. Байыркы замандардан бери кыргыз эли өз өмүрүнүн ар кандай кубанычтуу учурун улуттук салт оюн – зооктор, көңүл ачуулар менен өткөрүп келген. Мунун өзү «Манаста» кан көтөрүү, кан тутуш, кан тартуу өңдүү салттык үрп – адаттарды, аш – тойлорду дайыма элдик оюндар, көңүл ачуулар коштоп жүргөндүгү менен далилденет. Талапкерлердин өнөрүн сыноодо көбүнчө үч мелдеш: ат чабуу, бута атуу, күрөш мүнөздүү болуп эсептелген. Мына ошол ат чабыш мелдешинин кыргыздарда бир канча түрлөрү болгон: аламан байге, чоң байге, кара жарыш, көр байге, мүрзө байге, кемеге байге. Булардын ар биринин өзүнө гана тиешелүү озуйпасы бар. Көр байге өлгөндүн урматына өткөрүлгөн, Кара ашта чабылчу Ат чабыштын бул түрү маркумду жайында койгон учурда чабылып, байгесине анын урунган айрым буюмдары, дүнүйөсү сайылган. Эпосто бул көркана деген ат менен учурап, Көкөтайды койгондо анын сансыз малынан байгеге сайылганы сүрөттөлөт. Ат чабышка Манастын Аккуласы жана Жолойдун Ачбууданын кошуп эсептегенде миң тулпар чабылат. Чоң байгеге сайылган тулпарлардын жарышында Манастын Аккуласынын биринчи болуп марага келиши Коңурбай, Жолой баш болгон кытай, калмак кол башчы баатырларынын намысына тиет. Ат чабышта алдыга чыгып келаткан Жолойдун Ачбууданын кыргыздар атайылап жыкты деген шылтоо менен кытай, калмактар жаңжал чыгарып байгени талап алат. Байгеден чыкан жаңжал «Манас» эпосунун көпчүлүк варианттарына мүнөздүү.

Баш байгеге сайганы,

Сексен миң жылкы, мин аттан,
Жана жүз миң кой болду,
Тогуз миң толу куй болду,
Эсебин малдын ала албай
Эл жакшысы буй болду.
Жабык башы кундуздан
Жана токсон уй болду,
Уй башына карасан
Бирден эркек ээси бар,
Экиден тайдоот күң болду (С.ОЗ.146).

Эпосто Көкөтайдын ашында чоң байгеге сайылган бул баш байге айтып тургандай чыгып келген күлүктүн ээси мына ушунча мал-мүлк жана кул, күндүү болот.

Азыркы мезгилде экология бузулуп, көптөгөн проблемалар баш багып турган шартта , жаратылышты коргоо, айбанаттарды сактоо, аларды туура пайдалануу шарты келип турган мезгилде манасчылар аттын функциясын толугу менен көрсөтүп, анын маанисин түшүндүрүп, адам менен айбанаттардын байланышын, аларды сактоонун жолдорун кенен чагылдырып берет. Бул экологияны сактоо эмне экенин белгилөө менен, бул аларды туура пайдаланууга жол көрсөтөт.

“Боз үй” концепти

Үй – бизди учу-кыйыры жок дүйнөдөн кайра өзүнө тарткан энергетикалык жай. Байыркы славяндар үйдү биздин жашообуз өткөн ибадаткана сыяктуу деп эсептешкен.

Босого эмне себептен чыгышка каратылат? Менимче, күндүн чыгышы менен биринчи нурлары боз үйгө босогодон кирип, бүт үй-бүлөгө жарык чачат жана жаңы күндүн деми менен ойготот.

Эркин адамдар - эркин жерде. Чынында эле, алардын (көчмөндөрдүн) үйү жок (биздин түшүнүгүбүздө), анткени алардын үйү – биздин бүткүл Жер планетабыз.

Боз үй көчмөн элдердин биргелешкен акыл-оюнан жаралган, жеңил, чечкенге оңой, жайында салкын, кышында жылуу, жөнөкөй, улуу эстелиги, ыйык куту жана кол өнөрчөлүгүнүн туу чокусу. Боз үйдүн ичинен төбөндү карасаң, түндүктөн көк асманды, күндүз күнү, түнү айды көрөсөң. Кечкурун сыртка чыксаң, дүйнө шарт ачылат. Чагылгандын чартылдаганын, шамалдын улуганын, дарыянын шоокумун, куштардын сайраганын даана угуп турасың. Боз үйдөн сырткы космос жана ички дүйнө менен бирге жашап жаткандай сезесиң, өзүңдү. Кыргыздын боз үйүн жасоого кол өнөрчүлөрдүн бардык чеберлери- теричи, жыгач уста, темир уста, саймачы, оймочу, зергери, уздары катышкан. Кыргыздар боз үйдү күнүмдүк тиричиликке, сый-сөөлөткө жасашкан жана жоопкерчиликке урунушкан, анын түрлөрү көп. Боз үйлөр чоң-кичинесине карата алтымыш баштан-жүз баш, эки жүз баш деп, керегенин башына карата бөлүнөт. Уйдүн ичи төр, улага, эр жак, эпчи жак деп төрткө бөлүнөт. Төргө кадырлуу меймандар, карыя аксакалдар, эпчи жакка казан-аяк кармаган аялдар, эр жакка эркектер, улагага кичүүлөр отурушат. Боз үйдүн жыгачтары негизинен талдан, түндүгү арчадан жасалат. Көлөмү боюнча төрт канат, алты канат, кээ бир ажалор, байлардын ак өргөөлөрү 30 канатка жеткен учурлары бар. Боз үйдүн негизги жыгачтары – кереге, уук, босого таяк, түндүк, каалгадан турат. А дегенде керегелер жайылып, аштарына уук учтугу менен чалып байланат. Босого таяк орнотот. Бакан менен түндүк көтөрүлөт, уук сайылат. Чий тартылган соң туурдук, үзүк, эшик тыш, түндүк жабуу жабылат.

Боз үй ичинде буткул кыргыздын байыртан берки тарыхы, тиричилиги, салты, маданияты, тили, дили, акылмандыгы, өнөрү, ой-акылы жатат. Кыргыздын боз үйүндөгү ырым-жырымы күчтүү болгон: керегеге бутту артпаган, түндүктүн жибине артылбаган, босогону баспаган, түндүктү, баканды аттабаган, отко суу куюп өчүрбөгөн, чөмүч менен итке аш куйбаган,

тулганы, сутту тепбеген, шамалды сөкпөгөн, досторконду тетри салбаган, күйүп аткан отко түкүрбөгөн, жылдыз снабаган, эшикти тээп ачаган, босогодо туруп бой кербеген, улаганы кулачтабаган, үйдө ышкырбаган, үй айланып чуркабаган жана башка.

Кыргыздар жакшылык айтканда “түндүгүндөн түтүн үзүлбөсүн”, “чамгарагың көтөрүлсүн, очогуң өчпөсүн”, “түндүгүң бийик, керегең бек болсун”, “коломтоң сапырылбасын”, суук кабарды билгизгенде “келе бакан, куу союл”, “чаначтай көөп”, “карды чанач”, “чылгый чаначтай ийле”, каргыш айтканда “түндүгүң түшсүн”, “чыгдандын ары жагында кал” деген сөздөрдү айтышкан. Эл оозунда боз үйдүн жабдыктары симбол катары колдонулган, мисалы адамга баа бергенде “ууктай узун”, “керегеси май болду”, “бакандай азамат”, “чийдин түбүн тешкен жигит” дешсе кээде макал-лакап түрүндө “уугум сага айтам, уулум сен ук, керегем сага айтам, келиним сен ук”, “”чыккан кыз чийден тышкары”, “кызы бар үй – кымызы бар саба” деп айтышат. Керегелердин көзөнөгү 364, 365 болот да ар бир көзөнөк күндү билдирет- жалпысынан бир жылга туура келет; түндүгү үч үчтөн кайчылаштырып бекитилет да 4кө бөлүп турат- ал үч айдан төрт мезгилди билдирет.

Керегелердин көзөнөгү 364, 365 болот да ар бир көзөнөк ар бир күндү билдирет- жалпысынан бир жылга туура келет; 4, 6 канат, түндүгү үч үчтөн кайчылаштырып бекитилет да 4кө бөлүп турат- ал үч айдан төрт мезгилди билдирет. Ал адатта оймолонот, бул боз үйдүн экстерьеринин сөзсүз жасалуучу декоративдик элементтеринин бири болуп эсептелет.

Үстүндөгү кийиз эң акырында бекитилген. Жүндөн, көбүнчө төөнүн жүнүнөн токулган жоондугу жана оймолору ар түрдүү тасмалар интерьердин кооздугун шарттаган. Боз үйдүн ичиндеги ууктардан токулган же өрүлгөн ичке тасмалар түшүрүлгөн, катуу шамал болгондо аларды боз үйдүн борборуна орнотулган баканга байлашкан. Түндүктөн боз үйдү ташыганда шырмыйларды байлоо үчүн тасмалар түшүп турат. Бул тасмалар көбүнчө ар түстөгү чачылар менен аяктаган. Жайкы ысыкта капталдагы кийиз

төшөнчүлөр бир метрге чейинки бийиктикте көтөрүлгөн, анда үйгө шамал кеңири кирип, ал эми үй ээлери ичинде отуруп айланага көз чаптырышкан. Ичинен боз үй экиге бөлүнгөн. Түндүк тарабы – аялдардыкы, ал эми түштүгү -эркектердики.

Эркектер тарабында, эшикке жакын жерде, башкача айтканда жерге жакын, үй ээлеринин төшөнчүсү жайгашкан. Ушул жерге эркектин куралы, ат жабдыктары, тумарлар илинген. Аялдар – кыздар тарабына – келиндин – үй ээсинин кызынан төшөнчүсү жайгаштырылат. Төмөнүрөөктө – эшикке жакын – идиш-аяк алгыч, кымыз чанач – байлыктын символу коюлган. Бул тарап шашылган коноктор үчүн болот. Кыз күйөөгө тийет, атасынын үйүн таштап кетет. Кожоюн да бир күнү үйүн таштап кетет, түбөлүк уйкуга кеткен ага акыркы жолу ушул жерге төшөк салынат. Боз үй азыр деле шаарларда, айыл жергесинде тойлордо, сөөк чыгарууда колдонулат. Боз үйдүн чок ортосунда очок турат. Отко сыйынуу – жердеги эң байыркы диндердин бири. От адамга жылуулук, ысык тамак берет, темирди эритет.

Боз үй... Көпчүлүк адамдар үчүн бул жөн эле көчмөндөрдүн үйү болсо, көчмөндөр үчүн – бул бүтүндөй Аалам. Көчмөндөр турган жерин тез-тез өзгөртүп турушкандыктан, аларга үй куруу ыңгайсыз болгон жана анын кажети болгон эмес. Ошондуктан алардын турак-жайы боз үй болгон. Аны тигүү жана кайра тургузуу оңой, ташууга да абдан ыңгайлуу болгон. Боз үй кышында жылуу, жайында салкын болуп саналат. Ага көп адам батат, көчмөндөрдүн чоң үй-бүлөсү кенен жашай алат. Бирок бул боз үйдүн ыңгайлуулугунун түшүндүрмөсү гана.

Чындыгында, бул бир караганда жөнөкөй үйдүн керемети бар. Ар бир адам өз үйүн кастарлагандай эле, ар бир көчмөн өзүнүн боз үйүнө ошондой эле мамиле кылат. Боз үйгө анын түндүгүнөн кирип келген күн нурунан ар бир таңда ойгонгондо, күнү бою жетерлик оң энергия аласың. Түндүктөн кирген таза абаны кере жутуп, чыныгы баатырдын күчүн аласың.

Боз үйдөгү атмосфера өзгөчө: эң кооз кыргыз оймолору, ар түрдүү шырдактар, кийизден жасалган буюмдар, жаныбарлардын терилери жана

башкалар. Айланада сөз жеткис сулуулук, ал эми жытычы... кыргыз улуттук тамактары менен суусундуктарынын өзгөчө жыты. Мунун баары бизди көчмөнгө өтө керек болгон жагымдуу үй-бүлөлүк атмосферага алып келет, ал көчмөнгө абдан керек, анткени ал ар бир көчкөндө жаңы чөйрөгө ыңгайлашуу кыйынчылыгына туш болот, мында өзүнүн үйү гана аны жеңүүгө жардам берери анык.

Боз үй – бул көчмөндүн ыйык Ааламы. Бүгүнкү күнгө чейин көптөр эс алуусун кайсы-бир курортко караганда, тоодогу боз үйдө өткөрүүнү артык көрүшөт. Байыртадан бери эле белгилердин түрдүү маданияттардын мифологиялык чыгармаларында пайдалангандыктары белгилүү, ал тургай жазуусу болбогон элдердин жомокторунда, түрдүү ритуалдарында колдонгондугу ачык. Адамдар өзгөчө көңүл бурган алардын аттары болгон, алар сөзсүз кайсыл бир белгилердин негизинде коюлуп, ошого өтө чоң маани беришкен. Кийинчерээк белгилерди философтор талдоого алышып, алардын маанилерин чечмелешкен. Гераклит аттардын алардын маанилери менен байланыштыр бар экендигин иликтеп, буюмдардын же адамдын аттарынын ошол өзү атап жаткан объектер жана субъектер менен байланыштарын көрсөтө алышкан. Окумуштуулар ар бир тилдеги негизги улуттук концепттер ошол улуттун дүйнөлүк бейнесин тартаарын белгилеп келишет.

4.3. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн семиотикалык каражаттар менен берилиши

Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөдө сөздүн семиотикалык белгисин, тилдеги керектүү метафораларды талдап, башка тектеш жана тектеш эмес тилдердеги сөздөр жана сөз айкаштары менен интерпретациялап, алардын синтактика жана прагматикасын, башка маданий кабылдоолор менен катышын, берилишин карап чыгуу негизги ыкмаларга кирет. Ошондой эле, семиотикалык белгилерди таап, аларды салыштыруу, алардын арасындагы маанилик айырмачылыктарды, окшоштуктарды табуу маанилүү. Ошол

тилди эне тили катары колдонгон адамдардын арасында сөздөр кандай ассоциация менен мээде сакталарын изилдөө керек.

“Семиотика - белгилер жөнүндөгү илим. Семиотика 20-кылымдын башында илим катары пайда болуп, анын башка илимдер менен болгон мамилесин да иштеп чыгышкан. Семиотиканын бирден бир өзгөчөлүгү анын бир жагынан илим катары эсептелсе, экинчи жагынан ошол илимди же башка илимдерди үйрөнүүчү ыкмасы катары да кызмат кылаарын белгилешет. Жогоруда биз айткан түрдүү гипотезаларга карабастан анын статусу жөнүндө дагы эле болсо да көптөгөн талаш тартыштар бар. Семиотикалык белгилерди жогоруда айтылган талаш тартыштарга карабастан окумуштуулар белгилерди ар тараптан изилдөөгө аракет кылышкан. Мындай окумуштууларга байыркы жана ортонку кылымдардагы философтордон баштап биздин мезгилдеги окумуштуулар изилдөөлөрүн уланткан. Аларга : Чарлз Сандерс Пирс (Charles Sanders Peirce), Чарлз Уильям Моррис (Charles William Morris), Фердинанд де Соссюр (Ferdinand de Saussure), Луи Ельмслев (Louis Hjelmslev), Эрнст Кассирер (Ernst Cassirer), Роман Осипович Якобсон, Карл Бюлер (Karl Bühler), Якоб фон Юкскюлл (Jakob von Uexküll), Томас Себеок (Thomas Sebeok), Роланд Барт (Roland Barthes), Умберто Эко (Umberto Eco), Юрий Сергеевич Степановдор кирет.

Ошентип, Семиотика кызыкчылыктары адамдардын байланыштарына карата колдонулат. Анын ичинен эң негизгиси тил болуп саналат, себеби баардык айтылуучу ойлор, тил менен берилет, бирок семиотика муну менен гана чектелип калбастан турмуштун түрдүү чөйрөсүндө колдонулат, б.а семиотикалык белгилерди географияда, тарыхта, медицинада, биология, архитектура, химия, астрономия, математика, геометрия, ал тургай театр, маданияттын түрдүү тармактарында, кыскасы адамдын турмушу эмне менен байланыштуу болсо ошонун баарына семиотика тил аркылуу кызмат өтөй алат. Америкалык ойчул Ч.С. Пирс белгинин аткарган функциясын изилдөө менен төмөнкү милдеттерин белгилеп кеткен. Ч.С. Пирс белги аркылуу кайсыл бир объекти көчүрүп жазылат, мындай белги иконикалык белги деп

аталат, же кайсыл бир объекти көрсөтө алат, мындай шартта индексалдуу белгилер боло алат, буга математикалык белгилер , же химиялык элементтер кирет. Кийинки белгинин бир функциясы кайсыл бир объекти символдоштуруп, аны менен байланышта турат. Буга мамлекеттин символикалык белгилери - байрак, гимн, герб, ж.б. кирет.

Мындай шартта белгилер тил аркылуу эмес , тилдик эмес каражаттар менен берилет. Белгилердин тилдик каражаттар менен берилиши өзгөчө касиеттерге ээ болот. Белгилер көпчүлүк мезгилде сөздөр менен берилет. Тилдик белгилер чындыкка багытталып, анын адам менен болгон мамилесин көрсөтүү менен дүйнөнүн сүрөтүн көрсөтө алат. Мындай дүйнөнүн сүрөтү адамдын аң- сезиминде пайда болуп, дайыма толукталып, өсүп өнүгүп олтурат, да адамдын жүрүм-турумун дагы текшерүүгө алат. Сөздөр менен адамды көкөлөтө мактап же жерге киргизе жаман сөз менен өлтүрүп коюу да мүмкүн Тилдик каражаттарды семиотикалык бирдик катары эсептөө менен бирге анын коммуникативдик функциясын көрсөтүп кетүү шарт. Баарлашуу менен бирге адамдар бири бирине өзүнүн сезимдерин, бир нерсени баалоону, пландарын, келечектеги максаттарын, бөлүшүү менен кайсыл бир маалыматтарды бере алат. “Коммуникация” деген терминдин өзү - бөлүштүрөм, баарына белгилүү кылам деген түшүнүк берет, ошондуктан ошол баарлашуу актысын кодировать этүүгө мүмкүн болгон шарт түзүлөт. Адамдын тили байланышуунун бирден бир уникалдуу , эч нерсе менен алмаштыргыз каражаты болуп саналат. Ал эми табыйгый жол менен жасалбаган тилдер , эсперанто же волапюк , жазуу, кат жазуу же мессиж жөнөтүү , Брайан тамгалары, адамдын тилдеринин айрым бир функцияларын гана аткара алат.

Семиотика - белги жана белгилердин системасын гана изилдебестен , белгилердеги “көзгө көрүнбөгөн” жана “кулакка угулбаган ” же аудио визуалдуу көрүнүштөрдү да изилдей алат. Мисалы түш көрүү, бир нерсени

элестетүү сыяктуу кубулуштар кирет. Белгинин маңызын, мазмунун түшүнүү менен биз эмоционалдык таасир ала алабыз.

Семиотиканын өсүп-өнүгүү тарыхын Пирссиз элестетүү мүмкүн эмес.

Чарлз Сандерс Пирс жөнүндө кийинки жылдары сын пикирлер көбөйүп, ал “Пирске кайрылуу” деген макаланы немис окумуштуусу Германиядагы Касселя Университетинин окумуштуусу Винфрид Нет жазган Фонда Пирс жана анын шакирттери көбүнчө “семиосиз процессине көңүл бургандыктары айтылат. Андан сырткары Пирстин илимий багытындагы дагы бир кемчилик катары материалистик көз карашка каршы тургандыгын белгилейт. Бул жөнүндө мындан 30 жыл мурун Пирстин философиялык көз караштарына сын пикир катары 1968-жылы Мельвиль жазып чыккан”.

Анда семиотиканын негизги жүрөк оорусу анан материализмге каршы жазылгандыгы деп белгилешет, Мельвиль жана башка окумуштуулар. Айрым бир изилденүүчү объекттерди элестетүү менен гана иштей алабыз, ошондуктан бул дагы изилдөөнүн бир кыйынчылыктарына кирээрин айтат. Пирстин окуулары, илимий иштери Россияда кеңири белгилүү эмес. Болгону эки макаласы жана бир китеби жарык көргөн. 1983-жылы Степановдун редакциясы астында “Семиотика” (1983) деген 2 томдук илимий эмгектер жыйнагы китеби жана “Закрепление и верование” жана “Канткенде биздин ойлорубузду ачык-айкын кыла алабыз (2000)” деген эки макаласы жарык көрдү.

Пирстин семиотикасы негизинен философия менен байланышкан жана белгилердин жалпы теориясына багытталган. Пирстин семиотикадагы окуусунун маанилүү экендигин Ч. Моррис ачып көрсөткөн.

Пирстин белгини изилдөөдөгү негизги ою анын белги болуу үчүн анын кайрадан чечмеленип берилиши шарт болот, б.а. адамдын ошол белгиге болгон, көрсөткөн таасири. Ал адамдын берген таасири, анын чечмелөөсү, котормосу б.а. бир маанини башка бир сөздөр менен чечмелеп берүү

семиотикада интерпретант деп аталат. Ар бир белги өзүнө тиешелүү чечмелөөнү талап кылат, Пирстин оюу боюнча бул процесс чексиз жана семиосиз деп аталат. Семиосиз - бул белги менен сырткы жашоо дүйнөсүнүн ортосундагы байланышты көрсөткөн кубулуш катары саналат. Чарльс Пирс семиотиканын негиздөөчүсү, америкалык , ойчул жана натуралист (1839-1914), болуп эсептелет. Пирс белгинин аныктамасын берүү менен бирге , баштапкы белгилер системасын берген көрсөткүчтөр катары а) иконалык белгилер - мында кайсыл бир нерсенин образын элестететип берүүчү белги ; б) Индекс - бул түздөн- түз буюмдун өзүн көрсөтө алат, мисалы - математикалык $+$, $-$, x , $=$, ; в) символдор - б.а. бул белгилердин кайсыл бир буюмдун сапатын көрсөтүүчү белги катары карайт. Мисалы символдорго мамлекеттик символдор кирет. - байрак, гимн, герб жана башкалар. Мындай багыттагы жаратылыш жөнүндөгү окуунун зарыл экендигин байкоо менен белги болуучу процесстерди изилдеп , анын классификациясын гана берүүгө жетишкен . Андан сырткары белгиге тиешелүү болгон үч элементин тапкан , аларга белгинин өзү , объект жана белгини түшүндүрүп, чечмелеп берүүчү субъект болоорун айткан. Эң бир орчундуу маселе семиотикага тиешелүү болгон “семиосиз” терминин киргизип, аны процесс катары кароо семиотикадагы бирден бир маанилүү маселелери деп көрсөткөн. Пирс өзүнүн изилдөөлөрүндө “адамдын оюу да белги ” деген жыйынтыкка келет. Адамдын оюнун белги болуу мүнөзү адамдын өзүн дагы белги катары эсептөөгө түрткү болот деп эсептеген.

Адам өзүнүн көңүлүн бурган бардык объекттерди түз, ал эми кайсыл бир объектерди жакшы билсе, аны менен ар түрдүү мамиледе болуу менен анын касиеттерин жакшы билип, аларды кыйыр, көмүскөдө деген ойду айтат. Мындай бүтүмгө келүүнүн негизинде семиотика универсалдуу мүнөзгө ээ болот. Семиотикалык окуунун объектиси катары этика, метафизика, гравитация, термодинамика, оптика, химия, салыштырмалуу анатомия, астрономия, психология, фонетика, экономика, тарых , илимдин тарыхы кирет деп белгилейт (Peirce 1977b: 85). Белгинин триадалык мүнөзүн

аныктоодо төмөнкүлөрдү кошот: 1) белги өзүнүн кууш мааниисинде репрезентамент катары пайдаланылат, 2) белгинин башка бир объекти көздөй багыт бергендиги; 3) жогоруда көрсөтүлгөн параметрлер менен белгини чечмелөөчү адамдын өзү да белги катары көрсөтүлүшү. Андан сырткары белгини процесс катары изилдөөнү же чечмелөөнү тастыктайт. Пирс ар бир илимий изилдөөлөрүндө белгиге ар башкача аныктама берет, бирок ошого карабастан адамдын аң- сезиминде жаралуучу анын валентуулук касиетин да белгилеп кетет. Валенттуулук башка бир жаңы маанини берерин аныктайт.

Пирстин изилдөөсү боюнча адамдын оюу жалаң гана мээ менен байланыштуу болбош керек, белгилер адамдын мээсинде гана болбостон баардык - биологиялык, химиялык жана физикалык процесстерде да болушу шарт деп көрсөтөт. Пирстин айтуусуна караганда- Семиотиканын предмети белги гана эмес, анын белги болуу процессине да кирет, аны семиосиз деп атаган. Семиосиз деген түшүнүк Филодема Эпикурдан алынган, анда семиосиз булар ар кандай белгинин аракет жасоосу деп берилет. Ошонун негизинде атайын модель иштеп чыгат.

Пирстин модели боюнча:

- 1) белги аркылуу айтылуучу белгинин өзүнүн оюу болот.
 - 2) бир объекттин белгиси болот, анан ал ошого эквивалент боло алат.
 - 3) Чечмелөөчү адамга объект алдын ала дайын болушу мүмкүн.
 - 4) Объекттин белгиден айырмасы болуп анын өтө жогорку деңгээлде өнүкпөгөндүгү болуп саналат. Объект белгиден башка нерсени көрсөтөт. Мисалы индекстер бутун менен анын бөлүгүнүн ортосундагы мамилени көрсөтө алат. Объект менен белгинин дал келиши икондук каражаттарда болушу мүмкүн. Объектин эки түрү бар - а) кыйыр жана 2) түз же динамикалык. Динамикалык объект белгини көрсөтө алат.
- Ал тургай ар бир ой башка бир ойго багытталат жана түрткү берет.

Семиотиканын россиялык багыты көптөгөн көрүнүктүү жана көп кырдуу негиздөөчүлөргө таянган: “орус формалисттеринин мектеби”

(Ю.Н.Тынянов, Б.М.Эйхенбаум, В.Б.Шкловский), Москва лингвистикалык кружогу (Р.О.Якобсон, Г.О.Винокур, А.А.Реформатский ж.б.), С.О.Карцевский, психологдор мектеби (Л.С.Выготский, А.Р.Лурияж.б.), С.М.Эйзенштейндин теориялык эмгектери ж.б.у.с.

1960-жылдардын башында Москвада семиотикага ар кандай жолдор менен: структуралык лингвистикадан автоматтык которууга чейин, компаративистикадан, жалпы тил таануудан келген изилдөөчүлөрдүн тобу калыптанган. Алардын бир бөлүгү СССР Илимдер академиясынын славян таануу институтунун структуралык типология секторунун кызматкерлери болуп калган, аны 1960-жылдан 1963-жылга чейин В.Н.Топоров, 1963-жылдан 1989-жылга чейин В.В.Иванов жетектеген. Дал ушул кишилер кийинчерээк Москва семиотикалык мектеби деп аталып калган семиотикалык багыттын идеологдору болуп калышкан. Бул топко сектордун кызматкерлери – А.А.Зализняк, И.И.Ревзин, Т.Н.Молошная, Т.М.Николаева, Т.В.Цивьян, З.М.Волоцкая ж.б. киришкен.

1962-жылы бул топ тарабынан белги системаларын структуралык изилдөө боюнча Симпозиум өткөрүлгөн, анда табигый тил эле эмес, искусствонун жана адабияттын семиотикалык аспектилери, коммуникациянын вербалдык эмес белгилеринин семиотикасы, ырлардын анализинин математикалык аспектилери ж.б. каралган. Симпозиум өткөрүлгөндөн кийин ошол эле топ тарабынан даярдалган бир нече жыйнактар чыккан, анда семиотиктердин, анын ичинде математиктердин, физиологдордун жана адабиятчылардын эмгектери жарык көргөн. Бирок расмий бийликтин бул багытты талкалашы Москванын семиотиктерин Ю.М.Лотмандын Кяэрикуда (Эстония) Белги системалары боюнча биринчи мектепти өткөрүү жөнүндөгү идеясын кабыл алууга жана москвалыктардын эмгектерин Тартуда чыгуучу *Белги системалары жөнүндө эмгектерде* басып чыгарууга аргасыз кылган. Башында москвалык изилдөөчүлөрдүн тобу семиотикалык теориянын тиркемелеринин ар түрдүү аймактары менен алектенген болсо, бара-бара алардын кызыкчылыктары негизинен көркөм

тексттин жана мифологиянын семиотикалык анализине негизделген, бул “экинчилик моделдештирүүчү системалар” деп аталып калган (экөө тең “биринчилик моделдештирүүчү системалар” катары каралган тилдин базасында түзүлөт деп болжонот. Эки негизги теориялык позиция – көркөм тексттеги белгинин билатералдуулугуна багыт алуу, мында мазмундук маанидеги чакырыктар чагылдыруу маанисиндеги чакырыктар менен түз байланышат, жана текстти өзгөчө жол менен түзүлгөн мейкиндик катары түшүнүү – текстте жаңы изилдөөлөрдү жүргүзүүгө мүмкүндүк берген.

Атап айтканда, байыркы кишинин көркөм, тарыхый жана интеллектуалдык айырмачылыктарга бөлүнбөшү менен мүнөздөлгөн өзгөчө менталдык мейкиндиги реконструкцияланган. Дүйнө таануунун мындай ыкмасын Вяч. Вс. Иванов менен В.Н.Топоров “мифопоэтикалык” деп аташкан. Бул мектеп жетишкен негизги натыйжалардын бири катары индоевропалыктардын “негизги мифин”, б.а.антропоморфтук баатырдын зооморфтук каршылашы менен күрөшү, аялынын чыккынчылык кылышы, анын жандыктарга же өсүмдүктөргө айланган балдарын жоготушу, кичүү уулун кыйноолор ж.б. жөнүндөгү тексттерге конструкциялоо боюнча иштерди эсептөөгө болот. Мифтин славян жана балкан материалдарында иштелип чыккан текст (Ивановдун, Топоровдун, Цивьян ж.б.) индоевропалык жана славян-балкан мифологиясынын айрым түшүнүксүз жерлерин ачыктаган жана кээ бир фразеологизмдер менен сөз айкаштарын чечмелөөгө мүмкүндүк берген. Өзгөчө орунду Топоровдун өз алдынча чыгармалардын жыйындысынын үстүнөн тургузулган “гипертекстти” түзүү боюнча эмгектери ээлейт (“Петербургский текст”, “Текст безвременно погибшего молодого певца-юноши”, “Лизин текст” ж.б. дал ушундай). Ивановдун кызыкчылыктарынын чөйрөсү болуп жарым шарлардына симметриясы, кинонун семиотикасы, маданияттын семиотикасы боюнча изилдөөлөр саналган. Семиотикага Б.А.Успенский, Е.В.Падучева, А.К.Жолковский, Ю.К.Щеглов ж.б. зор салым кошушкан.

Россияда семиотиканын өнүгүүсүндө Ю.С.Степановдун эмгектеринин – анын өзүнүн *Семиотика* монографиясынын, ошондой эле 1983-жылы ал түзгөн, редакциялаган жана кириш сөзүн жазган антология-китебинин мааниси зор, анда орус окурманы Ч.С.Пирстин, Ч.Морристин ж.б. идеялары менен тааныша алат.

Ю.М.Лотман жетектеген Москва -Тарту мектеби кеңири белгилүү. Лотмандын чыгармачылык биографиясындагы маанилүү учур болуп анын 1960-жылдардын башында москвалык семиотиктер (В.Н.Топоров, Вяч. Вс. Иванов, И.И.Ревзин ж.б.) менен таанышканы эсептелген. 1960-жылдардын башындагы жаңы идеялардын комплекси – кибернетика, структурализм, машина менен которуу, жасалма интеллект, культурологиялык сүрөттөөдөгү бинаризм ж.б. Лотманды өзүнө тартып, аны марксисттик багытын кайра кароого аргасыз кылган.

1964-жылы Кяэрикуда (Эстония) Лотмандын жетекчилиги алдында Белги системаларын иликтөө боюнча алгачкы мектеп түзүлгөн. Бул мектептер андан кийин 1970-жылга чейин 2 жылда бир жолу чогулуп турган. Москва менен Тартунун жакындашынын негизинде жазылган макалалар Тартуда жарыкка чыгып турган, узакка чейин семиотикалык идеялардын жалгыз эркин трибунасы катары кызмат кылган Белги системалары боюнча эмгектердин сериясында жүзөгө ашкан (2018-жылы 45-чыгарылышы жарык көргөн).

Европалык семиотиканын өнүгүшүндө чоң ролду 20кылымдын ортолорунда калыптанган польшалык семиотикалык мектеп (М.-Р.Майенова, Е.Фарино, Ст.Жулкевский, Е.Пельц, А.Богуславский ж.б.) ойногон. Семиотика мында (өзгөчө Польша Илимдер Академиясы түзгөн атайын сектордо, М.Р.Майенова жетектеген Адабий изилдөөлөр институтунда структуралык жана таризделген поэтика катары каралган. Мектепке Д.Чижевскийдин, Р.Якобсондун жана “кошуна” чех адабият таануусундагы структурализмдин өкүлдөрү – Я.Мукаржовский менен И.Левыйдан эмгектери зор таасир тийгизген. Польшалык структуралык поэтикадан

семиотиканын өзүнө өтүү М.-Р.Майенованын жетекчилиги менен 1960-жылдары поэтика маселелери боюнча Польшадагы конференциялар; 1960-жылдардын ортосунан тартып Польшада семиотикалык симпозиумдар өткөрүлө баштаган. 1968-жылы Варшавада семиотика боюнча Конгресс өткөн, анын натыйжасы болуп Эл аралык семиотикалык коомдун түзүлүшү саналган.

Өзгөчө топко Бохума шаарындагы Рур университети менен байланышкан немис семиотиктерин (В.Кох, У.Фигге, К.Аймермахер, М.Флейшер, В.Айсман, П.Гжибек; акыркы жылдары Грац, Австрияда иштеп жатышат). Бул топ теориялык жана культурологиялык мүнөздөгү иштерди чыгарат.

Франциядагы семиотикалык мектеп окумуштуулардын бириккен уюмун тузуу менен белгилерди ар түрдүү сфералардагы колдонушун изилдешкен. Семиотика илим катары 20 кылымдын экинчи аягында пайда болуп иштей баштаган. Бирок 1969 жылы Парижде төмөнкү окумуштуулардын: Р.Якобсон, Э.Бенвенист жана К.Леви-Стростун катышуулары астында Семиотикалык изилдөөлөрдүн мекемесин түзүшкөн. (IASS). Алар атайын «Semiotica» деген илимий журналды уюштурушуп, анын башкы редактору болуп Т.Себеок дайындалган. Бул уюмдун биринчи президенти катары Э.Бенвенист шайланган, ал эми жогорку катчы катары А.Греймас дайындалат.

2013-жылы, 26-март айында алгачкы жолу Кыргызстанда илимий практикалык конференциянын резолюциясынын негизинде профессор Зина Караеванын жетекчилиги алдында “Семиотика жана Котормо” илимий лингвистикалык мектеп түзүлгөн. Бир катар филология илиминин кандидаттары, профессор З.Караеванын окуучулары: Тургунова Г.А., Сатыбалдиева Г.А., Алишова М.К., Калиева К.А., Ибраимова Г.О., Асылбекова А.Т., Шаматов Д.Ш., Орозбаева Г., Мехмет Или, Токтоматова А., Октай Четиндер бул мектептин мүчөлөрү катары үзүрлүү эмгектенип жатышат жана жылдын-жылга катары көбөйүүдө. Азыркы күндө

алгылыктуу иштер жүрүп жатат. Мисалга алсак илимий мектептин алкагында симпозиумдар, илимий- практикалык конференциялар өткөрүлүп, “Кыз Сайкал”, “Жаныш-Байыш”, “Ак Мөөр”, “Олжобай менен Кишимжан”, “Кожожаш” кенже эпостору, С.Раевдин “Алай ханышасы”, С.Рыспаевдин “Умай бала” повесттери, А.Стамовдун “Ата”, М.Алишованын “Асек” аңгемелери, “Кыз Дарика” поэмасы жана бир кыйла көркөм чыгармалар, Ж.Бөкөнбаевдин “Поэзиянын падышасы”, Т.Адышованын, “Кыздар ай”, “Шамдай жанган сөздөр”, Токтогулдун “Чоң кербез” поэма, ырлар жыйнактары которулуп жарыкка чыккан жана андагы семиотикалык белгилер студенттерге курстук, магистрдык, дипломдук иш катары белгиленип, кыргыз тил илиминде жана маданиятындагы семиотикасы изилденип келе жатат.

Семиотикалык чарчы жеке семантикалык түшүнүктөрдү талдоонун куралы катары гана эмес, [абзацтар](#) жана бүтүндөй [тексттер сыяктуу](#) чоң бирдиктердин мааниси катары да колдонулат. Бул учурда бул бирдиктин негизинде жер жана аны сүрөттөө түрк тилдүү элдердин бардык эпикалык чыгармаларында маанилүү орунду ээлеп турат. Кыргыздын “Манас” эпосунда Манастын мекени болгон Талас жергеси, анын жаратылыш байлыктары кеңири сүрөттөлөт. Борбордук мейкиндик катары – кыргыздардын Ата мекени аныкталат.

“Манас” эпосунда эпикалык мейкиндик, биздин алдыбызда, Алтайда жүрүп турган окуялар менен көрүнөт. Манас баатырдын атасы Жакып тагдырдын жазмышы менен өзүнүн ата-бабаларынын жеринен алыста жат жерде болуп калат. Ошентип, эпосто "өзүбүздүн" жана "бөлөк" жер сүрөтү ачып көрсөтүлөт.

Россиялык семиотикалык мектеп тилдик каражаттар семиотикалык белги катары кабыл алынуусу талашсыз маселе . Орус лингвистиери тилдик белгилердин төмөнкү касиеттерин көрсөтүшөт, аларга : а) тилдик белги эки жактуу , эки жагы тен психологияга тиешелүү б.а. идеяны көрсөтөт. (Ф. де Соссюр);

2) тилдик белги ошол эле мезгилде бир жактуу б.а. материалдуу – сөз менен берилет. (В. З. Панфилов, В. М. Солнцев);

3) тилдик белги — эки жактуу б.а. идеяны да материяны да көрсөтөт(А. С. Мельничук, Б. Н. Головин, Б. А. Серебренников).

Ф. де Соссюр тилди система катары караган алгачкы изилдөөчүлөрдөн болгон , б.а. аны тилге жана кепке бөлүп көрсөтө алган.

Ошондуктан Ф.де Соссюр тилдик белги буюмдун өзүн эмес анын түшүнүгүн, акустикалык образын көрсөтө алат деп билдирет.

Айрым бир изилдөөлөрдө сөздүн лексикалык мааниси анын экстралингвистикалык факторлоруна байланыштуу деп көрсөтүшөт.

Виноградов, А. И. Смирницкий, Я Н- Амосова, В. А. Звегинцев и ИТВ - Арнольд, В. М. Никитин, Д. Н. Шмелев ж.б. сөздүн мааниси грамматикалык мааниге да байланыштуу деп көрсөтүшсө, айрымдары анан мааниси прагматикалык факторго да тиешеси бар дешет., б.а кимге эмнени айтып жатасын, ошого да байланыштуу деген ойго келишет.

Тилдин семиологиялык принциптеги сүрөттөлүшү кандайча деген суроого жооп алгачкы жолу Ф. де Соссюр тарабынан берилген.

Адамдын тилин имманентуу функция катары карап , тилдеги белгилер гана маанинин негизги касиеттерин бере алат деген ойго келген.Тилди система катары кароо менен бирге лингвистиканын жалгыз объектиси тил деп көрсөткөн.

«Эгерде кепти ала турган болсок, Соссюрдун оюу боюнча , анда биз системаны көрө албайбыз деген “Ой табияты боюнча баш аламан болуп калаарын көрсөтүп, бөлүктөргө бөлүнөөрүн көрсөтөт. [Соссюр 1977, 144]. Ал

Эми “Манас” эпосуна семиотикалык анализ берип алардын түз жана кыйыр маанилерин төмөндөгүчө сүрөттөп берсек.

Жомокчулар тоо суусун, жазгы жамгырды, кышкы ызгаарды, жайкы аптапты сүрөттөшөт, бирок манасчылар, мисалы тышкы келбетти, физикалык күчтү сүрөттөгөндөй таасирдүү эмес. Алсак, эпосто жыл

мезгилдеринин бардык белгилеринин чагылдырылышы каармандын эпостогу аракеттеринен көз каранды десек болот.

Жаратылыш күчтөрү белги катары эпостун каармандарынын жашоосуна активдүү кирип, максатына жетишине жардам берет же тоскоолдук жаратат. Баатырлар жеңилип баратса, манасчылардын сүрөттөөсүндө пейзажда капалыкты көрсөтүүчү семиотикалык ноталары пайда болот, аларга : "арчалар ыйлап", "мажүрүм талдар ыйлап", "салгылашуу учурунда" "асман жарылып", "тоолор кулайт", "жер силкинет", "дарыялар жээгинен ашат" деген тилдик каражаттар менен берилген семиотикалык белгилерди көрүүгө болот. Баатыр жарыкка келээрде, жаратылыштын толкундашы абдан көркөм чагылдырылат. Мисалы , Алмамбет төрөлөөрдө коркунучтуу белгилер – жетимиш күндүк нөшөр, топон суу жана жер титирөөлөр Бейжинге кыйроо коркунучуна алып келген. Эпосто адамдардын жаратылыш менен тыгыз байланышы өзгөчө белгиленет. Алмамбет жаратылышты толкутууга, аны башкарууга жөндөмдүү болуп, сыйкырчылык касиетке ээ болгон, күндү айнытып, туманды, суукту чакыра алган, кар жаадырып, бороо-чапкын пайда кылган. Ошентип, эпосто жаратылыш күчүнүн кубаттуулугу, кишинин аны менен байланыша билүү жөндөмдүүлүгү көрсөтүлөт.

Убакытты белгилөө кыргыз маданиятында өзгөчөлүктөрү болгон, алар саат болбосо да тактыкты сактоого аракет жасашып башка түшүнүктөрдү пайдалануу менен так иштөөгө аракет жасашкан жана төмөндөгүдөй сөздөрдү, сөз айкаштарын колдонушкан. Аларга: бир чай кайнам, эт бышым, аш бышым, ачып көздү жумгуча, андай мындай дегиче, күн аркан бою көтөрүлгөндө, күүгүм киргенде, көз байланып калганда деген атайын формулаларды ж.б. көптөгөн сөздөрдү пайдаланышкан.

Кошой баатыр Жолой менен бир нече күн токтобой алышып, Кошой уктап кетип "терең уйкуга кирет". Гиперболизация жашы өтүп калса жа душманды жеңүүгө жол берген эбегейсиз физикалык күчкө ээ болгон Кошой баатырдын жаш-курактык мүнөздөмөсү боюнча жүрөт. Айрым кырдаалдарда

каармандардын аракеттеринин узактыгы өтө эле көбөйтүлүп айтылат. Бул айрыкча күрөштөрдүн, жол жүрүүнүн, күтүүнүн узактыгына тиешелүү. Мында мүнөзү боюнча анча узак жүрүшү мүмкүн эмес болгон абалдардын мезгил аралыктары гиперболизацияланат. Мезгилдик гиперболанын спецификалык түрүн биз каарман аралыктан кадимки мөөнөтүнөн өтө эле тез өткөн учурларда көрөбүз. Каарман кечинде жолго чыгып, "шам болгондо " – күн баткан мезгилде көздөгөн жерине жетип калат. Бул учурда айтуучулар, гиперболизация чегинен ашып кеткенин байкап калып, угуучуларды өзүнчө "Бул сөздөрдүн канчасы жалган, канчасы чын экенин бир Алла билет" формуласы менен реалдуу эмес экенин эскертип өтүшөт. Бирок булардын баары кыргыз маданиятынын тилдик сүрөтүн берүүгө жардам берет.

"Манас" эпосундагы **дүйнөнүн модели** алтай жана якут эпикалык чыгармаларындагыдай эле үч катмардан турат: асман, жердин бети, жердин алды, бирок бардык үч дүйнө кеңири сүрөттөлгөн алардан айырмаланып, "Манас" эпосунда мындай сүрөттөө жок. Үч катмарлуу дүйнөнүн элементтери кыргыз эпосунда тереңге кирген жана алар подтекст катары кездешет. Бул элементтер кыргыз эпосунда өнүгүүнүн жана трансформациянын жүрүшүндө сүрөттөлгөн архаикалык пластка кирет. Буга Теңирге – Көккө сыйынуу далил болот. Кыргыз эпосунун пласттарында адамдын колдоочусу жана коргоочусу болгон ыйык дарактын сүрөттөлүшү сакталып калган. Якут олонхо санжырасынын сүрөттөлүшү эң байыркы белгилерди сактап калган. Олонхо эпикалык дүйнөнүн жаралыш жана адамдардын коргоочусу эле эмес, түпкү энеси болгон Жер эне туурасындагы уламыштар менен байланышкан. Кыргыз жана алтай эпосунда санжырасынын сүрөттөлүшү окшош, ал эле эмес, элдин чыныгы жашоосуна жакын. Манас баатырдык эпосунда каармандардын аракеттери жерде жүрөт. Манас өзү жана анын жөкөрлөрү өздөрүнүн аскердик жана башка иштерин жерде ишке ашырышат. Бирок эпосто Манас вассал хандарынын бири эске салынат. Эр Төштүктүн аты менен жер алдындагы дүйнөдөгү укмуштуу окуялары байланышкан.

Жер жана аны сүрөттөө түрк тилдүү элдердин бардык эпикалык чыгармаларында маанилүү орунду ээлеп турат. Кыргыздын “Манас” эпосунда Манастын мекени болгон Талас жергеси, анын жаратылыш байлыктары кеңири сүрөттөлөт. Борбордук мейкиндик катары – кыргыздардын Ата мекени аныкталат.

Манас эпосунда эпикалык мейкиндик, биздин алдыбызда, Алтайда жүрүп турган окуялар менен көрүнөт. Манас баатырдын атасы Жакып тандырдын жазмышы менен өзүнүн ата-бабаларынын жеринен алыста жат жерде болуп калат. Ошентип, эпосто "өзүбүздүн" жана "бөлөк" жер картинасы ачып көрсөтүлөт.

Семиотиканы тил менен байланыштырган алгачкы окумуштуу Ф.де Соссюр болгон, ал өзүнүн китебинде семиотиканын тил менен байланышкан эки жагын көрсөтөт. Лингвистика семиологиянын жалпы бөлүгүн бир тармагы болуп саналуу менен лингвистикалык каражаттар (тыбыштар, сөздөр) тилдик белги болуп саналат деп көрсөткөн (Ф.де Соссюр 1990.94) жана тил бул субстанция эмес, бул форма деген. Соссюрдун эмгектеринде структурализмдин негиздерин көрүүгө болот.

Табияттагы берилген жана адам коомундагы маалыматтарды каттоо, иштеп чыгуу жана адам өзү түзгөн "илимий баалуулуктардан тышкары семиотика метонимиялык мааниде да колдонулат, анда “белгилердин системасы катары каралат.” Белгилер системасы” (мисалы, биологиялык семиотика, ал тургай намаз семиотикасы, пейзаждын семиотикасы, картанын семиотикасы, эсперанто же жасалма тилдин семиотикасы к ж.б., кыскасы айлана чөйрөбүздүн баары семиотикалык каражаттардан турат). Адамдын кебете кешпири, кийген кийими, сүйлөгөн сөзү, жүрүм туруму анын ким экендиги жөнүндө кабар берет.

Башка илимдер сыяктуу семиотика да азыркы мезгилде өзүнүн заманбап талаптарын коюу менен бирге өсүп өнүгө баштагына күбө болобуз .

Семиотиканы биринчи жолу тилдик изилдөө жана башка сфералардагы семиотикалык изилдөөлөрдү америкалык окумуштуу Ч. Пирс жана анын

оюн улантуучу Ч. Морристер иштеп чыгышкан. Ч. Пирс жалпы белгилерди үч топко бөлөт, алар : а) белги сөлөкөтү (Icon), б) белги индекси (Index); с) белги символдору болуп саналат. Икон белги катары иш-аракетти көрсөтпөйт, бирок чындыкты жана чындыкка тиешелүү болгон бир нерсенин сөлөкөтүн көрсөтөт. Икона катары эсептелген нерсе анын көрсөтүүчү нерсеге окшош болуп саналат жана анын белгиси катары пайдаланылган болсо, анда ал сапат, бар адам, же мыйзам, белгиси болот. Мисалы чиркөөдөгү иконалык белгилер айтсак болот, аларга өзгөртүүлөрдү киргизилгендиктерин айтышат. Ал эми индекс жөнүндө айта турган болсок, индекс белги катары жалпы объектиге тиешелүү. Экинчиден индекстер буларга математикалык сандар, химиялык белгилерди алууга болот.

Ар түрдүү белгилер анын ичинде **индекс** катары дагы маалыматты камтыгандыгын, андагы жазуу системалары абдан практикалык чон мааниге ээ болгондугу баарыбызга белгилүү. Мисалы, жасалма тилдерди түзүүдө, (мисалы, программалоо тилдери, индекстөө документтерди, илимий-техникалык маалыматтарды жана жазууларды системалаштырууда иштетилет. Экинчи багыты - бул табигый тилдеги тексти иштетүүнү камсыз кыла алат. (машина котормо, автоматтык индекстөө жана абстрактуу алгоритмдерди түзүү болуп саналат. Ч. Пирс семиотиканын үчүнчү бөлүгү катары символдорду белгилейт

Символдор баарыбызга белгилүү болгондой эле өзүнүн структуралык жана семантикалык касиеттери бар объекттер. Кыргызстандын символдоруна гимн, желек, герб кирет. Алардын функцияларын айтып олтуруунун кажети жок, алар өзүнчө изилдөөнү талап кылат. Ошондуктан, бул жерде биз символ менен берилген белгилердин глобалдуу мааниси бар экендигин белгилеп кетүү керек. Символдордун өзүлөрүнүн өзгөчө бир көрсөткүчү болот. (Пирс 2000). Ч.Пирс семиотикалык, лингвосемиотикалык белги болушу үчүн үч көрсөткүчтү берет. Аларга : а) дисембодимент- бул ошол белги деп аталган нерсенин коннотативдүү деңгээлде болушу,

б) арбитрарность - ошол аталган белгилердин коомдун мүчөлөрү тарабынан иштелип чыгуу ; Мисалы кыргыздарда камчыны белекке бергенде -аялыңды жакшы башкар деген тилектин, ойдун айтылышы.

с) сингуларити - бул ошол биз айтып жаткан белгилердин баары бир кырдаалга гана тиешелүү , башка мезгилде өзүнүн субъективдүү же объективдүү маанисин сактай.

Тилдик семиотика же лингвосемиотиканы Э.Бенвенист, Л.Приотто француз тилинин негизинде изилдесе, Е. Курилович, Е.Пелс, В.Этуш поляк тилинин негизинде изилдеп, ал эми Ю.С.Степанов орус тилинин негизинде семиотикага багытталган жалпы семиотикалык, тилдик мыйзамдардын негизинде изилдеп чыгышкан. Семиотиканы, адабий семиотиканы Ю.Лотман кененирээк изилдөөгө алган. Италияда Умберто Эко, Роланд Барт адабий семиотика көбүрөөк көңүл бурушкан. Эгерде семиотиканы мурунку кылымдарда субъективдүү илим катары эсептешсе, азыр анын объективдүү жактарын да изилдешкен жана анын материалисттик эстетикалык теориясын, ошондой эле диалектикалык көркөм эстетикасына материалисттик көз караш менен баа берип олтурушат.

Тилдик системада жомокчулук семиотиканын түздөн - түз объектиси болуп саналуу менен жалпы искусствонун объектиси гана эмес, көркөм тилдик объект катары да изилденет. Демек, коом тарабынан таанылган тил аркылуу В. А Ларин жана Тыняновдор 30-чу жылдары биринчи кезекте көркөм тексттин маанилүү өзгөчөлүктөрүнө, поэтикалык лексикасына маани берүү менен терең көңүл бурушту.

Орус адабий семиотикалык мектебинин өкүлдөрү катары (айрыкча Пропп, И. Школовский жана Якобсондор) семиотиканы чыгарманы изилдөөдөгү "көркөм ыкмасы катары" кабыл алып, ал аркылуу чыгармалардагы семиотикалык каражаттарды изилдөөгө жол салышкан.

Биринчи жолу тилдик изилдөө программасы Чарлз Пирс жана анын жолун улантуучу Ч.Моррис олуттуу семиотикалык идеяларын иштеп чыгып белгинин синтаксисин, семантикасын жана прагматикасын изилдеген.

Морристин эң бир баалуу эмгеги катары белги болуу үчүн төмөнкү касиеттерин көрсөтөт. Эң биринчи белги болуу үчүн “дисембодимент” деген терминди иштеп чыгат. Анда белги болуу үчүн сөз-же символ сөзсүз коннотативдик денгээлде болуу керек, ансыз символ да белги да боло албайт. Экинчиден белги болуунун дагы бир касиети “арбитрардуулука ээ болуусу шарт, б.а. сөз семиотикалык белги катары мейли икон болсун, мейли индекс же символ болсун белгилүү бир **коомдун мүчөлөрү тарабынан иштелип** чыгыш керек. Үчүнчүдөн белги катары “сингуларитилик касиетке ” ээ боло алат, анда белги кайсыл бир кырдаалдарга , кайсыл бир мезгиле гана тиешелүү болуп , белги катары ага гана кызмат кыла алат . Ушул үч критерийи белги болуунун толук шарттарын көрсөтөт. Буга элементардык мисал катары “Манас эпосундагы ” Чыйырдынын түшүнө кирген “ алманы “ белги катары кабыл алсак болот, себеби биринчиден “ алма ” деген сөз жемиш эмес ошол жемиштин катарында “бала ” деген коннотативдүү түшүнүктү берип жатат.Экинчиден “алманын” кыргыз маданиятында бала катары кабыл алуучу кыргыз коомчулугунда гана колдонулат. Башка маданиятты алып карай турган болсок, орус маданиятында түшүнө “ балык кирсе гана балалуу болот деген түшүнүк бар ”, ал орус маданиятынын коомундагы колдонулуучу белги. Үчүнчүдөн “алма ” деген сөз “Манас эпосунда гана ” бала деген түшүнүктө пайдаланылган, б.а айтканда кыргыздардын түшүнүгү боюнча “ак алма” уул болот , “кызыл алма ” кыз болот деген түшүнүк элде сакталып , түш жорууда колдонулуп жүрөт. (Караева З.К Котормо жана Семиотика 2006.)

Ал эми Ф.де Соссюрдун семиология боюнча окуусу Ч.Пирс менен Ч. Морристен айрымаланып, тил менен тыгыз байланышта карайт. Эгерде Манас эпосундагы семиотикалык каражаттарга кайрыла турган болсок, биз кыргыз маданиятынын өзгөчөлүгүн көрүү менен бирге андагы каражаттардын илимий изилдөөгө муктаж экендигине күбө болобуз. Эпосту айтуудагы манасчынын экстазга киришинин өзү эле кыргыз эпосунун дүйнөлүк эпостордон айрымаланап, кыргыз маданиятынын байлыгын ,

баалуулугун көрсөтүп, мимпровизациянын өзү эле эпостун өзгөчө кептеги семиотикалык каражат экендигин айгинелеп турат. Ал эми семиотиканын тилдик каражаттар менен берилиши өзгөчө бир илим катары изилдөөгө татыктуу нерсе. Мисалы, Алмамбет келээрден мурун Манастын түш көрүүсү, андагы “кылычтын” маанисин чечмелөөдө кыргыз маданиятынын дагы бир дүйнө таануудагы өзгөчөлүгүн көрө алабыз. Кылыч согуштагы эң бир баалуу жана керектүү курал болгондуктан Манастын түшүндөгү көргөн кылычын жооруганда Манастын жакшы, ишеничтүү, согушта жөлөк болгон адам дос болот экен дешип жооругандары Ч.Морристин белги жөнүндөгү ойлоруна туура келет. Кылыч – коннотативдик мааниси – кылычтай курч, согушта пайдасы тийүүчү адам; эпостогу түштө гана Манасты колдоочу адам; түштү Бакай жооруп берет, ал ошол коомдун мүчөсү, кыргыз маданиятын алып жүрүүчү адам.

1. Чет жерлерде Манас сөзүнүн кездешүүсү. Кытайда Манас шаары, Манас булагы, Японияда Семетей шаары, Испанияда Манас шаары, Казакстанда Манас жайлоосу, Кореяда Манас чокусу, Венгрияда Манас айылы бар. Америка Кошмо штаттарында дагы “Manassas” шаары бар. Ааламга аты кеткен Манас, аны жараткан кыргыз эли кандай гана бактылуу! Бул саптар "Аскада калган аңчынын ыйы" деп аталган улуу жазуучу Чыңгыз Айтматовдун китебинде айтылат. «Манас» деген сөздүн өзү эле семиотикалык белги катары эсептелинет.

2. 40 саны – эпостогу ыйык сан. Кырк деген ыйык сан. Буга кыргыздар өзгөчө мамиле кылып келген. Кыргызда кырк деген сан айтылганы менен турмушта колдонулбайт. Бир мисал, адам көзү өткөндөн кийин кыркылыгы өткөрүлөт. Бирок кыркынчы күнү, ага бир аз күн калганда же өткөндө болот. Себеби ал ыйык, аны колдонууга тыйым болуп калган. Маселен, Манаста дагы кырк чоро деп айтылганы менен ал жерде 84 адам бар. Ошонун 42си чоро, 42си алардын зардалы, нөкөрү, же мындайча айтканда, жардамчысы. Алар курал-жарак ташып, атын карап, керектүү жардамдарды көрсөтүшкөн. Манаста "Себилдүүсү сексен төрт. Серп салган жагы кызыл өрт" деп

бекеринен айтылбаса керек. Айрым манасчылардын варианттарында бардык чоронун аты аталат, кээ биринде толук айтылбайт.

Кырк уруу кыргыз, кырк чоро, кырк күн, кырк кыз ж.б. түшүнүктөр менен коштолот. Андан сырткары 3, 5, 7, 9, 12 сакралдык сандар катары эсептелет. (40, 7,9,3) мисалы: **Жетинин бири кыдыр**. Кыргыздын "Манас" эпосунда туруктуу, типтүү /40/ кырк саны аркылуу айтуучулар мааракенин, тойдун ж.б. узактыгын көрсөтүшөт. Түрк элдеринин фольклорунда кырк - эпикалык сан. Манасты анын легендарлуу дружинасы - "кырк чоро" /кырк жан-жөкөрлөрү/ курчап жүрөт, манасчылар алардын аттарын санап өтүшөт. Баатыр Манасты кырк ыйыктар /кырк чилтен , бардык ал үчүн жооптуу болгон кармашууларда, таймаштарда, жагымсыз кырдаалдарда коштоп жүрүшөт. Кырк саны бардык элдерде салттуу болуп саналат, ал орус жомокторунда да кездешет. Кырк саны адамдардын түшүнүгүндө ыйык нерсе менен байланышкан. Ошондой эле кыргыздын "Манас" эпосунда чоңоюу тартибинде 3, 7, 9, 13, 40, 50, 60, 90, 1000, жүз миң, эки жүз миң кездешет, алар градация гиперболаларынын элементинин ролун аткарган туруктуу сан атоочтор болуп эсептелишет. Бул учурларда айтуучуга конкреттүү санды атоо эмес, динамикалык картиналарда Манастын аскерлеринин же тескерисинче, душмандын аскерлеринин көптүгүн баса белгилөө менен согуштун алдындагы чыңалуу абалын чеберлик менен сүрөттөө маанилүү. Мындай гиперболалык чагылдыруу эпоско тиешелүү боёк берип, айтуучулардын белгилүү реакциясын пайда кылат. Гиперболизацияланган убакыт эпикалык дүйнөгө өзгөчөлүк мүнөзүн берет.

1)Тогуз жылкы тогуз кой,
Болуп жаткан бул бир той,
Уйдан сойду жетини,
Төөдөн сойду экини,
Бай Жакып бирди көрдү деп
Башканын баары шекиди. (1020)
stayed.(1020, p.37)

Ninety sheep and **ten** mares he slew
What a feast it was going to be!
Seven cows in a row slew he!
Then **two** white-headed camels he slew,
Thinking: "Jakyp, something's wrong with you"
Others were guessing- in doubt they

2)3870-3880, II ch, p.90

Аяр Боон билиптир
Абсун окуп дем салып
Бир үшкүрүп ийиптир
Тоодой кызыл от болду
Топтоп болгон мергендер
stand?
Отко кантип токтолду
Жети кесек топурак
Ырды күйлөп ийгенде
Жети кат болду булуту
Жети чыны суу барган,
Жети дайра көл болду,
Күйгөн отун курутту

Cited an oath and a cast a spell

Then breathed one breath as well...
From the mountains appeared red fire.
How could the fighters face death so dire?
How before such flames could they
stand?
Then Irdik opened each hand
Soon as he breathed on clay lumps,
Rainclouds formed in **seven** vast clumps
Seven large phials with water filled
Turned into **seven** lakes when spilled.
And with the rain the fire they doused.

3) *Алтымыш* күндүк дайрадан,
Аттап өтөр жан эле,
Токсон күндүк тоолордон,
Басып өтөр мал эле. (3140, ч.3. стр.75)
That beast will gallop over the waves,
Over the hills for *ninety* days.(3140, 3 ch., p.266)

4) *Алтымыш* сарай карс толгон,
Актатып койгон күрүч бар,
Зумураттан *токсон* бар,
Каухар таштан *миңи* бар. (70, ч.3.,стр.9)
Sixty sheds overflowing indeed,
Stand full of purest rice refined,
Jewels I have of every kind,
Thousands of brilliants and emeralds (70)

5) *Беш жүз* бээни соёюн,
Берген соң малды Кудай деп,
Ишемби сойду *элүүнү*,
Жекшемби сойду *элүүнү*,
Дүйшөмбү сойду *элүүнү*,
Шейшемби сойду *элүүнү*,
Шаршемби сойду *элүүнү*. (2250, ч.1, стр.60)

God gave me, and I say "Good"!
Share with others a rich man should,
Saturday fifty more he **slew**,
Sunday fifty more **fell** too,
Monday fifty more he **slew**,
Tuesday fifty more **fell** too,
Wednesday fifty more **fell** too. (2250, part 1, p.6)

3. Эпосто алты жүздөн ашуун каарман сүрөттөлөт

"Манас" эпопеясында 40 чородон тарта эсептегенде, бери дегенде эле 600дөн ашуун каарман катышат. Эң көп образ Сагымбай Орозбаковдун вариантында айтылат. Албетте, башкы каармандар Манас, Бакай, Чыйырды, Каныкей, Алмамбет, Жакып, Кошой, Айчүрөк, Күлчоро, терс каармандардан Коңурбай, Нескара, Канчоро, Жолой ушинтип кете берет. Ал эми жер-суу аттары 800гө жакын.

Дүйнөлүк адабияттагы ири чыгармалардын бири — Лев Толстойдун "Согуш жана тынчтык" роман-эпопеясында 500дөн ашуун каарман катышат.

"Манаста" каармандар бул чыгармадан да көптүк кылат. Негизги каармандардын бири болгон Бакай - ата жөнүндө маалыматка токтолсок.

Бөлүнгөн Жакып байкуштун,	A
Бөдөнөдөй көзүнөн,	A
Бөлөк-бөлөк жаш кетип,	A
Карагаттай көзүнөн,	B
Камчы бою жаш кетип....	B

From the quail-like eyes,	A
Of poor Jakyp, who was torn apart,	O
Drops of tears streamed down,	O
From his black-currant eyes,	A
Streamed tears the length of a whip.	O

4. **Бакайдын түпкү теги.** Бир катар варианттарда Байдын уулу хан Бакай деп айтылат. Ага "кан" деген титул кошула бергени менен көбүнчө "даанышман", "кеңешчи" деген ылайык келет. Бакайдын атасы Бай менен Манастын атасы

Жакып бир тууган. Башка варианттарда Манастын чоң атасы Орозду менен Бакайдын атасы Бай экөө бир тууган, бир ата, бир энеден. Аларды душмандар кууп чачыратканда Жакып Алтайга, Бай болсо Кашкарга кетет. Саякбай Каралаевдин айтуусунда анын атасы Байды уулу Бакай бала бирге толо элегинде кытайлар колго түшүрүп кетип, наристени Олуят деген абышка жердин түбү Желпинишке алып барып багат да, ал жактан эр жигит болгон кезде гана келет.

5. Манас менен Бакайдын кездешүүсү. Дээрлик көпчүлүк варианттарда кыргыздар туш-тушка чачыраганда Байдын уулу Бакай менен Жакыптын уулу Манас бири-биринен алыста калат. Анан Бакай улуулук кылып, эл-жерин душмандан бошотуп жаткан Манастын дайынын угуп, атайын издеп Алтай жерине барып табышат жана ошондон кийин ага кошулуп, жамандык-жакшылыкта, уруш-талашта чогуу болот. Сагымбай Орозбаковдун вариантында Алтайдан чыккан Манастын колу душмандан Дагалак шаарын бошотуу үчүн бара жатканда буларга жардамга Ала-Тоодон Ат-Башынын Чеч-Дөбөсүн мекендеп калган Кошойдун колу келет. Ошолордун ичинде Бакай да болот. Бардык эле манасчылар Манас менен Бакайдын табышуусун өтө жогорку пафос менен айтып, кыргыз элинин жеңишинин **триумфунун** башталашы катары көрсөтүшөт. Бул кошулуу акыл менен күчтүн, баатырдык менен даанышмандыктын башталышы эле. Жогорудагы вариантта экөө адеп жолугушуп отурганда Кызыр менен Бак (таалай-бактын пири) аксакал түрүндө кубулуп келип, буларды Кызыр колдоп, Бак даарыйт. Алар Манаска Бакай тууралуу "өбөгүң болот өзүңдүн, айнеги болот көзүңдүн" деген аманат сөзүн айтып кетет.

6. Бакай — үчилтиктин бардык бөлүмдөрүнүн башкы

каарманы. "Манас" бөлүмүндө ал жоокер, даанышман, акылгөй, мамлекет түзүүнүн башында турган насаатчы болсо, "Семетей" бөлүмүндө Абыке, Көбөштөн кордук көргөн Чыйырды менен Каныкейге ат көлүгүн, азыгын камдап берип баланы алып Букарга качыруу үчүн кам көрөт. Өзү болсо

айкөлдөн калган малды талата койбой, төөчү болсо да эптеп күнүн өткөрөт. Кийин Семетей 12 жашка толуп келгенде аны тосуп алып, жардамчы болуп, душмандары тууралуу маалымат берип, аларды жок кылуунун жолдорун айтат. "Сейтек" бөлүмүндө токсон ашып карып калса да, балдарга жана жесир калган Каныкей менен Айчүрөккө баш-көз болуп, акыл-насаат айткан акылман карыя, Сейтектин баатыр болушун күткөн бул үй-бүлөгө берилген каарман катары көрүнөт.

7.Бакайдын куда башчылыкка барышы. Манас баатырдын жарлары жайлуу болбой калганына астыртан ичи чыкпай жүргөн Бакай анын Каныкейди алышын жан дили менен колдойт. Саякбай Каралаевдин варианты боюнча Жакып малын аяп, калың бербей турганда Бакай куда башы болуп, Букардын каны Темирканды ийге келтирип, анын кызын баатырга алып берет. Манасты "Теңдик менен албасак, зордукка көнөр жан эмес, олжо болуп бизге эле, оңой менен Каныкей, колго тийчү ал эмес" деп ийге келтирет. Анан да "Каныкей алсаң оңосун, калкка бааша болосун, Каныкей келсе Таласка, Кадыр түн келет жолуңа,...Качканың келет колуңа" (Каралаевдын вариантында) деп Бакай олуялык кылат.

8.Бакайды гана мүнөздөгөн туруктуу саптар. Манасчылар бул каарманга карата мындай туруктуу сөз айкаштарын кайра-кайра кайталап турат: "Кайран Бакай карыя – акылы элге дарыя", "Атка минсе – ак жолтой, атышкан жоодо – сан колдой, жортуп чыкса – ак жолтой, жоого тийсе – сан колдой", "Калк агасы кан Бакай", "Капилеттен сөз тапкан, караңгы түндө **көз** тапкан", "Туйгун Бакай олуя", "Акылы терең кеменгер", "Айла тапкыч акылман", "Бакай баатыр көк жалдын, акылы кенен дарыя", "Акылы менен жайкаган, **алты айлык болор азапты, көз ачымда байкаган**", "Адамзаттын туйгуну, Олуяттын кулуну", "Аркадан жүрсө сан колдой, астында жүрсө ак жолтой" ж.б. **Билбегенди билгизген,**

Билгич Бакай карыя,

Туйбаганды туйгузган,

Туйгун Бакай Олуя. (С.К. 1. 187)

Көңүлү канча сөгүлүп,

Көзүнүн жашы төгүлүп,

Out of her eyes tear-drops burt,

Losing control, then down she went.

Акасаба, кызыл туу,	А
Айгайлаган ызы-чуу,	А
Көк асаба, кызыл туу,	В
Көк жаңырган улуу чуу.(С.О.)	В

Төгөрөктүн төрт бурчун кыдырып чыккан. Саякбай Каралаевдин

вариантында Бакай жаш чагында Мисир, Багдад шаарларында болуп, Чоң Бээжинге жети жолу барып келет. "Медияндын беш бурчун, беш айланта чалгамын, кургагы жок көл көрдүм, бир тамчы суу табылбас, кырк күнчүлүк чөл көрдүм. Ай-ааламдын баарысын, он эки жылы кыдырдым, мен көрбөгөн элим жок, мен тийбеген жерим жок",— деп айтат өз баянында. Мына ушул дүйнө кыдыруусу, эл-жер көрүүсү анын акылына акыл, билимине билим кошкондугун корууго болот .

9.Манастын чекилигин түзөтүп турган даанышман адам . Баардык баатырлар сыяктуу эле Манастын мүнөзүндө да алабармандык, ачуусу чукулдук, кенебестик ж.б. терс сапаттар болгон. Мына ошондой учурларда аны ушул Бакай жайгарып койгон. Бир жолу атасы Жакып менен таарыныша түшүп терс карап кетип калганда Бакай: "Элдин милдетин алып, жердин намысын күткөн адам мындай балалык кылбайт, иним",- деп катуу кагып, кайтарып келет. Манастын жеке коопсуздугун да эң биринчи Бакай коргойт, Каныкейге үйлөнгөнү барып, таарынып, Букардын баарын чаап кетээрде анын ачуусун ушул Бакай абасы басып, сабырга келтирет. "Чоң казатта" элди элге салып, кырыштырып таштабай Бакай акылмандык кылып, урушту узарттырбай токтотуп калат. "Чоң казаттын" алдында Чубак менен Алмамбет чатакташып, Манас аларды эпке келтире албай турганда, баатыр айласы кетип куруганда Бакайга кайрылып: "Абаке, акылга дыйкан жан элеңиз, сөзүңүз жанга дары эле",- дегенде Чубакка барып, "Манастын Манас болмогу экөөбүздөн", "Биз ичибизден бузулсак, пил да болсок жыгылабыз, миң да болсок кырылабыз", "Бөлүнсөң бөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп, бөлөк элге кеп кетет" деген азыркы күндө да көп айтылып келе жаткан насаат

кебин айтып экөөнү жараштырат. Ошон үчүн Манас ага карата "Айтышканда сырдашым, наалышканда муңдашым" дейт. Ал гана эмес, анын кеңешчилиги "Семетейде" да уланат. Семетей Бакайдын айткан сөзүн элес албай Коңурбайга каршы аттанып, жараланып келет да, Бакай атасынан кечирим сурайт.

10. Манас баатыр өз титулун ыйгарып иет. Эл башына өтө оор күн түшүп же тынымсыз согуш жүрүп жаткан учурда Манас ал адамга эл-журтту башкаруучулук тизгинин берип, "Кан Бакай" деп атап турат. Мисалы, Бээжинге жүрүш алдынан кеңеш кылып, 14 ханды чакырганда Манас хандыктан түшүп, Бакай хан болуп турат, себеби ал жерде олуя Бакай хандын акылмандыгы эң эле керек болгон. "Ак сакал Бакай абамды, калк атасы бабанды, кан көтөрсөк канетет" деп Манас жалпы журтка кайрылганда эл колдоп чыгат. Бул жоокерлердин ынтымагы, колду туура баштоо, акырында жеңишке акыл менен жетүүнүн бирден-бир туура жолу эле.

11. Бакай — өкмөт башчы. Манас доорунда кыргыздар өз эгемен мамлекетин негиздейт, алардын башка өкмөттөр менен дипломатиялык мамилеси, кат алышуу маданияты, кеңсе кызматы уюштурулган. Сагымбай Орозбаковдун вариантында хан шайланган Манас: "Андай болсо келгин деп, келе мөөр бергин деп, катчыга катын жаздырды, жыйып алып кандарын, жыгалуу мөөрүн бастырды, чоң дептерге тапшырды" (Манас, 4-китеп, СО, 1982, 59), — деп хандыгынын демократиялык негизин (хандарды жыйып алышы) жана мыйзамга негизделгендигин (мөөр бастыруу) көрөбүз.

Анан "Өкүмөт берип карыңа, көтөрсөңөр кантет деп, көк жалың айтты мындай кеп", — деп кадимки өкүмөт болгондугун көрөбүз. "Өкүмөт" деген сөз өзү "өкүм" дегенден келип чыккан, демек, анын өз мыйзамы жана ошого ылайык өкүмү болот. Ошол өкүмөт башчылыкка Бакай шайланат:

"Бу сөздү маакул көрдүк деп,

Бул аскердин өкүмүн

Эр Бакайга бердик деп,

Андай болсо келиңер,

Келе мөөр бериңер!

Катчыга катын жаздырды,

Жыйып алып кандардын,

Жыгалуу мөөрүн бастырды,

Эр Бакайга тапшырды".

Буга караганда катчы кадимкидей буйрук чыгарат, мөөрдү өкүмөт башчы Бакайга тапшырат. Бул өкүмөттө хан шайлоо өтөт. Шайлоо процессинин жүрүшүнө көз салуу үчүн байкоочулардын отуруш формасы — уй мүйүз. Отуруш тартиби — эң төрдө Бакай карыя, эки жагында эң аксакалдар, андан кийин бектер, султандар, кийин бийлер, андан соң ар уруунун башчылары. Отурган жери — мал баспаган шибер, анын үстүнө килем, анын үстүнө баяндоос салынат. Отургандардын тамак-ашы — аякка толтурулган кымыз. Шайлоочуларга таратылып берилген нерсе — **кумалак** (көчмөн жашоонун символу). Отурган жердеги бош орун — алтын менен ширетилген эч кимдин буту баспаган ак кийиз. Хан шайлоо жыйынынын чечимин Бакай окуп берет.

12.Элдик дарыгер, табып. "Манас" эпосундагы каармандардан Бакайдын медицинасын өзүнчө бөлүп алып карап көрсөк болот. Бакай оорулууга адегенде абдан кылдат карап туруп, анан дартбелги коёт, мисалы, Жусуп Мамайдын вариантында Манасты Көкчө көз атып, баатыр жараланган учурда ага "ичегиси жыдыды" деген диагноз коёт. Мунун келип чыгышы Бакай табыптын аныктоосунда — кандын көп кетип кансырап калышы. Эми ага дан бербеш керек, коюу тамак бербеш керек, антпесе алар ичегини тешип кеткен да, адамды өлүмгө кириптер кылган. Андыктан "бармактай тамак таттырбайт, эс алган сайын баатырга муздак суудан ууртатат", жел киргизбей

кымтылайт. Бул жол денедегі зат алмашууну теңдештирген да, ичегинин калыбына акырындап келүүсүн шарттаган. Мына ошол Бакайдын дарылоо ыкмасында сынган сөөктөрдү тартуу, сөөктөрдү жик-жиктеп ордуна коюу, шакшактоо, момуя (аркар таш) коюп таңуу ыкмалары колдонулат. Бул анын колунун жеңилдиги, сыныкчылык, таңыкчылык өнөрүнө маш экендигин көрсөтөт. Дагы бир жерде кайып болуп кеткен Семетейдин Бакай тууралуу мындай деп айтканы бар: "Калк карысы бабамдын, кисесинде дары бар, кишиден бөлөк баары бар. Эбеп деген бир дары, эсил Бакай колунда, ооруган жерди басчу эле. Себеп деген бир дары, умачтай көздү аччу эле" (Сейтек. 4-китеп. БКВ, Ф., 1960, 204-б.). Бул дарыларды Бакай жердин үстүн чалдырып, желмаянды мингизип, жекей бозду кийгизип, канчыдан алдырган. Кыргыздар азыркы күнгө чейин элдик медицинанын дарысын ичкенде же илимий медицинанын дарысын колдонсо, дале болсо "эбепке – себеп" деп коёт, балким ошол сөз Манас доорунан, Бакай атадан калгандыр. Элдик медицина адамдарды гана эмес, алардын минген аттарын дарылоодо да чоң мааниге ээ экендиги "Манас" эпосунун көптөгөн эпизоддорунда айтылат. Мисалы, калмактын Шыпшайдар мергенинин уулу Кожожаш урушта Семетейдин минген аты Тайбуурулду бутка атат. Ошондо Бакай табыпкерлик кылып мындай дарылайт: "Тайбуурулдун шыйрагын, булум менен чырмады. Чиритпей өзү сактайт деп, алтындан шакшак кылганы" (Семетей, 3-китеп, Ж.Мамай, Б., 1995, 180). Демек, мында булум, алтын шакшак — Бакайдын дарылоо каражаттары.

13.Элдик эсепчи. Семетей ата-тегин, эл-жерин издеп Таласка келгенде аны тааныбай жаткан Бакай мындай дейт: "Токтой тургун кулунум, эми күн эсебин алайын, күндү катка салайын. Жыл эсебин алайын, эми жылды катка салайын. Ал эле – чычкан, ал эле – уй, ал эле – жылкы, а да – барс, ал эле – коён, ал – жылан, ал эле – тоок, ал – улуу, ал эле – мечин, а да – кой, ал эле – доңуз, ал эле – ит, айкөлдөн калган кулунум, өлбөй жүрсө Семетей, быйыл он экиге толгон кез" (Семетей, БКВ, 385), — деп жыл сүрүп отуруп, Семетейдин келер учуру болгондугун аныктап чыгат.

15.Бакай — кайып болгон каарман. Үч илтиктин соңунда Бакай да Манас, Каныкей, Семетей, Күлчоро, Айчүрөктөргө кошулуп "Сапарыбыз карыбас — кезип жүрөр кез келди" деп, кайып болуп кетет. Бул - эл сүйгөн сүйүктүү каармандарын өлүмгө ыраа көрбөгөндүк, түбөлүктүү деп билебиз.

16. Бакай — искусствонун башка түрлөрүндө сакталды. Азыркы доордо муундан муунга берилип келүүдө. Мисалы: 1981-жылы Тургунбай Садыков "Манас" архитектуралык-скульптуралык композициясынын борбордук бөлүгүнө Бакайдын эстелигин коюп, аны Токтогул Сатылганов атындагы улуттук филармониянын алдына орноткон.

17.Бакайга байланыштуу аталыштар. Талас облусунун бир району ушул кишинин аты менен Бакай-Ата деп аталат. Ушул эле облуста "Бакайдын үңкүрү" деген жер бар, анын алдында ушул тапта да "Бакайдын ташы", "Бакайдын таш казаны" турат.

Азыр эр жүрөк, намыскөй, тайманбас сапаты бар кыз-келиндерди "Манас" эпосундагы Сайкалдай деп сыпаттап, баатыр кызга теңеп жүрүшөт. Атүгүл кыргыздын эр мүнөз кыздары жөнүндө кеп козголгондо сөзсүз Кыз Сайкал тууралуу айтылып аруулукка, мекенчилдикке үндөйт.

Спутник\\Sputnik Кыргызстан маалымат агенттиги белгилүү манасчы, манас таануучу, филология илимдеринин доктору Талантаалы Бакчиевдин жардамы менен "Манас" эпосундагы Кыз Сайкал тууралуу фактыларды тизмектеди, алардын кээ бирлерине токтолсок.

Белгилей кетсек, баатыр кыз боюнча материал манасчылар Саякбай Каралаев менен Шаабай Азизовдун айтуусундагы вариант боюнча даярдалды.

Нойгуттан чыккан эр жүрөк кыз. Сайкалдын атасы Карача кан кыргыздын нойгут деген уруусунан чыккан. Карача менен Текес кан бир тууган. Азыркы Кытайдагы Текес шаарын башкарып турган. Текес каршы чыгып, айтканына көнбөй койгондуктан, Манас салгылашта аны жок кылып, ордуна иниси Карачаны койгон. Сайкал атасынын жалгыз кызы. Кыргыздар өзүнүн салтындабы, же түшүнүгүндөбү, балким адат болсо керек, эгерде эркек бала

болбосо кызын эркекче тарбиялап, мырзадай көрүп, ага бийлик, даража, мүмкүнчүлүк берип, көбүрөөк ишеним артып койгондой. Сайкал да жаш кезинен баатыр мүнөз өсүп, эли-жерин душмандардан бошотуп, алык-салык алдырбай, намыска бекем туруп, эр экендигин көрсөтүп, элин биримдикте, эркиндикте кармап турган. Кези келгенде эр сайышка, күрөшкө түшүп баатырлыгын, жоокерлигин көрсөткөн.

"Манас" эпосунун сюжетинде талаштуу дагы, сырдуу дагы, анан көп жагынан ачыла элек, айрым учурда көмүскөдө калган же болбосо экинчи-үчүнчү планга өтүп кеткен каармандар көп. Ошонун бири Кыз Сайкал. Чыгармага сүңгүп киргенде, кенен түшүнүк менен алганда ал — Манастын зайыбы, беш аялынын бири. Манас беш аялынын ичинен Каныкейге гана жуучу түшүп, кыргыздын салтын жасап, салтанат менен нике менен үйлөнгөн. Калган төрт аялы — Кайыркандын Карабөркү, Шоорук кандын кызы Акылайы, Адил кандын (Айкан) кызы Алтынай жана Кыз Сайкал тартууга келген. Илгери кандар, журт башчылары элин-жерин коргоо максатында же болбосо алака-мамилени жакшыртуу ниетинде кыздарды тартууга беришкен.

Манас Сайкал тууралуу даңазалуу кептерди угуп, Текеске өзү издеп барат. Сайкал анын келерин билип, күтүп жүргөн. Экөө бир жолу көрүшкөндө эле бирин-бири аңтарып-теңтерип изилдеп койгон. Манас Сайкалды "эр экен, баатыр тура, тайманбайт, атасынын гана эмес, эли-жеринин сакчысы, ушуга үйлөнсөм, менден жакшы тукум чыгат" деп ниеттенген. Сайкал дагы эл оозунда айтылып жүргөн адамды өз көзү менен көргүсү келип, күтүп турган болот. Жүздөшкөн күн келгенде, Сайкал дагы суктанып, ушундан тукум күтсөм кыйын чыгат дейт.

Манас менен Сайкал алгачкы жолугушуусунда эле эр сайышка түшөт. Ошондо Кыз Сайкал аянбастан, тартынбастан Манасты жыга саят. Манастын ээр-токумдан көчүгү, үзөңгүдөн буту тайып, жыгылып бара жатканда Чубак

чаап барып кармап-сүйөп, Аккуланын үстүнө отургузуп кетет. Кандын, баатырдын ат үстүнөн жыгылышы уят болгон. Ошондон кийин Манас Сайкалга барып нике тууралуу сөз айткан.

Сайкалдын кыз деп аталып калышынын себеби ал Манастын о дүйнөлүк зайыбы болуп эсептелинген. Мындайча айтканда, Манаска тирүү кезинде жубай болуп берген эмес. Мунун да себеби бар. Кыз Сайкал Каныкейдин Манаска татыктуу жар экендигин билип, анын алдына барып күң болбоюн, алдынан өтпөйүн деп сыйлап, бу дүйнөдө никелүү аял болуудан баш тарткан. Манас экөөнүн ортосунда келишим түзүлөт. Сайкал "мен тиги дүйнөлүк зайыбың болоюн, эгерде менден мурда көзүң өтсө, зыйнатыңа турайын, ак кызматымды өтөйүн, барып кара кийин, кошок кошуп, тирүүлүктөгү зайыптыктын кызматын аткарайын" деп Манаска сөз берген. Айрым бир башка варианттарында башкача жазылып жүрөт. Муну албаш керек. Бирок Манас көз жумгандан кийин Сайкал зыйнатына келет да 40 күн Каныкей менен отурат. Сайкал Манастын кара ашында өлгөн.

Байыркы кыргыздардын салты боюнча адам өлгөндө кара ашында, кырк ашында, чоң ашында оюндар өткөрүлгөн. Бул сапар Манастын кара ашында Кыз Сайкал менен Коенаалы эр сайышка чыгат. Коенаалынын Сайкалга карата кеги бар эле, "кабар укканда өзү келбей, күчкө салганда келет" деген ич күптүсү болот. Коенаалы Манастын жан досу, антташкан жолдошу, Крымды бийлеген Көкбөрүнүн баласы эле. Ал "өлсөм өлүп кетээрмин, ат үстүндө жан берермин" деп эч кимдин сөзүн укпай, эр сайышка чыгып алат. Кыз Сайкал менен Коенаалы бирин-бири сайып өлтүрөт. Экөөнүн тең сөөгү кайып болуп, табылбай кетет.

Кыз Сайкалдын образы заманбап жашоодо дагы эли-жеринин намысы үчүн бек турган баатыр, мекенчил, айтканынан кайтпаган, журтту биримдикке чакырган, эр жүрөк, баатыр катары сүрөттөлүп калды. Кыз Сайкал боюнча өзүнчө кенже эпос, поэма жазылып, театрлаштырылып спектаклдер коюлуп

келет. Ысык-Көлдүн Жууку өрөөнүндө Кыз Сайкалдын үңкүрү жайгашкан. Ошондой эле Кытайдын Текес деген жеринде Сайкалдын аталышындагы жерлер бар.

Кыргыздын оозеки чыгармаларында, ошол эле "Курманбек", "Эр Табылды", "Жаңыл Мырза" кенже эпосторунда кырк чоро, кырк чилтен, кырк жигит дегендер айтылат. Бирок алар Манастын 40 чоросундай бүгүнкү күнгө чейин эл оозуна алынган эмес.

Чоро - хандын жакын жигити, жолдош деген сөздөр менен маанилеш.

Биз 40 чоро ким, кайдан келген, өтөгөн кызматы, орду, максаты, озуйпасы, милдеттери өндүү суроолорго жооп издедик.

Манастын 40 чоросу кантип куралган?

Эпосто "Атсыз жүргөн чорого атын берди эр Манас, тонсуз келген чорого тонун берди эр Манас" деп сүрөттөлөт. Кырк чоро кырк тараптан келген. Бир күндө эмес, аз-аздан келип куралышкан. Кээси Манастан кичүү болсо, айрымдары тең болгон. Биринчи чоро Жакыптын койчусу болгон Ошпурдун баласы Кутубий (Чегебай) эле. 12 жашында Чубак келсе, Серек менен Сыргак Манастын көз алдында жарыкка келген. Анан барып Ыраамдын ырчы уулу, Ажыбай кошулат. Көбү азган-тозгондор. Өз элинде, жеринде батпай, куугунтукка алынгандыктан "Манас айкөл экен, баатыр экен, чыгаан экен" деп үмүт артып келишкен. Эпосто "Чокудан алтын табышты, чокусу ушул экен деп чоро болуп жабышты. Кыргыздан чыккан кыраан деп, кыргыздан ушул табылды. Кыйыны экен кыргыздын, кырк чоро болуп жабышты" деп айтылат. Орой угулганы менен чындыгында чоролор Манаска "агалап-сагалап" келишкен. Манас чоролордун алдында аталык, хандык озуйпасын аткарып мал-жан бөлүп берип, Каныкейдин нөкөр кыздарына үйлөнткөн. Ал кыздар бири-бири менен эже-синди, бир тууган, Каныкейге жакын санаалаш болгон.

40 чоро — азыркы өкмөт курамы

Кырк чоро азыркы түшүнүк менен айтканда, кандын улуттук же элдик гвардиясы. "Кырктын башы Кыргызчал" дейт, ал 40 чоронун башкаруучусу болгон. Булар кандын түздөн-түз буйругун аткаруучулар, жан сакчылары, аскердин негизги өзөгү болуп түзүлгөн. Чоролор согуш убагында жоокер болсо, тынчтык мезгилде коомдо жана эл ичинде ар кандай кызматтарды аткарган. Маселен, Ырамандын Ырчы уулу жар айтып, ырдап, аспапта ойноп, азыркы маданият министринин ордун аткаргандай. Дагы бир чоро Ажыбай 70 уруунун тилин билген. Ал дипломат, тилмеч, эл ортосундагы көпүрө болуп бере алган. Демек, ал тышкы иштер министрине тете десек туура. Далы ачып, төлгө салган Төлөбай (Төлгөбек) болгон. Калк башкарган Калкаман, эл башкарган Эламан дегендер айтылат. Мындайча айтканда, чоролор калк арасында кандай зарылчылыктар болсо, ошого карап иш кылышкан. Кырк чоро азыркы тил менен өкмөт курамы деп түшүнүүгө болот. Белгилүү чоролор деп Алмамбет, Чубак, Сыргак, Серек, Ырамандын Ырчы уулу, Шууту, Бозуул жана Кыргызчал эсептелинет.

40 чорого доо кетирген бийлик...

Кырк чоронун 12си Чоң казатта окко учкан. Калгандары Чоң казаттан кайтып келип, бул учурда Манас жаракатынан улам эки дүйнө ортосунда болуп турганда, тилекке каршы, бийликти көздөгөндөр жакка ооп кеткен. Арасында Манастын укум-тукумуна чейин кызмат кылгандары да болгон. Бийликке умтулуу, бири-бири менен кагыштыруу, чабыштыруу көбүнчө кырк чоронун башчысы Кыргызчалга таандык мүнөз. Манастын ак никесине доо кетирип, "Каныкей менен Чубак ойнош" деп сөз жайылтат. Алмамбет менен Чубактын да чырына себепкер болот. Мунун айынан антташкан ынак достор бири-бирине кол көтөрүп, кылычты кынынан чыгарганга чейин барышкан. Бул эки достун мамилесин бузуу менен кыргыз элинин башында турган Манасты алсыздантып, өзү бийликке келүү же болбосо өзүнүн ыңгайына туура келген адамды бийликке алып келүү же сырткы душмандарга кыргыз элин салып

берүү аракетинде болгон. Акырында Абыке менен Көбөштүн бийликке келишин кубаттап, Семетейди жок кылып, Манасты тукум курут кылууну көздөгөн. Манастын аталаш агалары же "алты арам" Абыке, Көбөш, Чыйбыт, Кочкор, Адыбай жана Көлбай — Жакып менен Бакдөөлөттүн балдары. Жакыптын улуу байбичеси Чыйырдыдан Манас, Бакдөөлөттөн болсо жогорудагы алты уул төрөлүп жатат. Эгер кандын аркасында тукум болбосо, алардын кызматка келиши мыйзам боюнча дагы, салт боюнча дагы туура болмок. Анткен менен эл Абыке, Көбөштүн бийлигин кабыл алган эмес.

Семетейдин айкөлдүгү, улуулугу, кечиримдүүлүгү ушунда болсо керек, "атама кызмат кылган 40 чорого кантип каршы чыгам" деп Кыргызчалды бир нече ирет кечирген. Манас деле Кыргызчалдын иш-аракеттерин көрүп-билгени менен көз жуумп койгон. Негизи Манаста оң жана терс каармандар деген жок. Оң каарманда терс мүнөз, терс каарманда да оң мүнөз болушу мүмкүн. Кийинчерээк Кыргызчал Семетейдин эң жакын жардамчысы Күлчоронун колунан каза табат. Ошону менен кырк чоронун да ишмердүүлүгү токтогон.

Чоролордун жаткан жери, эстеликтери

Семетей бийликке келгенден кийин Манастын аталаш бир туугандары Абыке менен Көбөш Каныкейдин колунан каза табат. Ал эми Адыбай, Көлбай, Чыйбыт, Кочкор жана 40 чоронун айрымдары азыркы Нарындагы Кочкор районуна коюлган. Кочкор жергеси дал ушул Жакыптын баласынын атынан коюлган деп да айтылат. Кытайда Кызыл-Суу Кыргыз автоном облусунда Сыргактын, Муз бурчактын мүрзөсү бар.

Мындан үч жыл мурда Кытайдагы Улуучат шаарчасынын кире беришинде Манас ата менен анын кырк чоросунун эстелиги тургузулуп, көпчүлүктүн көңүлүн бурган.

Кырк чоронун айкелдери Таластагы "Манас Ордо" комплексинде да бар.

Семиотиканын тарыхы жана анализ

Мындай ойду Демокрит да коштоп , аны изилдөөнү уланткан.

Семиотика илим катары тарыхы өтө эле кыска десек жанылышпайбыз.

19 кылымдын ортосунда америкалык окумуштуу Ч. Пирс белгилердин теориясын логикалык жактан изилдеп, анын изилдөөлөрү швецариялык лингвист окумуштуу Фердинанд де Соссюрдун “семиология” илими менен байланыштуу болгондугу алардын семиотика жөнүндөгү эмгектеринен көрүнүп турат. Демокрит төмөнкү ойлорду айткан : 1) бир эле буюмдун түрдүү аттары болушу мүмкүн. 2) бир эле ат түрдүү буюмдарды атоого колдонулушу мүмкүн ;3) буюмдун аттары өзгөрүшү мүмкүн ; 4) айрым бир буюмдардын аттары жок эсе деген ойду өнүктүргөн. Дүйнөнү буюмдарга жана белгилерге болуу менен Демокрит өзүнүн натурфилософиялык көз караштарын бере алган. Ал эми Аристотель болсо атомдордун жайгашкан ордуна жана ынгайынна карата өзгөргөндөй эле тамгалардын жайгашкан ордуларына жараша сөздөрдүн да мааниси өзгөрөт деп көрсөткөн. Байыркы философтордун бир бутагы болгон стоиктердин айтуусуна караганда үч нерсе бири бири менен тыгыз байланышта, Мисалы - объект- анын аты жана аткарган милдети. Байыркы философ Аврелий Августин белгини байыркы логиканын негизинде дагы бир жолу изилдеп, белгинин өзүнүн формасы аркылуу адамдын ан-сезимине таасир берерин айтып, адамдын аң сезиминде кандайдыр бир образ берээрин айтып кетет. Ал белгилерди экиге: табигый жана шарттуу деп экиге болот. Табигый белгилерге - түтүн, айбан аттардын издери, мимика - каардуу же жылмаюуу, булар адамдын ойлорун, максаттарын, калоолорун айтуу үчүн колдонулат. Ал эми шартуу белгилерге адамдар тарабынан түзүлөт да алар дагы кайсыл бир каалоону, максатты, ойду айтуу үчүн колдонулаарын айткан.

Көптөгөн философтор белгинин касиеттерине, өзгөчөлүктөрүнө окшотушуп, аларды иликтешкен. Англиялык философ Гоббс Томас сөздү белги катары изилдеп, тилдик белгилердин эрктентиш экендигин аныктайт жана башка бирөөлөргө бир нерсени билдирүүчү белги катары эсептейт, Ошондой эле сөздөрдүн белги катары коммуникативдик функциясын, жана мнемоникалык

- бир нерсени белгинин жардамы менен эстеп калуу функцияларын көрсөткөн. Гоббс аттарды биринчи жана экинчи катардагы жыштыкта караган 1) буюмдун аттары; 2) кишинин аттары; 3) жалпы аттар - универсалдуу, кептин аттары деп бөлүштүрүшкөн. Тилди белги катары немец окумуштуусу В.фон Гумбольт тилди белгилердин жыйындысы катары изилдеп, ал тургай тыбыштар да өзүнчө белги экендигин айткан. Ар бир улуттун дүйнө таануусунда, ойлорун айтууда тил белги катары чоң роль ойноорун айтат. Тил ойду гана билдирбестен, аны түзөт. Британиялык философ Милль Ст. аттарды белги катары изилдеп, Жалпы жана атайын коннотациясы бар аттар деп бөлүштүргөн. Кыскасы философтордун баардыгы логикалык денгээлде белгилерди изилдешип, практикалык жагына көп көңүл бөлүшкөн эмес. Белгилерди алгачкы жолу практикалык жактан изилдешип, анын түрдүү касиеттерин табышкан, тилдеги өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурушкан.

Орто Чаткал жердеген --- Orto Chatkhal still alive - (3160 page 267)

Ойротко **тизгин** бербеген---Ceding to none (неуступая никому), however they strive. Бул сүйлөмдө котормочу кыргыз маданиятындагы “тизгин” деген сөздүн маанисин толук түшүнбөгөндүктөн котормо адекваттуу болбой калган. Кыргызда “тизгин” деген сөздүн денотативдик мааниде көбүнчө атка тиешелүү “аттын тизгини”деп берилет, ал эми коннотативдик денгээлде “бийлик” деген маанини берет. “Эки тизгин бир чылбырды, эми колго алды” деген идиоматикалык сөз айкашы “бийликке келди” дегенди билдирет. Эпосто Буудайыктын уулу Музбурчактын эч кимге бийлик бербей өзү гана бийлегени жөнүндө сөз болуп жатат. Мындай колорит жок болуп кетип олтурат, семиотикалык белгинин коннотативдик маанисин түшүнбөгөндүктөн котормо адекваттуу болбой калды. Биринчиден, Уолтер Мейдин туп нускадан эмес орус тилинен которгондугу, экинчиден кыргыз маданиятындагы семиотикалык белгилердин функцияларын билбегендиги болгондуктан жөнөкөй сөздөр менен которулуп калган. Мында Чарлз

Морристин “дисембодимент “ теориясына б.а. семиотикада сөз кыйыр мааниде берилет деген теорияга туура келет.

Экинчи бөлүгү семантика ,сөз жана анын объект менен алардын ортосундагы байланыштарды көрсөтөт. 3290(стр 79 -Академиялык варианты) Кан Көкөтөй өлдү де - Kokotay had died!, you must say (270б.)

Капилет жайды көрдү де - He went off to the other world

Кадыр алда кудаанын -When all Highest Allah called

Өкүмүнө көндү де

Жогорку сүйлөмдөрдүн котормосунан биз негизги ой айтылганын көрүп турабыз , акыркы эки сүйлөм бир сүйлөм менен берилип,төртүнчү сүйлөм кыскарып кетти, бирок семиотикалык же семантикалык мааниси бузулган жок.

Семиотиканын үчүнчү бөлүгүндө прагматика чоң ролду ойнойт. Прагматика негизинен ошол белгилерди, сөздөрдү биз маалымат берип жаткан адресаттын өзгөчөлүгүнө, дүйнө таанымына, алардын салт санаасына, менталитетинин өзгөчөлүгүнө карата которуп беришибиз керек . Мисалы, «ак » деген сөз индия , кытай маданияты, дунгандар үчүн траурдун белгиси, ал эми кыргыздарда, Европа өлкөлөрүндө ал тазалыктын, актыктын белгиси катары тойлордо ак көйнөк кийишет. Эгерде ушул кырдаалда бизге “ак”ты которушубуз керек болсо , траурдун белгиси катары биз акты кара деп которобуз. Буга дагы бир мисал катары алсак британия маданиятында аристократтарды “ blue blood -голубая кровь - ” кыргыз тилинде адекваттуу берүү үчүн “ ак сөөк ” деген сөздү беришибиз керек, башкача айтканда англис тилиндеги “blue - көк ” кыргыз тилине которгондо “ак ” болуп айтылышы керек, мындай шартта гана адекваттуулукка жетүүгө болот.

Белгилердин денотативдик жана коннотативдик деңгээлдерине карата колдонгондугуна байланыштуу адабий семиотиканы Роланд Барт, Дерридалар иштеп чыгышып, алардын изилдөөлөрү Москва - Тарту

мектебинин окумуштуулар аркылуу колдоого алынып, андан ары көздөй изилдөөлөр жүргүзүлдү. (Ю.Лотман.) 3500 (82стр)

Там салаарга жай койбой -----I won't leave even foundation stones
Катын алаар бой койбой There will no bachelors to take a wife
Кыргындды кызык саламын Daughters I will rake as though a gift
Кызынан тартуу аламын There will be a vast unheard of strife/
Кейишти катуу саламын Brides I will take leaving grooms bereft
Келинин тартуу аламын . Terrible sorrows I will bring in their lives (3500. Page 275) Мында Бокмурундун чакырыла турган коноктору келбесе, кордукту көрсөтөм деп айткан жери. Котормочу “ тартуу” деген сөздү денотативдик “белек ”деген мааниде гана колдонуп койгон, кыргызда, эпосто тартууга согуштан утулуп калган тарап кыздарын тынчтык болсун деп тартуулашкан. Мисалы Манастын Акылай, Карабөрк аттуу аялдары тартууга келген. Бул жерде котормодо мындай колорит жоголуп кеткен, б.а жөнөкөй сөз менен түшүндүрүлүп берилип калган.

4 - бап боюнча жыйынтык

1. Дүйнөнүн тилдик бейнесин эпикалык жанрда семиотикалык анализ баштоодон мурун эпикалык ырчынын элдик чыгарманы айтуучусу жана сактоочусу гана болбостон, байыркы салт санааны, чыгарманын стилин сактоочу катары улуттун руханий байлыгын муундан муунга өткөрүп берүүчү импровизатор катары кароо шарт. Импровизациялык касиет дүйнөнүн элдеринин баарында эле учурабайт, бул кыргыз маданиятына тиешелүү берилген кут катары каралды.

2. “Манастын” же анын үч илтегинин татаал сюжетти камтуу менен анын айрым бир мотивдери шамандык кампаниянын формаларын элестетет,

мисалы аларга алкыш, каргыш, арман, керээз, кошоктор кирет. Булардын баары эпикалык жанрга туура келет.

3. “Манас” эпосунун идеясы ээн- эркин, көчмөн турмушта жашаган элдин “боз үйүн”, “намысын” коргоо деген концептке туура келет, кыргыз үчүн “намыс” концептиси көптөгөн суб-концептерди камтыйт, аларга аял, жылкы, эли жерин сүйүп, аны душмандардан коргоо, элдин эркиндигин сактоо, достукка бекем туруу, деген көптөгөн түшүнүктөрдү камтыйт.

4. Чыгарманын **идеялык** мазмунун ачып берүү адабий анализдин негизги максаты болот. Өткөн мезгилдин салт-санаасын, калк идеалын, намысын сактоо үчүн күрөшүүнү, түрдүү иш- аракеттерди өз кучагына алган көөнө эпикалык чыгарма катары “Манас” эпосу да башка түрк тилдүү элдер сыяктуу бир мезгилде тарыхый жалпылыкты басып өткөндүгү, аймактык биримдиги көрсөтүлүп, эпосто элибиздин өткөндөгү рухий маданиятын таанып билүүдө өтө маанилүү орунду ээлегендиги эч ким тана албайт .

5. Ар бир улуттун дүйнө таануусунда, ойлорун айтууда тил белги катары кызмат кылат. Белгилер кыргыз маданиятынын тилдик сүрөтүн берүүгө жардам берет. Белгилер үч деңгээлде : а) дисембодимент- бул ошол белги деп аталган нерсенин коннотативдүү деңгээлде болушу,

б) арбитранность - ошол аталган белгилердин коомдун мүчөлөрү тарабынан иштелип чыгуу ; с) сингюларити - белгилердин баары бир кырдаалга гана тиешелүү , башка мезгилде өзүнүн субъективдүү же объективдүү маанисин сактайт. Семиотиканын башка илимдер менен болгон байланышын көрсөтүп, аларды изилдөөдөгү куралы катары колдонууга болоорун билдик .

6. Эпостун бай дүйнөсүн билүүдө ар тараптуу көз карашта болуу

(варианттар жөнүндө) угуучунун жан дүйнөсүнө көркөм табият тартуулап,

ага кызыкчылык арттырган кыргыз элинин мына ушундай көркөм

мурастарынын ичинде “Манас” эпосунун өзүнүн гениалдуу орду бар десек

болот. Анткени анын жаралышы менен басып өткөн жолу өзүнчө тарых,

өзүнчө баалуу мурас. Ошондуктан биринчи кезекте анын көркөмдүк

функциясын, эстетикалык баасын ачык көрсөтүү үчүн ага түз жана кыйыр

тиешеси бар айрым фактыларды изилдеп, анын идеясын ачып берүү талапка

ылайык.

5 чи бап. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү жана котормо

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү өзүнө таандык каражаттардын жардамы аркылуу ушул эле дүйнөнүн концепттик маалыматын чагылдырат. Эгерде дүйнөнүн концепттик картинасы ошол эле концептердин жыйындысынан алынса, дүйнөнүн тилдик картинасы болсо «тилдин семантикалык мейкиндигин» түзүп, анын бирдик маанилери катары да жашай берет. Ошентип, ДТС концепттик көрүнүшү менен бирдей каралбастан, ал болгону анын бир бөлүгү катары гана эсептелет. Бул тилдик сүйлөшүүлөрдүн концептосферанын же т.а. концепт-чөйрөнүн мазмунуна толук кандуу ыңгайлаша албагандыгы менен байланыштырылып түшүндүрүлөт. Анын айрым концепттери байланыштын негизги каражаты катары мааниге ээ болгондуктан кеңири колдонулуу менен ал тийиштүү этностор үчүн маданий жагынан жогору бааланат.

5.1. Стилистикалык каражаттарды которуудагы дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн өзгөчөлүктөрү

Котормо бул көп релевантуулукту камтыган процесс да, натыйжа да болуп саналат. Котормонун негизги маселеси эки багыттан турат: биринчиси, “foreignization” мындай шарттар которулуп жаткан мезгилине, маданиятка, багытталып, котормочунун иши көбүнчө, анын өзгөчөлүгүн сактап, тилдик эрежелерди да ошого байланыштыруу керек болот. Экинчиден, “domestication” -б.а. доместикация деп айтылып, анда котормочу көбүнчө туп нускадагы өзгөчөлүктөрдү сактоого аракет жасалат. Бул эки теманын өз өзүнчө кемчиликтери жана жетишкендиктери бар. Ал жөнүндө кийинчерээк тактап айтууга мезгил келет. Тигил же бул ыкманы колдонууда сөзсүз улуттук өзгөчөлүктөрдү сактоо шарт болуп саналат, ансыз котормонун манызын берүү пайдасыз болуп калат. Котормо грамматикалык, структуралык трансформациядан баштап, семантикалык өзгөрүүлөрдү коштоп жүрүп олтурат. Бир тилдеги текстти которуу экинчи бир тилге которулат, бирок маселе анын жөн гана которулгандыгында эмес, кандай деңгээлдерде которулат, адекваттуулук сакталабы, сакталса кандайча,

сакталбай калган шартта эмне себеп болду, мына ушуга окшогон көптөгөн маселелер котормочунун оюн коштоп олтурат. Ар бир тилдин өзүнө тиешелүү структуралык өзгөчөлүктөрү болгондугуна карабастан , ар бир маданияттын дүйнө таанымы, ал тургай ар бир адамдын дүйнө таанымы бири биринен өзгөчөлөнүп, айырмаланып турат. Бирок ушундай айтылган шарттарга карабастан айрым бир окшоштуктарды табуу менен бирге андагы универсалдуу кубулуштарды көрүүгө да мүмкүнчүлүк болот. Котормочуга бир гана тилди суудай билүү аздык кылат, мүмкүн болсо эки тилди бирдей өздөштүргөндө гана анын максаты толук ишке ашат деген ойду айтабыз.

Мисалы профессор Караева З.К, өзүнүн “Котормо жана Семиотика” деген монографиясында котормо процесси үчүн атайын категория иштелип чыгып борбордук элемент катары тил билгенди б.а. лингвистикалык релеванттуулук каралып , андан сон экстралингвистикалык релеванттуулук созсуз котормо категориясынын негизги компоненти экендигин корсотот , жана өзүнүн схемасында лингвистикалык релеванттуулук борбордо жайланышыт, б.а. башкы компоненти болуп саналат. Бирок проф. Караева З.К (2006. Бишкек) котормодогу адекваттуулукту сактоодо жалаң эле тилди билүү аздык болооруна токтолуп , экстралингвистикалык релеванттуулуктардын да мааниси тилдин катарында тураарын белгилеп кетет. (Караева З.К. 2009 . Бишкек. Перевод и Семиотика) Биздин оюбузча бул схема котормонун баардык түрлөрү үчүн зарыл шарт болуп саналат. Лингвистикалык релеванттуулукту алганда, биз ар бир тилдин бардык деңгээлдерине көңүл бөлүшүбүз керек. Ал фонетика-фонологиялык деңгээлден башталып тексттик деңгээлге чейинки каражаттардын берилишин камтуу менен , аларды которууда кандай өзгөрүүлөргө дуушар болоруна назар салуу керек. Мисалы, биз изилдеп жаткан “Манас” эпосун ала турган болсок , аны которуу өзгөчө бир көп кырдуу түйшүктү талап кыла турган чыгармачыл жумуш болуп саналат.

Кандай гана текст болбосун башка тилге которууга мүмкүнчүлүк бар, жана ар бир тилге тиешелүү өзүнүн өзгөчөлүгү болот. Котормодо тилдеги структуралык жана семантикалык өзгөчөлүктөрүн гана эске албастан тилдин экстралингвистикалык факторлорун да эске алуу шарт болуп саналат. Транслатология илими өзүнүн түрдүү методдорун изилдешип аларды котормонун каражаттарын анализдөө үчүн колдонушкан .

Котормо илим катары өзүнүн ички өзгөчөлүгү болот. Котормо теориясы жана котормо ишмердиги лингвистикалык, стилистикалык жана адабий анализ жасалганда гана илимий ишенимдүүлүгү артат. Котормо илими өзүнүн ички структурасынын өзгөчөлүгү менен тилдин башка илимдеринен айрымаланып турат, анда тилдеги экстралингвистикалык релеванттуулук чоң ролду ойнойт.

Котормонун тактыгы жана толук эквиваленттүүлүгү анын натыйжасы катары каралып, канчалык контексттин ролу маанилүүлүгүн белгилейт. Котормодогу тексттин канчалык түп нускадан алыс кетсе ошончолук адекваттуулук алыс болот. Көркөм чыгарманы тигил же бул рамкага салып коюуга болбойт.

Мисалы В. Шекспирдин сонеттерин орустун түрдүү акындары түрдүү жол менен бир эле чыгарманы башка кылып которушкан, ошого карабастан ар бири өзүнчө жакшы чыккан. Көркөм котормону атайын формага, калыпка салып коюу мүмкүн эмес , көркөм чыгарманын ийгилиги көбүнчө котормочунун субъективдүү кабыл алуусуна, дүйнө таанымынын кеңдигине карата болот.

Изилдөөчү Т.А.Казакова мындай деп көрсөтөт :«Художественный перевод — это особый вид интеллектуальной деятельности, в процессе которой переводчик устанавливает информационное соответствие между языковыми единицами исходного и переводящего языков, позволяющее создать иноязычный аналог исходного художественного текста в виде вторичной знаковой системы, отвечающей литературно-коммуникативным требованиям

и языковым привычкам общества на определенном историческом этапе».

[[Казакова Т.А. Художественный перевод](#)].

Бул цитатанын мааниси тексттеги бардык өзгөчөлүктөрүн, андагы эмоционалдык колоритин жана маданий өзгөчөлүктөрүн, тарыхый стилин, маанисин берүү шарт болуп эсептелинет. Мисалы эгерде чыгарма 9 же 10 кылымда жазылган болсо, ошол доордун боёгун берүүгө аракет жасоо керек.

5.2. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн лингвостилистикалык каражаттар менен берилиши жана аларды которуу ыкмалары; а) фоностилистика б) морфостилистика; с) лексикалык стилистика д) синтактико-фразеологиялык стилистика е) ДТС жана текст

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү ар бир этникалык тилдин курчап турган дүйнөдөгү чындыкты концептуалдаштыруу менен байланышат. Түрдүү маданиятты алып жүргөн этностор дүйнөнү бирдей деңгээлде көрүп, билбестен (өзүнүн тилдик призмасы аркылуу) тилдик өзгөчөлүгүнө жараша кабылдайт.

Поэтикалык тил жана көркөм текст берилген элементтердин, системасы жана ошол тилдик бирдиктердин ортосундагы карым-катышын көрсөтөт, жалпы эле тилдик деңгээлдердин кыргыз тилинин негизинде изилденүүсү профессор С.Ж.Мусаевдин эмгегинде кеңири берилет. (Мусаев 2000, 28-48).

Системалык принципке ылайык, поэтикалык тил жана көркөм текст да система катары каралат, ал эми ошол системаны уюштурган компоненттер деңгээлдик системаны түзүп, анын маңызын ачып бере алат. Баарыбызга белгилүү болгондой, тилдик системанын эн жөнөкөй, алгачкы элементи - тыбыш, ал фонетикалык деңгээлдин бирдиги болуу менен поэтикалык бирдик катары да кызмат өтөй алат.

Тыбыштардын негизинде келип чыккан эвфония, тыбыштык кайталоолор, тыбыштык уюшулуунун ыкмалары – аллитерация, ассонанс, уйкаштык, ошондой эле паронимия маселелери поэтикалык фонетиканын негизги маселелерин түзөт. Тыбыштар формалдык эффективдүүлүгү менен гана

айрымаланбастан , алардын маани -маңызын изилдөө дагы бир топ кызыктуу материалдарды камтыйт.Интонациянын компоненттерине үн ыргагын (мелодика), синтагматикалык (фразалык) басымды, паузаны, интенсивдүүлүктү (күч), үн узундугун (темп) жана тембрди кошууга болот. Интонациянын бул каражаттары оозеки кепте бекем байланышта жана биримдикте айтылышат. Бирок бул компоненттер интонациянын составында бирдей деңгээлде кызмат (функция) аткарышпайт. Интонацияны эксперименттик-фонетиканын ыкмалары менен изилдөөнүн натыйжасында үн ыргагы, синтагматикалык басым жана пауза интонациянын эң негизги компоненттеринен экендиги байкалган. Үн ыргагы (мелодика) Брызгунова Е. А. Практическая фонетика и интонация русского языка. М., 1963. Виноградова В. В. Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка. , Сеидов Ю. М. Словосочетание в азербайжанском языке. Автореф.д. дисс. Баку, 1965. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги сөз айкаштары. Фрунзе, 1976. 6 Караңыз: Артемов В. А. К вопросу об интонации русского языка. “Уч. Записки ИМПШИЯ”, т. VI. Экспериментальная фонетика и психология речи. М., 1953. 7 Караңыз: Артемов В. А. К вопросу об интоне и интонационном инварианте. Сб. материалы коллоквиума лаборатории экспериментальной фонетики и психологии речи. Вильнюс, 1966, 6-175. www.bizdin.kg Интонациянын көп кырдуу функциясына эң маанилүү жана негизги каражат болуп үн ыргагы (мелодика) эсептелет . Ал негизги тондун сүйлөмдөгү же анын бөлүктөрүндөгү ар түрдүү (жогору (өйдө), төмөн (ылдый), жогору-төмөн, төмөн-жогору ж. б.) багытта өзгөрүшү менен мүнөздөлөт. Үн ыргагы оозеки сүйлөмдү синтагмаларга (же сөз айкаштары на) ажыратат жана лексика, грамматикалык каражаттар менен бирге жалпы бир маанини билдирүүгө катышат. Сүйлөмдөрдүн коммуникативдик типтерин ажыратууда (мисалы, суроо, жай, илептүү) үн ыргагы эң негизги тилдик каражат. Ал синтагматикалык (фразалык) басым, тембр менен бирдикте оозеки кептин логикалык мамилесин, анын эмоциялык жактарын кылдат билдирет. Үн ыргагы адамдардын оозеки кебинин жекече (индивидуалдык)

өзгөчөлүктөрүнө жараша өзгөрүлмөлүү болсо да, белгилүү бир тилдик коллективге гана мүнөздүү болгон үн ыргагынын (мелодиканын) негизги түрлөрү кездешет. Интонацияны фонетиканын объективдүү ыкмалары менен изилдөөнүн жыйынтыктары, үн ыргагынын негизги типтеринин калыптанышы түрдүүчө боло тургандыгын көрсөттү. Мисалы, айтылган ойдун аяктагандыгын билдирүүчү үн ыргагында (завершающая мелодика), акустикалык мүнөздөмөлөрдүн (тондун) синтагманын акыркы басымдуу муундарында төмөндөшү байкалса, суроо үн ыргагында (вопросительная мелодика) негизги тондун фразанын аягында жогору көтөрүлгөндүгү байкалат. Ал эми ойдун бүтө электигин билдирүүчү үн ыргагында акустикалык параметрлердин, өзгөчө негизги тондун азайышы суроо мелодикасындагыдай тенденцияга ээ болсо да, ага салыштырганда тондун көбүрөөк төмөндөгөнү көрүнөт. Белгилөө үн ыргагында (мелодика выделенности) негизги тондун эң маанилүү синтагманын басымдуу муунда эң бийик көтөрүлгөндүгүн атайын акустикалык изилдегич аппараттар көрсөтөт. Ушул үн ыргагынын түрлөрү кыргыз тилине, ошондой эле бардык тилдерге мүнөздүү болсо да, алардын калыптанышына жана айтылышына катышуучу тондун жана башка акустикалык параметрлердин (мүнөздөмөлөрдүн) диапазондору, орун алмашуулары ар бир тилде айырмалуу болот. Синтагматикалык (фразалык) басым

Тексттин татаал идеялык-тематикалык мазмунун, композициялык, поэтикалык түзүлүшүн көрсөтүүдө да жогоруда айтылып жаткан фонологиялык жана фонетикалык факторлор чоң роль ойноорун белгилеп кетуу шарт. Фонетико-фонологиялык каражаттар дагы эмотивдик-экспрессивдик, эстетикалык, семантикалык мааниге ээ болуп, **поэтикалык мазмунду ачып берүү үчүн негизги деңгээл болуп саналат. Биз белгилеп кеткендей эпикалык жанрдын тыбыштык жактан уюшулушунун негизги көрсөткүчү болуп алардын тыбыштык жактан шайкештик, эвфония гана эсептелбестен андагы рифма, ритм, чыгарманы тыбыштык жактан айтууга**

жеңил, угууга жугумдуу болуусуна жардам беруудо тыбыштардын ролу өтө чоң экендигин байкайбыз жана ал жөнүндө изилдөөчү Сорокин да белгилеп кетет.(Сорокин 1960, 158). Аллитерацияга ,

Калкка чачты тамамын	Share among poor people
Капырдын шагы сыныптыр	Heathens everywhere were shamed
Касташаары кан Конур	And for that Konurbai may be blamed
Кара жердей кылыптыр	He had been beaten by Manas
Калкынын коону тыныптыр	All the Kyrgyz rejoiced by the fuss

Мында Көкөтайдын ашында Манас Коңурбайды жеңип , алган байгени кедейлерге таратып берет. Эл ыраазы. Кыргыз тилинде аллитерация өз нугу менен кетет, котормодо андай берилбей калган.

Where have you been looking meanwhile

While that lion goes roaring around

Where can we find a high battle ground

Where we against him our spleen can release

Англис илиндеги мындай кубулуштар өтө сейрек деле кездешпейт, акындын тилинин өзгөчөлүгүн эске алып , аны берүүнүн жолдорун тапкан Волтер Мей эпостун адекваттуулугуна жетишүүгө аракет жасаганы көрүнүп турат.

Эпосто добуштук окшоштуктарды жаратуучу аллитерация, ассонанс, анафора, тавтология, **эвфония**, рифма, редиф сыяктуу формалар жыш учурайт. Ал айтылышы үндөш тыбыштардан, мисалы жанылмачтарга тиешелүү да болуп кетет.

Эвфония да- тилдин фонетикалык кулакка жагымдуу угулушу үчүн иштелген ыкмалардын бири, ага ассонанс, аллитерация, тыбыштык кайталоолор кирет.

Алардын кулакка жагымдуулугу, айтууга жеңилдиги угууга жугумдуулугу жана эстетикалык эффект берүүдө чоң жардам берээри шексиз.

Эвфония- == 0000

Көкөтайдын көк туусу -а	Kokotoy's blue flag they raised -a
Которулду калкылдап -б	Soon it was floating out on high -б
Ыраамандын ырчы уулу -а	Loudly Irchi began to cry ----б

Жар чакырды баркылдап –б Которулбай калган

Бул саптардагы ыргактуулуктун толук берилбей калышы гана эмес, ушул саптардагы негизги ойдун айтылбай калышы да котормонун адекваттуу болбой калганын көрсөтүп олтурат. Андан сырткары улуттук коллоритти көрсөткөн “жар салуу” деген салттын да которулбай калышы жогорудагы саптардын маанилеринин толук берилбей калышына көмөкчү болуп калат.

Кептин тембри интонация аркылуу берилет, ал эми интонация болсо тембрди изилдөөдөгү эң бир негизги маселелерден болуп саналат. Интонация бүт дүйнө тилдерине тиешелүү болгон универсалдык кубулуш боло алат. Дүйнөдө интонация колдонулбаган монотондуу сүйлөгөн калк жок.

Интонация кептеги просодиялык каражаттардын сегменттүү эмес бирдиги болуп саналат. Аларга интонацияны түзүүчү төмөнкү элементтер кирет: сөздүн же сүйлөмдүн мелодиясы, басым, тембр алардын созулушу, пауза, рим, рифмалар кирет. Интонация сүйлөмдү уюштурат жана баарлашууда анын кайсы типтеги баарлашуу экендигин көрсөтүп турат да сүйлөмдөрдү интонациялык тайпаларга болуп турат. Андан сырткары интонация сүйлөмдүн грамматикалык функциясын да көрсөтүп турат. Ар бир сөздөргө берилген интонация сөздөрдүн маанисин, синтагманы, супер фразалык каражаттарды уюштурууда интонациянын ролу чоң. Интонация төмөндөгүдөй милдеттерди аткарат.

- 1) Интонациянын негизги функциясы : сөздөрдү, синтагмаларды, сүйлөмдөрдү, фразалык каражаттардын маанисин туура берүү үчүн .
- 2) Интонациянын айырмалоочу функциясы. Сөздөрдү, сөз айкаштарын бирдей фонематикалык компонентер менен берилген болсо , аларды айырмалоо, сүйлөмдөрдүн баарлашуудагы типтерин аныктоо үчүн, алардын ичине макул болуу, суроо, команда берүү, өтүнүч, түшүндүрүү ж.б. кирет
- 3) Интонация эмоционалдык абалды көрсөтө алат: сарказм, таң калуу, тынчсыздануу, шок болуу, кубануу, ачуулануу , кызыгуу ж.б. .
- 4) Информациялык функциясы - маалымат берүүдө же жаны ой айтууда башка бирөөнүн көңүлүн буруу максатында да колдонулат, синтагмадагы негизги тон эмнеге көңүл бурулганын белгилейт.
- 5) Интонациянын тексттик функциясы, анда маалыматтарды салыштырып же бир нерсе менен макулдашуунун түрүн көрсөтөт. Андан сырткары, теле - радиодон маалымат берүүдө маалыматтын параграфтарын бөлүп берүүдө , өзгөчө спорттук жанылыктарды айтууда интонациянын ролу өтө чоң.
- 6) Интонациянын психологиялык функциясы кепти сүйлөөдө жана аны туура жана так түшүндүрүү үчүн, оюн тереңирээк түшүндүрүп айтуу максатында да интонациянын түрдүү жолдорун пайдаланат.
- 7) Интонациянын индексалдык функциясы-Адамдын жеке инсандык өзгөчөлүгүн, баарлашуудагы айрым бир белгилүү болгон өзгөчөлүктөрүн , өздүк стилин да бере алат.
- 8). Интонация, андан сырткары экстралингвистикалык факторлорду да көрсөтө алат. Б.а. адамдын жашын, жынысын, статусун, мүнөзүндөгү өзгөчөлүгүн, социалдык статусун, эмоционалдык абалдын, көрсөтө алат. Өзгөчө “Манас “ эпосуна жогоруда эстетикалык бүтүмдүктү сактоо үчүн айтылган интонациялык релеванттуулуктардын баары тиешелүү болуп саналат.

Ошондуктан эпостогу фонетикалык-семантикалык байланыштар эпикалык тексттеги композициялык каражат катары да, эстетикалык көрсөткүч катары да кенен талдоого алынышы шарт.

Орустун улуу окумуштуусу М.В.Ломоносов өзүнүн «Краткое руководство к красноречию» деген эмгегинде тыбыштар менен алардын маанилерини жөнүндө көңүлгө алаарлык фактыларды белгилеп кеткен. (Ломоносов 1952, 240-241). Анын эмгектери аркылуу айтылган ойлор жогорку деңгээлдеги усулдук мааниге ээ болгон. Эпикалык чыгармаларда өзгөчө “Манас” эпосунда ар тыбыштын өз алдынча көрсөткөн милдеттери бар экендигин көрө алабыз. Бул түп нускада гана эмес англис тилине которулган чыгармада да көрүнүп турат. Которуу мезгилинде мындай көрүнүштөрдү таштап коюу эстетикалык табиятын жоготуу менен барабар болот. Мисалы: Манас эпосунда мындай фонетикалык каражаттардын көбүн көрүүгө болот. Бирок ошол ыкмалар кайсыл жерде болсо ошол жерден которууга мүмкүнчүлүк жок, бирок ошого алыс эмес жерге колдонуп, негизги көркөм каражат катары сактап калууга болот.

Эпикалык чыгармалардагы фонетикалык факторлор жөнүндө изилдөөчүлөрдүн бир кыйла олуттуу пикирлери бар, ошондуктан а дегенде аларга назар салуу зарыл.

Адабият теориясы боюнча атактуу илимпоз Л.И.Тимофеев фонетикалык каражаттардын маанилүү экендигин көрсөтүп кеткен (Тимофеев 1948, 229-230). (Кожевникова 1964, 118, Винокур 1991а, 20-21) сыяктуу окумуштуулар фонетикалык бирдиктерди фонемалардын жыйындысы катары кароого болот деп көрсөтүп кетишет.

Фонетикалык факторлордун ролу, тыбыш менен маанинин байланышы эпикалык тексттин жалпы мазмунунун көркөм эстетикалык контекстинде гана ачылышы зарылдыгы жөнүндө төмөнкү окумуштуулар сереп салышкан. Аларга: Жирмунский 1975, 1977, Шмелев 1964, Кожевникова 1964,

Кожевникова 1984, Гончаров 1973, Черемисина 1981, Лотман 1972, Якобсон 1987, Донецких 2005 ж.б. кирет. Башка маданияттагы тилдерде поэтикалык фонетика же лингвопоэтиканын негиздери катары кыргыз тилине жеткиликтүү изилдене элек. Лингвостилистикалык маселелер боюнча проф. Б.Усубалиевдин эмгегинде (1994) лингвостилистиканын аспектисинен кеп козголуп кеткени болбосо, көркөм тексттин поэтикалык семантикасы, поэтикалык фонетикасы, поэтикалык синтаксисинин жана поэтикалык морфологиясынын (грамматикасынын) маселелери боюнча ар тараптуу, терең мүнөздөгү изилдөөлөр жүргүзүлө элек. Өзгөчө, поэтикалык фонетикага, тактап айтканда, көркөм тексттин тыбыштык жактан уюшулушуна жана шөкөттөлүшүнө байланышкан маселелер чети оюлбай жатат.

Көрсөтө кетүүчү дагы бир жагдай: адабият таанууга киришүү, адабият теориясы боюнча окуу-методикалык эмгектердин көркөм чыгарманын тили, ыр түзүлүшү боюнча бөлүмдөрүндө, изилдөөчүлөр К.Рысалиевдин, Б.Керимжанованын кыргыз ырларынын түзүлүшү боюнча эмгектеринде поэтикалык тексттердеги аллитерация, ассонанс, уйкаштыкка байланыштуу маселелердин тегерегинде сөз болгону менен, алар чыгарманын сырткы формасына жана композициялык түзүлүшүнө гана байланышта, техникалык мүнөздөгү көрүнүштөр катары формалдык мүнөздө жана контексттик чектерде гана талдоого алынган. Ал эми көркөм тексттин жалпы мазмуну менен байланышы, көркөм-эстетикалык маанисин ачып берүүдөгү ролу сыпаттоого алынбай калган. Ошондуктан биздин ишибиздин алдына коюлган милдеттеринин бирин көркөм тексттеги фонетикалык факторлордун ролун жана маанисин, фонетикалык-семантикалык байланыштарды талдоо түзөт.

Көркөм тексттердин түрдүү типтеринин фонетикалык жактан уюшулушу түрдүүчө көркөм-эстетикалык милдет аткарып, семантикалык карым-катышы ар кыл денгээлде жана багытта болорун белгилей кетүү жөндүү. Алсак, элдик оозеки чыгармачылыктагы кенже же дидактикалык

жанрга кирген жанылмачтардын түзүлүшүндөгү эң башкы, маанилүү көрүнүш болуп фонетикалык фактор эсептелет. Мисалы:

(С.О. III–том, 33-бет)

(S.O. part III 212 p.)

Балтыр этиң толо элек,

You are too young, your muscles not hard,

Балбан күнүң боло элек,

You have not yet sufficient strength,

Жүрөк этиң толо элек,

And your heart would give out at length!

Жүткүнөөр күнүң боло элек.

Your time is not ripe for combat now.

Бирок жаңылмачтардын фонетикалык жактан уюшулушу сырткы эффект, формалык гана көрсөткүч эмес, ал түздөн-түз мазмун-маани менен байланыштуу. Ошондуктан жаңылмач тыбыштык жактан окшош, жакын, уйкаш бирдиктердин жөн гана удаалаштыгы, жыйындысы эмес, белгилүү бир мазмунга ээ, белгилүү бир маалыматты туюнткан, көркөм-эстетикалык жактан кунарлуу текст болуп саналат. Табышмактарда, макал-лакаптарда, фольклордук балдар ырларында да фонетикалык көрүнүштөрдүн ролу жана мааниси даана байкалып турганын жокко чыгара албайбыз. Ал эми чоң жана ири көлөмдөгү фольклордук үлгүлөрдө да фонетикалык жактан уюшулуш жана шөкөттөлүш акыркы орунда турган факторлордон эмес. Бирок кыргыз филологиясында бул өңүттөгү системалуу изилдөөлөр азырынча колго алынбай жатканы өкүнүчтүү.

Арийне, көркөм тексттин тыбыштык жактан уюшулушуна ашкере маани берип, аны көркөм тексттин эң негизги өзгөчөлүгү, белгиси катары абсолютташтыруу да туура эмес. Тыбыштар, тыбыштык комплекстер, тыбыштык позициялар, тактап айтканда, тигил же бул тыбыштын белгилүү бир позицияда жайгашуусу аркылуу гана сөз өнөрүнүн үлгүсүн, көркөм текстти жаратуу мүмкүн эмес. Экинчи жагынан, тигил же бул тыбыш, тыбыштык комплекс өз бетинче туруп, эч кандай мааниге ээ боло албайт. Эгер тыбыштар табиятынан кандайдыр бир мааниге, кандайдыр бир семантикага ээ болсо, бир эле тыбыш же тыбыштык комплекс ар түрдүү

сөздөрдүн тыбыштык түзүлүшүндө колдонулмал эмес. Үчүнчүдөн, көркөм тексттеги фонетикалык факторлордун маанисин тигил же бул тыбышка, болбосо, тыбыштык комплекске карата пайда болгон индивидуалдуу, субъективдүү психологиялык ассоциациялардын, элестердин негизинде гана аныктап-талдоо да объективдүү жыйынтыктарды бере албайт. Алсак, тилдеги тыбыштардын ар бири өз алдынча көркөмдүк мааниге ээ, мисалы, *a* тыбышы мейкиндиктин элесин же баатырлыкты, ал-күчтү туюндурат; тилдеги тыбыштарды «назык» (*и, е, г, л* ж.б.) жана «орой» (*у, о, к, ч* ж.б.), «күчтүү» (*а, т, п* ж.б.) жана «алсыз» (*щ, и, ь, н* ж.б.), «күңүрт» (*ё, щ, ш, ч* ж.б.) жана «жарык» (*а, ж, ы, с* ж.б.), «бейпил» (*б, л, э, и* ж.б.) жана «тынчы жок» (*у, ч, с, р* ж.б.) деп бөлүштүрүүгө болот деген сыяктуу пикирлерде көбүнесе субъективдүүлүк үстөмдүк кылат. Анткени бирөөлөр «назык» же «жарык» деп эсептеген тыбыш башка бирөөлөр үчүн «орой» же «күчтүү» болушу ыктымал. Демек, мындайча бөлүштүрүүлөр, анын негизинде фонетикалык бирдикке жана көркөм текстке мүнөздөмө берип, талдоо жүргүзүү жалаң гана субъективдүү ассоциацияларга негизделген жеке мүнөздөгү бүтүмдөргө алып келиши мүмкүн.

Ырас, тилдеги тыбыштар өз алдынча кандайдыр бир мааниге ээ же кандайдыр бир маани менен байланышта болбосо да, музыкадагы ноталар сыяктуу эле, тыбыштардын жардамы менен белгилүү бир эмоционалдык-эстетикалык таасир жаратууга болот. Сөздүн тыбыштык түзүлүшү ошол сөздүн маанисине жараша кандайдыр бир психологиялык-эмоционалдык жүк көтөрөрүн таптакыр жокко чыгара албайбыз. Сөздөрдүн тыбыштык тутуму сүрөттөлүп жаткан түшүнүк менен ассоциативдик байланышта болуп, кээде ошол предметтин тыбыштык образын да берет. Буга конкреттүү мисал катары «күкүктү» же «тоңкулдакты» келтирүүгө болот. Же болбосо, «шаркыратма» жана «булак» деген сөздөрдүн фонетикалык жактан уюшулушуна ылайык эки башка эмоционалдык-психологиялык ассоциация пайда болот: *ш, р* тыбыштары өздөрүнүн акустикалык касиеттеринин

негизинде үзгүлтүксүз кыймылды жана күчтүү добушту туюндурууда олуттуу кызмат өтөгөн. Ал эми «булактын» фонетикалык жактан уюшулушуна катышкан тыбыштар *ш, р* тыбыштары сыяктуу акустикалык мүнөзгө ээ болбогондуктан, шаркыратманын элесин бере албайт. Тыбыштарды жогоркудай «назык», «күчтүү», «алсыз», «жарык» ж.б. деп бөлүштүрүүнүн объективдүү негизге ээ эместигине төмөнкүдөн да ынанууга болот: андай бөлүштүрүүгө ылайык, «шаркыратма» жалаң «күчтүү» тыбыштардан, ал эми «булак» жалаң «алсыз» тыбыштардан турушу керек эле. Бирок тилдеги бирдиктер фонетикалык жактан мындай принцип боюнча уюшулбастыгы белгилүү.

Эске ала кетүүчү дагы бир жагдай. Сөздүн тыбыштык түзүлүшү менен маанинин ортосунда байланыш бар экенин четке какпастан туруп, тигил же бул тыбыштарга карата пайда болгон кандайдыр бир эмоционалдык-психологиялык жана предметтик ассоциациялар ар башка тилдерде ар түрдүүчө болорун да көңүлдөн чыгарбоо зарыл. Экинчи жагынан, түрдүү тилдердин фонетикалык системалары айырмачылыктарга ээ экени да илимде аныкталган. Ошого байланыштуу, изилдөөчү Г.Шенгелинин төмөнкүдөй суроосун: «Япон тилинде «Л» тыбышы таптакыр жок, демек япон тилинде назиктикти берүүгө болбойбу? Же тескерисинче, эстон тилинде «Л» тыбышы өтө жыш колдонулат, бул болсо, эстондор абдан назик жана сезимтал дегенди билдиреби?» (Шенгели 1960, 263) орундуу деп эсептөөгө болот. Чындыгында эле, мисалы, кытай тилинде «Р» тыбышынын жоктугу башка тилдерде сүйлөгөндөрдүн аң-сезиминде аталган тыбышка байланыштуу жаралган психологиялык-эмоционалдык тшрдөгш ассоциациялар кытай тилинде сүйлөгөндөрдүн аң-сезиминде таптакыр орун албайт деп жыйынтык чыгарууга негиз болбойт. Демек, ар башка тилдердеги көркөм тексттерде фонетикалык факторлор мыйзам ченемдүү түрдө формалык, композициялык, семантикалык мааниге ээ болсо да, бардыгына бирдей универсалдуу принцип, критерий, фонетикалык-семантикалык байланыш болушу мүмкүн эмес.

Эпикалык тексттеги фонетикалык факторлор өз алдынча, обочолонгон мүнөздө эмес, тексттин семантикалык жана композициялык түзүлүшү менен байланышта гана талдоо зарылдыгы белгиленип кетти. Тыбыштар лексика-семантикалык бирдиктин (сөздүн) курамында орун алып, функционалдык жактан актуалдуу мүнөзгө ээ болот. Демек, тыбыштын жайгашуу, жыштык, айкашуу же позициялык өзгөчөлүгү сөзгө көчөт. Муну менен көркөм текстте сөздөр тыбыштык түзүлүшү боюнча белгилүү бир топторго биригип, өз ара байланышка киришет. Тилдеги стандарттуу, табигый семантикалык байланыштар татаалдашып, адатта эч кандай байланышка ээ болбогон бирдиктер көркөм текстте өзүнчө маанилик топторду, семантикалык талааларды пайда кылышат. Айрым учурларда фонетикалык түзүлүшкө негизделген байланыштар грамматикалык (синтаксистик) байланыштардан да күчтүү болуусу мүмкүн. Муну менен көркөм тексттеги фонетикалык факторлор да маанилик байланыштарды түзүүгө катышкандыктан, фонетикалык-семантикалык байланыштардын шексиздиги тууралуу айтууга болот.

2930, 796.

Калкка кабар берүүгө

Качантан бери сакталуу,

Карыздын зору бул болду

Кутулалык калалык

2930 . page 261 part 1

Long since has had no exercise there

So that the folk should get to know

Of our **memorial feast** also

Let us make some use of him.

Туп нускадагы аллитерация берилбей калган, себеби берүүгө мүмкүн болбой калган. Мындай көрүнүштөргө карабастан кайсыл бир учурларда аллитерация сакталып калат. Мисалы :

Мааникер атты мингизип

Бадана тонду кийгизип

Жалган дүйнө жүзүнө,

Баардык журтка билгизип.

Көркөм тексттердин уюшулушундагы фонетикалык каражаттардын ролу

Поэтикалык тил жана көркөм текст берилген элементтердин, системасы жана ошол тилдик бирдиктердин ортосундагы карым-катышын көрсөтөт, байланыштардын системасы жана үчүнчүдөн, ошол элементтер, бирдиктер жана алардын ортосундагы карым-катыш, байланыштардын көркөм бүтүндүктү түзүүдөгү системасы катары каралышы керек. Изилдөө объектиси менен предметин системалык принциптин негизинде талдоонун жоболору, критерийлери, баскычтары профессор С.Ж.Мусаевдин эмгегинде кеңири түшүндүрмөгө алынган (Мусаев 2000, 28-48). Аларды кайра кайталоонун зарылдыгы жок. Белгилеп коюучу жагдай, изилдөөнүн системалык принциби «тилдик тигил же бул кубулуштун, фактынын жеке алынган өзгөчөлүгүнө эмес, анын өзүндөй гомогендик (бир типтеги) жана гетерогендик (ар башка типтеги) кубулуштар, фактылар менен болгон өз ара карым-катышына, ырааттуу, туруктуу өз ара байланышка, алардагы координативдик, субординативдик өзгөчөлүктөргө, аналитика-синтетикалык касиеттерге, статикалык-динамикалык процесстерге, синтагматикалык, парадигматикалык мамилелерге, жалпы мыйзам ченемдүүлүктөргө өзгөчө басым коюу менен, объектини бүтүн система катары изилдейт» (Мусаев 2000, 29).

Системалык принципке ылайык, поэтикалык тил жана көркөм текст өздөрүнүн элементтерине, компоненттерине, структуралык бирдиктерине карата система катары каралышы, ал эми системаны уюштурган элементтер, компоненттер анын ички түзүүчүлөрү катары милдет аткарышы керек. Адатта, изилдөө объектисинин жана предметинин табият-маңызын аныктоо, иликтөө алардын түздөн-түз байкап билүүгө мүмкүн болгон (эмпирикалык) элементтерин, касиет-белгилерин, жактарын ачып берүү жана объектинин же предметтин өзүн материалдык субстанция иретинде кабыл алуунун негизинде ишке ашырылат. Тактап айтканда, системалык принципте изилдөө материалдык негизге таянуу менен жүргүзүлүшү зарыл. Бул процесс жөнөкөй материалдык

субстанциядан татаалына, системадагы баштапкы, жөнөкөй материалдык элемент менен карым-катыштардын баштапкы деңгээлинен улам жогорку деңгээлдеги элемент-компоненттерге, карым-катыштарга карай жүргүзүлүшү талапка ылайык.

Тилдин эң жөнөкөй, баштапкы элементи – тыбыш. Тил илиминде тилди системалык жана структуралык багытта изилдеп-үйрөнүү фонетикалык деңгээлден башталган сыяктуу эле, поэтикалык тилди иликтеп-талдоо да андагы баштапкы элементтерди жана аларга байланыштуу факторлорду, көрүнүштөрдү талдоодон башталышы керек. (Кадырова.Ш) Поэтикалык тилде баштапкы элемент болуп тыбыш, сөздө орун алган тыбыш эсептелет да, алардын негизинде келип чыккан эвфония, тыбыштык кайталоолор, тыбыштык уюшулуунун ыкмалары – аллитерация, ассонанс, уйкаштык, ошондой эле паронимия маселелери поэтикалык фонетиканын маселелерин түзөт.

Мында лексикалык жана грамматикалык каражаттар сыяктуу эле, фонетикалык факторлор да эмотивдик-экспрессивдик, эстетикалык, семантикалык мааниге ээ болот, башкача айтканда, фонетикалык формалык башталма поэтикалык мазмунду ачып берүүнүн бир баскычы катары кызмат аткара алат.

Адатта, көркөм тексттин тыбыштык жактан уюшулушунун негизги критерийи болуп тыбыштык жактан шайкештик, эвфония гана эсептелиши керек деген көз караш орун алып келе жатат, башка сөз менен айтканда, көркөм текст тыбыштык жактан айтууга жеңил, угууга жугумдуу түрдө уюшулушу керек (мис. Сорокин 1960, 158). Мындай көз караштар боюнча: Алгачкы контексттерге салыштырмалуу, акыркы контексттердин фонетикалык уюшулушу тилге өтө жатык, шыдыр, кулакка жугумдуу мүнөзгө ээ болбошу алардагы фонетикалык факторлордун ролун нейтралдуу же терс позициядан баа берүүгө негиз боло албайт. Демек, көркөм тексттеги фонетикалык факторлордун ролун жалаң гана эвфония, тыбыштык жактан шайкештик, үндөштүк менен чектөө туура эмес.

Ырас, эстетикалык бүтүндүк деп саналган көркөм тексттин фонетикалык жактан уюшулушу да эстетикалык түргө ээ болушу зарыл. Бирок формалык гана башталма, сырткы таасирдүүлүк фонетикалык көрүнүштөрдүн негизги милдетин түзбөйт. Ал, сөзсүз, тексттин же контексттин маани-мазмуну менен биримдикте каралышы керек. Көркөм тексттин тыбыштык жактан уюшулушу, биринчиден, мазмун менен байланышта каралганда жана экинчиден, эстетикалык мүнөзгө ээ болгондо гана маанилүү боло алат. Ошондуктан фонетикалык-семантикалык байланыштар көркөм тексттеги композициялык каражат катары да, эстетикалык көрсөткүч катары да кеңири аспектиде талдоого алынышы талапка ылайык.

Көркөм чыгармачылыкта тыбыштарды атайын тандап колдонуу жана алардын семантикасы чагылдырып-сүрөттөөдө олуттуу мааниге ээ экенин «Манас» эпосунан да көрүүгө болот.

Керилтип жерге тийгизи
Кыздарга кымкап кийгизип
Кызыл кымкап этегин
Кыйгачтап жерге тийгизип
Trail her lengthy robes in the dirt!
Let no maid in red velvet attired
Or in Robes of brocade ,as desired
Just go dancing and prancing about

Аллитерациянын ордуна ассонанс басымдуулук кылап кеткенин көрдүк.

Аллитерация - лат. al — кошо, карай, littera — тамга) — ырда (айрым учурда кара сөздө да) сөз башында же ортосунда деле бирдей үнсүз тыбыштардын кайталанып айтылышы. Аллитерация дүйнө элдеринин көркөм сөз өнөрүндө кеңири тараган. Ал эми «Манас» эпосун алып карай турган болсок аллитерациянын түрлөрүн байкоого болот, анда саптардын башында, ортосунда жана аягында да жолуктурууга болот. Саякбай

Каралаевдин вариантында башындагы аллитерацияны көбүрөөк байкасак
Сагымбай Орозбаковдун вариантында саптардын аягындагы
аллитерацияларды көрүүгө болот

Бөлүнгөн Жакып байкуштун,

Бөдөнөдөй көзүнөн,

Бөлөк-бөлөк жаш кетип,

Карагаттай көзүнөн,

Камчы бою жаш кетип....

From the quail-like eyes,

Of poor Jakyp, who was torn apart,

Drops of **tears streamed** down,

From his black-currant eyes,

Streamed tears the length of a whip.

Бул саптарды которууда англис тилинде аллитерация берилбей
калгандыгына карабастан универсалдуу түшүнүктөрдүн негизинде сөзмө сөз
каторулгандыгына карабастан негизги ой туура берилген да аралаш
аллитерацияны түзүп олтурат.

Күмүш кемер курчанып, All stroked their beards, no word advanced

Күркүрөгөн эрендин, Each at the other glumly glanced,

Күндөй бетин нурчалып. Nothing was there that they could say.

(C.O. 1.157)(S.O. I, 1.157 p.34)

Көкөтөйдүн ашы деп More memorial feasts let there be,

Көп адамдар уксун деп, Let all my folk remember who dies,

Байгеге күлүк алсын деп, Let the first horse home win the prize!

Байдасын көрүп калсын деп. Let the winner make use of it then,

Ал эле болсо немене, But that won't be enough for them-

Сайышка киши салсын деп, Let them arrange a tourney on view,

Кагышка каапыр, мусулман Heathen and Musulman jousting too.

Кайжыкканы алсын деп, Let the one who survives take the prize,

Күрөшкө балбан чыксын деп, Let there be wrestling matches likewise,
Аллитерациянын котормодо берилип калышы контекстеги “буйрук
ындагы этиштин + деп ” менен кошо берилиши себеп болуп олтурат.
Мындай маанини берүү үчүн англис тилинде атайын буйрук ындагы берүү
үчүн атайын грамматикалык конструкция бар “ let smb do smth ”, ошонун
негизинде котормодо да аллитерация менен берүүгө шарт түзүлдү. Мында
дагы негизги ой так берилген , англис тилиндеги “jousting ” деген сөз биздин
эр сайышка окшогон грек маданиятындагы эки баатырдын же адамдын ат
үстүндө кылыч менен сайышуусуна окшош келет. Ал эми ушул эле
бөлүктөгү “каапыр ” деген сөздү дагы динге ишенбеген адам катары
көрсөтөт. Кыргыз тилиндеги “эр сайыш ” jousting - деген сөздү кайрадан
колдонуунун ордуна жалпыланган - a tourney on view деп кошумчаланган,
б.а котормодогу “ жалпылоо - генерализация ыкмасын падаланган.”

Кызыл чок кытай журтунан

Көпөс деген бар балбан

Көрсөсүн алып колуна

Күндөй болуп күркүрөп. (14, С.65/2360)

From the Kitais, *with red – tassed caps*

One strong man, by name Kunnes

Holding his club began to curse

Like the rumbling thunder he roars. (15, С.72/2360).

Бул мисалда эпитет «*кызыл чок*»- деген сөз кытайларга карата айтылып алардын көптүгүн жана татыктуу душман экендигин эпитеттин жардамы менен берилип жатат айтылат. Ал эми котормочу Walter May кыргыз эли менен кытай элинин эзелтеден берки мамилесин, тарыхын кыргыздардын маданий жана социалдык турмушун толук түшүнбөгөндүктөн котормо адекваттуу берилбей калган. Кыргыз тилинде “кызыл кыргын ” - кандуу

согуш деген маанини берет. Бул бөлүктө аллитерация такыр эле сакталган эмес.

With greatest strength ring the bell,

Чабандес эңиш эңсин деп,
well.

Let there be grappling on horseback as

Дүнүйөдөгү өнөрпоз
Түк калбай бары келсин деп.
(С.О. III–том, 33-бет)

Let all the boldest, most skillful men,
Come and show their prowess again.
(S.O. part III 212 p.)

Кыргыз эпосу “Манас” ассонанс, диссонастарга бай экендигин айтпасак деле белгилүү. Бирок алардын котормодо дал өзүндөй сакталышы чоң маселелердин бири. Уолтер Мейдин котормосунда көпчүлүк учурда анын акырындык касиети жардам берерин байкайбыз.

(С.О. III–том, 33-бет)

(S.O. part III 212 p.)

Балтыр эти толо элек,
Балбан чагы боло элек,
Умтулуп уруш сала элек,
Уюган чаңга кире элек,
Уруштун ыгын биле элек,
Ушу күндө тартпасаң,
Урушуп аны жутпасаң.

Up till now his muscles are not whole,
Time is not ripe yet for knightly deeds,
In real war customs he has not seen,
Dust of battle is not filled his eyes.
Not a knight get-thought he tries!
Still he is not hard real battle-cries,
Wiles of war he cannot surmise.

Балтыр этиң толо элек,
Балбан күнүң боло элек,
Жүрөк этиң толо элек,
Жүткүнөөр күнүң боло элек.

You are too young, your muscles not hard,
You have not yet sufficient strength,
And your heart would give out at length!
Your time is not ripe for combat now.

Жез оймоктун ыктуусу,

Канчасынын мыктуусу,
Кыз төлбашы улуусу,

Кыздарынын сулуусу
Он эки кыздын кенжеси,

Кудайдын сүйгөн пендеси,
Карасурдун сулуусу,

Бусурмандын нурдуусу,
Узун чачтын тазасы,
Ургаачынын баашасы.

Мындан биз эпостогу аллитерация менен ассонанстын бирге келгенин байкоого болот, кыскасы эростогу фонологиялык каражаттар менен гана уникалдуу чыгармага айланбастан андагы фонетико - фонологиялык каражаттардын да ыгы менен пайдалангандыгын байкап турабыз. Эпосто синкретизм кубулуш өзгөчө сулуулук берип турат.

Супсулуунун өзү экен,	One of the lovelies!maiden there
Жыла сүйлөп шыңк этип,	Ringingly ,singingly,so she speaks,
Акыл толгон кези экен,	In her mind the truth she seeks,
Он алты жарым жашы бар,	Now she’s sixteen-and -half years old,
Олоңдой карачачы бар,	Long, thick plaits, neath a hat of gold,
Сары алтындай түймөдөй,	Like a button-hole loop,arched back,
Келишкен кара кашы бар.	Are her beautiful brows of black.
Аркасы кайкы, аркар төш,	Moonlike face, soft-camel eyes,
Айчырайлуу бото көз.	Features radiant, rosy likewise. (S.O. 11430)

Көңүлү сылык, пейли кең,	One polite, and liberal withal,
Төрт тарабы болгон тең,	One who is gifted everything,
Жылдызы ысык, жылуу сөз,	One pleasant-tongued, with words which sing
Чырагы жарык, жоодур көз.	One pale-faced, with lanquid eyes,
Алача моюн, түймө баш,	One slim-necked, fine-headed likewise,
Акылга терең, боору таш,	One with character firm, and deep mind
Ойротто жок уз болсун,	One with fine brow, long plaits behind,
Ою терең кыз болсун!	Such a young maiden, in such a guise!

(C.O., 11210 , 247, 2 б.)

Англис тилиндеги грамматикалык даяр конструкциялар котормочуларга көптөгөн жардам көрсөтүшөт., андагы ойду так жана даана айтууга жардам

беришет. Жогорку сүйлөмдөрдөгү конструкциялар “One + who is ”? “ One+ adjective (simple? Complex. Compound adj)” тилдин фонетикалык ыргактарын сактоо менен ойду так айтууга жардам берүүчү атайын формалар катары эсептелиет.

Кандай гана эпикалык текст болбосун, ал белгилүү бир коммуникациялык милдетти аткарат. Ал эми жогоркудай “ let”, деген «лексикалык бирдик» аркылуу түзүлгөн тексттеги сүйлөмдөр формалык таасирге гана багытталгандыгын көрүүгө болот.

Эпикалык чыгармаларда аллитерация фонетикалык деңгээлдеги эң негизги каражат болуп саналат, ошондуктан аны котормодо берүү да негизги маселелерден болуп саналат. Жогоруда берилген сүйлөмдөрдө аллитерация “К” тамгасы менен берилсе англис тилине которулганда аллитерация “Л” тамгасы менен берилип жатат. Бирок лексикалык каражат катары да маанилүү болуп саналат. Мындай кубулуш котормочунун өнөрүнүн жогорку деңгээлде экендигин көрсөтөт, себеби айрым бир учурларда аллитерация берилбей да калат.

Мисалы

Периден эмес, кайыптан,
Сиркедей бузук жери жок,
Акылга дыйкан, өзү уз,
Ааламга келбейт мындай кыз.

Алмамбет алгачкы жолу Аруукени көргөндөгү сүрөтөөсү:

Туурук таман, тулга бет,	Face like a trivet, or even worse,
Карасы казан көөсүндөй,	Black were her features, black as soot,
Карап турсаң мүнөзү,	Such for him she put on a look,
Кадимки чордун өзүндөй,	Just as hard as an old dry corn,
Таш тулгадай бети бар,	face like a hearth-stone, black and worn,
Таар каптай эти бар,	Body just like a sagging sack,
Түйүлгөн жаман кашы бар,	Hair in disorder hung down her back,
Деңгенедей башы бар,	Brows a frown, and darkly knit,
Жыйырмадан ашык жашы бар,	Head on her shoulder barely could sit.
Таманы төөдөй буту бар,	Well over twenty, it seemed was she,
Сансыраган жыты бар.	Just like a camel's her feet seemed to be.
(С.О., 14840, 649 б., 2бөлүк)	Some aroma from her arose.

Жогорудагы көрсөтүлгөн аллитерация кубулуш котормодо берилбей калган бул табийгый көрүнүш болуп саналат.

Эпикалык чыгармада ар бир тыбыш өз алдынча мазмунга жана эстетикалык мааниге ээ экендигин байкоо кыйынчылыкка деле турбайт, аны которуу, чыгарманын жалпы маныз-мазмунун, көркөм эстетикалык кунарын тыбыштар менен котормодо берүү өзүнчө түйшүктүү маселени түзөт.

Тыбыштык шайкештикти, үндөштүктү берүү эпикалык чыгарманын гана эмес поэзиянын да негизги максаты, мазмуну жана белгиси катары эсептесек болот. Көпчүлүк учурда семантикалык-мазмундук мааниге ээ болгон эпикалык чыгармалар тыбыштардын өз ара үндөштүгү, шайкештиги чыгармага өзгөчө форма гана эмес анын маани-маңызын толуктап турат десек жаңылышпайбыз.

Тыбыштардын же тыбыштык комплекстердин көркөм-эстетикалык, поэтикалык, композициялык маанисин жана семантикасын, «ички формасын» изилдөө эпикалык чыгармалардын өзгөчөлүгүн көрсөтүү менен андагы фонетикалык факторлордун ролу, тыбыш менен маанинин байланышы көркөм эпикалык тексттин жалпы мазмунунун, көркөм-эстетикалык бүтүндүгү контекстинде гана ачылышы зарыл экенин белгилөө шарт, ошону менен бирге эле айрым учурларда тигил же бул тыбышка, тыбыштык комбинацияларга карата пайда болгон эмоционалдык-психологиялык, образдык ассоциацияларды изилдөө менен андагы өзгөчөлүктөрдү көрсөтүү зарыл экендигин төмөнкү окумуштуулар билдиришет. (Жирмунский 1975, 1977, Шмелев 1964, Кожевникова 1964, Кожевникова 1984, Гончаров 1973, Черемисина 1981, Лотман 1972, Якобсон 1987, Донецких 2005 ж.б.). Аталган изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде көркөм тексттин фонетикалык жактан уюшулушуна, шөкөттөлүшүнө байланышкан түрдүү маселелер талдоого алынып, тексттин мазмунун, подтексттик жана концептуалдык маалыматтарды ачып берүүдө фонетикалык факторлордун ролун аныктоо шарт болуп саналат. Эпикалык чыгармалардын фонетико -

фонологиялык өзгөчөлүктөрүн аныктоо менен, аларды которуунун жолдорун аныктоо башка тилдерге салыштырып келгенде эне тилибиздеги сулуулукту, уйкаштыкты, сөздөрдүн куюлушуп турганын байкоого болот.

Кыргыз тилинде бул багытта изилдөөлөр аз экендиги белгилүү, ал эми эпикалык тексттерди изилдөөгө келсек алиге чейин аталган маселени иликтөө башатала элек десек жанылышпайбыз. Ошентсе да жалпы маалымат берген Аширбаевдин эмгегин атап кетүүгө милдеттүүбүз

Көркөм тексттин тили, композициялык курулушу, поэтикасы боюнча изилдөөлөр, негизинен, салттуу көркөм сөз каражаттары же троптор менен фигуралардын чегинде, лингвостилистикалык изилдөөлөр саналуу гана эмгектер, атап айтканда, проф. С.Өмүралиеванын эмгектеринде (1999, 2002) тексттик лингвистиканын аспектинен жана проф. Б.Усубалиевдин эмгегинен табууга болот.(1994) . Лингвостилистиканын аспекти катары көркөм тексттин поэтикалык фонетикасы боюнча жана ага тиешелүү маселелери боюнча ар тараптуу, терең маанидеги изилдөөлөр жүргүзүлө элек . “Өзгөчө, поэтикалык фонетикага, тактап айтканда, көркөм тексттин тыбыштык жактан уюшулушуна жана шөкөттөлүшүнө байланышкан маселелер чети оюлбай жатат.” (Абдыкеримова А.) АДД. Мындан сырткары, А.Оморовдун эмгегинде поэтикалык тексттерде тыбыштардын фоностилистикалык каражат катары колдонулуш өзгөчөлүктөрүнө, дабыш кооздугун уюштуруудагы поэтикалык ыкмаларга тиешелүү айрым маселелер акын Жолон Мамытовдун поэзиясынын мисалында талдоого алынып кеткен (Оморов 2002, 89-101). , бирок аларды башка тилге которуунун ыкмалары жөнүндө изилдөөлөр жокко эсе.

К.Рысалиевдин, Б.Керимжанованын кыргыз ырларынын түзүлүшү боюнча эмгектеринде поэтикалык тексттердеги аллитерация, ассонанс, уйкаштыкка байланыштуу маселелерди изилдөө менен, тексттин композициялык компоненти катары гана карап изилденген. Ошондуктан биздин ишибиздин максаты эпикалык тексттерди которуудагы фонетикалык каражаттардын

ролун көрсөтүү менен алардын которуу ыкмаларына көңүл болуу менен фонетикалык факторлордун ролун жана маанисин, фонетикалык-семантикалык байланыштарды талдоону жүргүзүү болуп саналат.

Эпикалык тексттердин фонетикалык жактан уюшулушу жана алардын түрдүү көркөм-эстетикалык милдет аткарып, семантикалык карым-катышы ар кыл деңгээлде жана багытта болот жана аларды которууда көптөгөн кыйынчылыктарга дуушар болоору аныкталат. Эпикалык чыгармадагы тыбыштардын кайталанылышы негизги фонетикалык фактор болуп саналат. Алар фонетикалык жактан уюшулушу сырткы эффект, формалык гана көрсөткүч болбостон, эпикалык чыгармалардын мазмун-маани менен байланыштуу экендигине көзүбүз жетет, ал ошол каражаттарды башка тилге которуп берүү менен анын бүт көрсөткүчтөрүн, аткарган милдеттерин сактоо өтө татаал маселелерден болуп саналат. Ошондуктан эпикалык чыгармалардагы сүйлөмдөрдүн тыбыштык жактан окшош, жакын, уйкаш бирдиктердин жөн гана удаалаштыгы, жыйындысы эмес, алар белгилүү бир мазмунга ээ, кайсыл бир маалыматты туюнткан, көркөм-эстетикалык жактан өтө баалуу текст болуп саналат. Эпикалык чыгармалардагы жогоруда биз айтып жаткан фонетикалык каражаттардын ролу жана маанисин чыгарманын маани-манызын берүүгө да жардам берери көрүнүп турат. Андан сырткары, тыбыштардын жардамы менен белгилүү бир **эмоционалдык-эстетикалык** таасир жаратууга болоорун да көрөбүз.

Жармы жалган жармы чын

Жаралгандын көөнү үчүн

Көбү жалган көбү чын

Көрүнгөндүн көөнү үчүн.

Тыбыштар, тыбыштык комплекстер, тыбыштык позициялар, тактап айтканда, тигил же бул тыбыштын белгилүү бир позицияда жайгашуусу өзүнөн өзү эле көркөм тексти жарата албайт. Бирок эпикалык чыгарманы

анализдөөдө ар бир тыбыштын көркөмдүк мааниге ээ болушун байкоого болот.

Поэтикалык морфология

Жалпы поэтикалык морфологияга келсек, морфология маселеси тилдерде эле жеткиликтүү деңгээлде изилденгендигине күбө болобуз, анда сөз түркүмдөрүнөн башталып, морфемаларды изилдөө өз нугуна коюлгандыгын белгилеп кетүү керек. Ал эми поэтикалык морфология жөнүндө айта турган болсок, англис тилинде жакшы изилденгенин айтууга болот. Мындай изилдөөлөр Б.А. Ильиштен башталып, Смирницкийдин, Бархударовдун, И.Кошеваянын, Ю.А.Левицкийдин эмгектери баарыбызга белгилүү. Англис тилинин Мекени болгон Англия менен АКШ да да бир эмгектер басылып чыккан аларга төмөнкүлөрдү кошууга болот. Төмөнкү изилдөөчүлөрдүн эмгектери англис тилинин морфологиясын терең изилдөөгө багытталган.

Аларга : Анн Фишер, И. Томсон, Ж.Лиих, О.Джесперсен, С.Хейделберг, В.Буллокарз, Едмунд Болифанд.

Жогорку фактыларды эске алуу менен, англис тилинин грамматикасы, анын ичиндеги морфологиясы 14- кылымдан баштап эле изилденип келген, болгону алар латын тилинде жазылган. Эгерде АКШ ны алып карай турган болсок, морфологияны изилдөөлөр 16-17 кылымдарга тиешелүү, авторлор көбүнчө Англиялык изилдөөлөргө негизделип, кийинчерээк гана өзүлөрүнүн грамматикасын, морфологиясын жаза башташкан. Fries 1952, Linn 2008, (p. 83.) Halliday 1984, Quirk et al. 1985, Biber E, H Мындай изилдөөлөргө төмөнкүлөрдү кошууга болот. Uddleston & Pullum 2002, Carter & McCarthy 2002

Кыргыз тилинин морфологиясы да белгилүү деңгээлде дурус изилденгенин эскертип кетүү шарт. Кыргыз тилчилеринин грамматикалга көбүрөөк көңүл бөлүп төмөндөгү окумуштуулар олуттуу эмгектерди жаратышкан: С. Кудайбергенов, : А. Турсунов, Ж. Сыдыков. К. К. Сартбаев — Сөз

түркүмдөрү; Профессор Б. О. Орузбаева — Сөз жасоонун ыкмалары, Зат атоочтун жасалышы, Татаал сөздөр, Өткөн чак;

Тилекке каршы, поэтикалык морфология Аширбаевдин жалпылама мүнөздөгү эмгегин, Курманжан Нармырзаеванын кандидаттык диссертациясын эске албаганда, алигиче атайын изилдөөнүн объектиси боло элек, а түгүл поэтикалык морфологиянын теориясы дагы деле бузула элек десек болот. Бирок, ошентсе да, биз эпикалык жанрдын морфологиясын улуу эпос Манастын негизинде изилдөөжүргүзүү учурунда көптөгөн кызыктуу фактыларды учураттык жана аларды которуунун жолдорун да табууга мүмкүнчүлүк болду. 1290 (35)

Ак жолуктун баарына,

Атакелеп жоктотуп,

Нарк болсун кийинки өлгөнгө,

Айтуу болсун көргөнгө,

All who white linen head scarves have borne (24)

Order that they for your father mourn

Let it be so after us , at least

Let those who see it , speak of his feast (funeral ceremony)

деп Көкөтөйдүн уулунун айтып турган жери. Котормодо “атаке” деген

сөздүн мааниси да , анын ичиндеги атасын эркелетип айткан “ ка ”

морфеманын мааниси да которулбай калган, жөн гана “ата ” деп берилип

калган . Морфологиялык поэтика ар бир морфеманын өзүнүн поэтикалык

функциясы бар экендигин билдирет.

3890 стр 91 часть 3

Мунун арка жагынан

Бай Бокмурун баланын

Муңканганы табылган

Абакениз Кошой дөө

Giant Koshoy, son of the bey

Боз жоргону чайпалтып Riding his grey steed on a way

Ак сакалын жайкалтып Smoothly along the road he steered

Келгин каздай каркылдап Cackling likr migrating geese

Келди кошой абаңыз Came your uncle, if you please

Бул кырдаалда “абакениз” деген которулбай, англис тилиндеги “giant” деген сөз менен контекстуалдык алмаштыруу колдонулду.

Сөздөрдүн морфологиялык структурасы төмөнкү каражаттарды камтыйт :

1)Аффиксалдуу жол менен сөздөрдүн куралышы; а)Суффикстер менен сөздөрдүн куралышы;б) Префикстер менен сөздөрдүн куралышы.Ал эми кыргыз тилинде префикстер жок болгондуктан котормодо лексикалык каражаттар менен берилип калуусу ыктымал. Мисалы: predict, foretell (префикс + этиш) - алдын ала айтуу (тактооч + этиш) болуп калат.Бирок кыргыз тилинде да башка маанидеги көбүнчө араб тилинен кирген префикстер бар . Мисалы: бейорун, беймаал учур, беймаал аял, бейбаапа , бейтартип, ж.б.

Бээжиндиктин Конурбай

Бейли бузук **чоң калдай**

Анжы , Бээжин Конурбай

Арбак урган **чоң калдай** (Nickname)

Аскери арбын бир далай

Намыстанып калыптыр

Бокмурундун башына

Келип алып ашына

Бейорун өкүм салыптыр.

2) конверсия жолу менен же аффикси жок сөз уюштуруу эки тилде тең жолугат.

3) субстантивизация 4) словосложение 5) фразеологиялык каражаттар
б) башка тилден келген морфемалар

4) сөз түзүүчү, форма түзүүчү морфемаларды кароо керек .

5) көөнөргөн сөздөр.

б) башка тилден келген сөздөр, өзгөчө монгол, араб тилдеринен келген сөздөр кыргыз тилине синип кеткендиктен, алардын этимологиясын иликтөө менен гана таба алабыз. **Морфологиялык** архаизмдер деп азыр колдонулуп жаткан сөз менен уңгулаш болуп, андан сөз жасоочу мүчөлөр менен гана айырмаланган сөздөрдү айтабыз. Мисалы: ийикте – ийикке сал, көпүрүк – көпүрөө, сүттүк – сүт тикен, шыруу – шырыма ж.б.

Мисалы: “Ач албарс кылыч миздебей,” – миздебей-кылычтын мизинен чыгырбай деген мааниде. (С.Орозбак уулу “Манас” 1.33)

5) көөнөргөн сөздөр кандайча которулган

Лексикалык архаизмдер деп азыркы учурда өз алдынча колдонулбастан, кээ бир элдик оозеки чыгармаларда гана учураган сөздөрдү айтабыз. Мисалы: дилде, динар, жамбы, чом, жез билек, сака, керик, кыр көрсөтүү, утуш кагазы ж.б.

Мисалы: Түшүндүрмө сөздүктө **манат**-кымбат баалуу, кол менен жасалган, көбүнчө кызыл түстөгү түктүү кездеме. “Туурдагы туйгуну Турна моюн жез канат, Тумшугу болот, боо манат,” (С.Орозбак уулу “Манас” 1.31)

Семантикалык архаизмдерде тилден бүтүндөй сөз чыкпастан анын айрым маанилери гана жаңы мааниге өтүп кетет. Бүгүнкү күндө совет деген сөз - кеңеш; домок-чыр-чатак, жаңжал; мунай- күйүүчү май (нефть); шакирт-окуучу; эсеп-отчет; от араба-машина ж.б. маанилерге өтүп колдонулууда.

Мисалы: бичик (монгол битиг, бичиг — жазуу; тунгус-манжур тил тобунда, бичи, битик, бачик, битэхэ — жазуу, китеп, документ, керээз, тумар, алтайча, якутча — жазуу) — эпосто «Бичиктерин алышып Аяр менен сыйкырчы Балын ачып салышып» (Саякбай Каралаев, 1. 34)

Метафора – бул бир нерсени бир нерсени башкача атоо гана эмес, аны жаңыча көрө билүү керек.

Метафораны изилдөөдө дүйнөнү таанып билүү үчүн жаңы жолдорду ачаары баарыбызга белгилүү. Биздин изилдөөбүздөгү негизги маселе дүйнө таануудагы метафора жана анын касиеттери жөнүндөгү жаңы жолдорду ачуу жана аларды пайдалануу, концептуалдык категорияларды ачуу.

Амос Тверский (1977), Джордж Миллер (1979), Эндрю Ортони (1979а, 1979b), Earl Mac Cormac (1985) сыяктуу көптөгөн окумуштуулар метафоранын когнитивдик функциясына токтолушат, себеби ал түшүнүүгө жардам берет. Дагы бир башка ыкманы метафораны изилдөөдө же моделдештирүүнү колдонууда концептуалдык метафоранын теориясын Джорджем Лакофф жана Марк Джонсоном (1980) иштеп чыгышты. Бул ыкманын башкалардан өзгөчөлүгү метафоранын теориясын биринчи тилде карап анан ой тутумдук деңгээлде карашкандыгында, б.а. метафоралык түшүнүк сөздөн түшүнүккө өтөт. Метафоранын эстетикалык, когнитивдик аспектилерин, эстететүү ролун баалоо, адабий маанисин чечмелөө маселелерин Carston (2010); Indurkha (2016) лар иштеп чыгышкан. Карстондун айтуусунда лексикалык метафоралар адабий маанисин кошо алып, лексикалык концепт аркалуу түшүнүүнү талап кылат. Carston (2002). Андан кийинки орунда прагматикалык аспекти кароо зарыл, себеби ал баарлашуудагы акабыл алуучуга байланышат. Метафораны которууда которулуп жаткан тилдеги туура келүүчү концепти табуу керек, башкача айтканда которулуучу тилдеги концепт менен гана алмаштыруу шарт. Биз метафораны же башка тропторду которууда (Newmark 1988; Larson 1984; Tirkkonen-Conditt 2001) дун теориялык базаларына таянып, концептуалдык деңгээлде системага салабыз.. Метафораларды которуу дайыма кызыгууну туудуруп келген жана өтө жогорку деңгээлдеги чыгармачылыкты талап кылат. Биз өзүбүздүн эпос боюнча изилдөөбүздө төмөнкү гипотезаларды таптык. Аларга : 1) метафоралар которулбайт, адекваттуу которуу мүмкүн

эмес , 2) Метафораларды которсок болот, анын эквиваленттерин табууга болот. 3) метафоралардын жарым жартылай эквиваленттерин таап, которсок болот. Мындай ойлорду айтууга толугу менен макул болбогон изилдөөчүлөргө . The advocates of the first hypothesis (Nida 1964; Vinay & Darbelnet 1995; Dagut 1976, 1987) кирет

Метафора ар бир маданияттын өзгөчөлүгүн чагылдыруу менен өзгөчө котормо статусуна ээ экендигин айтышат жана метафора бул - маданий концепт деп карашат.

Ал эми Kloepfer 1981; Reiss 2004; Mason 1982). (Van den Broeck 1981; Toury 1985, 1995; Newmark 1988) метафораны которуу мүмкүн деп эсептешет. Негизги маселе кантип которуу керек экендигин эпостук материалдын негизинде чечүү керек.

Модель 1

Метафора = метафора

2720 (86стр)

2720 (255page)

Жети ай кочсо жетеби

They'd have seven months to ride

Айттын Кокчо жолборс деп

What does our tiger КОКcho say ?

Ал жерге барып болбос деп

Quite impossible anyway

Метафора метафора менен берилген учурлар көп кездешет, себеби шер, жолборс, деген сөздөр англичандардын “Король Артур” деген эпосунда көп кездешет. Булар универсалдуу образдар болуп саналат.

Модель 2

Метафора = калтырып коюу

Байдын улуу Баймырза какбаш (2970- 2980 стр 91)

Ичкенин кара чай мырза какбаш

Минерге тапшай тай Мырза какбаш

You brew very black tea Baimyrza

With such news as you now propose

Who could agree with such words as those

Британия маданиятында “ как баш ” деген түшүнүк жок, туура эмес бергенден көрө калтырып койгону туура , бирок бул ыкма айласыздан болгон ыкма болушу шарт, себеби кыргыз маданиятындагы баалуулук “балалуу болуу” какбаш деген сөз баласыздарга же жалгыз калган адамдарга карата айтылуучу жаман сөз. Англичандар үчүн баласыз өтүү трагедия эмес. Бокмурундун Баймурзага Манасты чакыралы деген оюна каршы болуп , аны тоготпой айтып жаткан жери.

Модель 3

Метафора - сүрөттөп берүү, салыштыруу, жөнөкөй сөздөр менен берүү.

(3110стр 84)

(3110- page264)

Кара байыр, казанат Karabayir - that's pure blood breed

Калбыр опко, жез канат Lungs enormous , bronze winged indeed

КАмыш кулак жез билек Greceful limbs, like reads his ears

Мээ кайнаган ысыкка In the unbearable summer heat

Кырк кун чапсан суусабас If you ride fourty days - doesn't stop

Баарбызга белгилүү болгондой, эпостон көптөгөн гиперболаларды жолуктурууга болот.

Модель 4

Гипербола = гипербола (сүрөттөп берүү, конкреттештирүү)

Мааникер жөнүндө мындайча сүрөттөлөт.

(3140 стр75)

Алтымыш күндүк дайрадан That beast will gallop over the waves

Аттап кетер жан эле Over the hills for ninety days

Эчки жүрбөс зоолордон Over the cliffs where no wild goat strays

Басып өтөөр мал эле Still that steed will gallop around

Гиперболаны которууда биз башка образдар аркылуу бергенин байкоо менен, универсалдуу образдар бар экендигин көрдүк, жогорудагы гиперболаларды которууда конкреттештирүү ыкмасы колдонулду, б.а, дайра деген сөздүн ордуна “толкундар” деп которулду, эмнегедир алтымыш күн дегендин ордуна токсон күн деп которулду. Башка троптордой эле аларды которууда негизги ыкмалар колдонулат.

Лексикалык поэтика жана аны которуу ыкмалары

Лексикология ар бир тилдеги коомдун талабына жооп бере турган, өзгөчө лексикографияда, адабий чыгармачылыкта, адабий сында, илимий терминдерди иштеп чыгууда көмөк көрсөтүүчү илим катары кызмат кылат. Алгачкы сөздү философиялык деңгээлде алардын маанисин чечмелөө менен башташкан Англис тилинин лексикологиясы жетишээрлик деңгээлде изилденген эмес деген ойлорду айтышат, бирок ошого карабастан англис илинин тарыхын изилдөөдө лексикалык каражаттарга көптөгөн көңүл бурулган. Англис тилиндеги сөздөрдүн этимологиялык структурасы же составы Уолтер Скиттин фундаменталдуу эмгегин б.а. сөздүгүн айтпасак болбойт. Дагы бир көрүнүктүү маселе болуп сөз жасоо маселеси болуп саналат, англис тилиндеги сөз жасоо боюнча О. Есперсендин, Генри Суиттин эмгектерин айтууга болот, андан сырткары Герберт Коциолдун сөз жасоо боюнча бай материалдары камтыган эмгеги зор мааниге ээ. Сөздөрдүн курамы жөнүндө, жалпы лингвистикалык жактан жаңы сөздөрдү анализдөө боюнча австриялык окумуштуу Шухардттын атайын мектеби «Слова и вещи» («Sachen und Wörter») изилдеген жана алардын элдин күнүмдүк турмушунда, маданиятта тийгизген таасирин белгилеген. Ал эми младограмматистер мектеби сөздөрдүн маанилери боюнча бөлүштүрүп, классификациялап, жеке психологиялык маанисин, сөздүктөгү маанисин чечмелеген. «10 кылымдагы көрүнүктүү лингвист швейцариялык окумуштуу Ф. де Соссюра¹, тилдин диахрониялык жана синхрониялык абалын көрсөтүү менен түрдүү мектептердин тилдин синхрондуу абалын изилдөөгө шыкак

берет. Мындан сырткары монографиялык деңгээлде жазылган. Советтик, англис, америкалык, француздук, немец жана дат окумуштууларынын иштери бар. Англис тилиндеги заманбап лексикологдор Тренча, Гриноу и Китриджа, Макнайта, Партриджа, Уикли, Шерда жана башкалары төмөнкү усулдук көрсөтмөлөрдү беришет.

1) Алар тилдин системалуулугун таануу менен, андагы мыйзам ченемдүүлүк жок деп эсептешет.

2) Тилдин тарых, экономика жана саясат менен болгон байланышын танышат да көбүнчө адамдын психологиялык факторуна негиздешет.

3) Тилге кирген неологизмдерди алардын булактар менен байланыштырып, жана алардагы болгон ассимиляция кубулушуна көбүрөөк көңүл бурушат. Чет өлкөлүк окумуштуулар тилдин сөздүк бөлүгүнө азыраак көңүл бурушат. Англис тилинде форманы түзүүчү каражаттар:

Сөз жасоочу ыкмалар жана форма жасоочу каражаттар		
Ыкмалар	Сөз түзүү	Форма түзүүчү
Сөздөрдүн биригүүсү	will + power = willpower (Сложное слово)	will + work = (he) will work (келер чак)
Морфеманын кошулушу	power + ful = powerful (Дериват)	work + ed = (he) worked (өткөн чак)
Уңгудагы үндүү тамганын өзгөрүшү	food (n) - to feed (v) (түрдүү сөз түркүмдөрү болуп калат.	foot (sing.) feet (plur.) (сандык өзгөрүү)

Омонимия суффикстердин омонимдүү болушу жана **форма уюштуруучу суффикстер**

Суффикс	Колдонуу ыкмалары	
	Сөз жасоодо	Форма жасоодо

-er	Зат атоочтук суффикс адамдын кесибин көрсөтөт : teacher, singer	Сын атоочтун салыштырма даражаларын көрсөтүүчү суффикс : longer, shorter
-ing	Зататоочтук суффикс : farthing, herring, building	Аттоочтуктун суффикси причастия I игерундия: standing, breaking
-ed	Татаал создордо колдонулуучу сын атоочтук суффикс long-legged, knotted, black-haired	Өткөн чактын суффикси жана причастия II стандарттуу этиш: loved
-en	Сын атоочтук суффикс - материал: wooden, golden и каузативдүү этиштер : strengthen, lengthen	Атоочтукту көрсөтүүчү суффикс (причастия II): taken, broken Суффикс көптүк түрдү көрсөтүүчү суффикс: oxen

Акыркы жылдарда советтик окумуштуулар тарабынан б.а. О.С. Ахманова, Р.Л. Будагов, В.В. Виноградов, Е.М. Галкина-Федорчук, А.И. Смирницкий тарабынан көптөгөн эмгектер жазылды.

Сөздөрдүн мотивдештирилиши:

Мисалы , англис этиши «find out» кыргызча “андап билүү” дегенди билдирет, же бир нерсени кайрадан талкуулап билүү деген мааниде, андан сырткары табуу, издөө деген да маанилери бар.

Кыргыз тилинде деле ушундай кубулушту кезиктирүүгө болот.

Англис тилине тиешелүү болгон а) предлогдор, б) көп маанилүү сөздөр make, like, mean, mind, turn, time, hard, get, hold, land, want.

Диахрондук классификация	Синхрондук классификация	
	А. Семантикалык	Б. Стилистикалык
Этимологиясы боюнча	Түз мааниси	Нейтралдуу
Негизги мааниси	а) конкреттүү маани	Стилистикалык жактан боектолгон
Туунду сөздөр	б) абстрактуу маани	а) терминологиялык

Архаикалык	в) кенен мааниси	б) поэтикалык
Действующее	г) тар мааниси	в) слэнгтик
	Кыйыр мааниси	
	а) метафорикалык	
	б) метонимиялык	
	борбордук Перифериялык	

Сөздөрдүн семантикалык структурасын синхрондук планда кароо В.В.Виноградовдун ою боюнча алардын кырдаалга карата өзгөрүүсүн билдирет. Кызматчы сөздөр: предлогдор, союздар, артикль, бөлүкчөлөр кирет. Буларда англис жана кыргыз тилиндеги абалын жазып коюу керек Сөздөрдүн семантикалык тайпаларына карата экиге бөлүшөт:

1. Контекстуалдык мааниси жактан бири бирине жакын сөздөр , же бирдей контексте жолугуучу сөздөр , мисалы sun, shine и brightly дайыма чогуу боло алышат жана контекстуалдык тайпаны түзө алат;
2. Логикалык жактан же тектик түшүнүк , мүнөзү боюнча бири бирине окшош келишет.: blaze *нылать*, flare *давать неровный свет*, flash *сверкнуть*, gleam *давать отблески*, glimmer и glint *мерцать*, glow *яркогореть*, shimmer *мерцать*, spark и sparkle *искриться*, twinkle *мерцать*.

Экспрессивдүү лексика : а) эмоционалдуу гана мааниге ээ болгон сөздөр жана алардын мисалдары , котормосун берүү керек , мисалы Сырдык сөздөр: alas! rooh! в гиперболалар с) киринди сөздөр, б.а сезимди жана маанайды көрсөткөн сөздөр кирет.

5130.стр117. 3 бөлүк

Бири бирине карашты

All in silence seemed to be bound

Үрбү токтоп калганы

With a deep frown old Koshoy

Үтүрөйүп Эр Кошой	Poked Yrby like a little boy
Үрбүгө көзүн салганы	Well -he cried, What's the matter with you
“Атана наалат ит Үрбү	Go to the devil then, Urby
Алдын жерге жит Үрбү	He'd already got in you
Адам болбой кет Үрбү	
Айтпайсыңбы кепти Үрбү	
Анча озунуп калган соң	After you said Eh, Eh Manas

“Ээ Манас деп калган соң ” деп Жолой менен күрөшкө эч ким чыга албай, ал эми Үрбү болсо коркуп эч нерсе деп айта албай калат. Ошого жини келип Манастын жогорудагы сөздөрдү айтып турган жери !

Диалектилер жана алардын котормолору

Өйдө салып калмактар	Those Kalmaks whom he'd put to shame,
Өрүп кетип баратыр,	All in despair, off home they rode,
Көрбөгөндү алтайлык	Groaning beneath a frightening load,
Көрүп кетип баратыр,	All as one they gabbled, shocked:
Астында Манас жаш бала	Unknown violence then did show,
Баштап кетип баратыр.	Blamed us, shamed us, and laid us low,
Башын кесип ар жерге	His attack was heavy too. (Part One)
Таштап кетип баратыр.	
Карагай найза сүңгүсүн*	
Калмактардын жонуна	
Аштап кетип баратыр	

Котормодо эч кандай диалектерди берүүгө шарт жок. Түп нускада Талас диалектиси берилген, аны берүү да бир топ түйшүктү талап кылат.

Кыргыз жана англис тилиндеги сүйлөмдүн структурасы

Кыргыз тилине тиешелүү болгон сүйлөмдүн түзүлүш системасы сакталат , S O V болсо англис илиндеги сүйлөмдүн структурасы SVO , болуу менен бирге стандарттуу форманы талап кылат. Ал эми кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн ээси биринчи орунда, анан айкындооч мүчөлүр ортодо

ал эми эң акырында сүйлөмдүн баяндоочу туруусу керек. Эпостогу өзгөчөлүк жогоруда биз көрсөткөн SOV структурасы бир нече сапта турса да сакталып жатат, б.а, Көкчөкөз менен Көзкаман сүйлөмдүн ээси боло алат жана “ атты” деген өткөн чакта турган этиш баяндоочтун ролун аткара алат.

Качып чыга бериште

Англ вариант

Кокчөкөз менен Көзкаман

Жамгыр кылып жаа тартып

Мөндур кылып **ок атты**

Он эки дүрмөт оочогор

Ойрон женең Канышты

Он эки катар **дагы атты.**

Сүйлөмдүн баяндоочун берилмейинче, окуя окурманга түшүнүксүз болот, же контекст аркылуу окурман түшүнүүгө болот, бирок ошондо да сүйлөмдүн ээсин берүү шарт болуп саналат. Ал эми эпикалык чыгармадагы бирден- бир өзгөчөлүгү болуп сүйлөмдүн ээси контекст аркылуу белгилүү болгондуктан ээси көмүскөдө калат, ким жөнүндө кеп болуп жаткандыгы ээсиз эле угармандарга белгилүү болот.

Өйдө салып калмактар	Those Kalmaks whom he'd put to shame,
Өрүп кетип баратыр,	All in despair, off home they rode,
Көрбөгөндү алтайлык	Groaning beneath a frightening load,
Көрүп кетип баратыр,	All as one they gabbled, shocked:
Астында Манас жаш бала	Unknown violence then did show,
Баштап кетип баратыр.	Blamed us, shamed us, and laid us low,
Башын кесип ар жерге	His attack was heavy too. (Part One)
Таштап кетип баратыр.	
Карагай найза сүңгүсүн*	
Калмактардын жонуна	
Аштап кетип баратыр.	4860 стр 111.

Очогунун кашында Near the hearth on a velvet mat

Алтындан таажы башында Like a mound he loomed in his place

Өңү бышкан өпкөдөй Like boiled lungs was he hue of his face

Айтуу болсун көргөнгө

Жогоркудагы “ак жоолук” деген сөз айкашы метонимия, мында адамдын кийими менен өзүн алмаштырып жатат. Мындай мисалдар көп учурайт .

Мисалы: **Шляпа** эшикти каккылады. **Эки юбка** жүгүрүп бара жатышат.

ж.б.1670 стр 43. (3 бөлүм)

Бөрү жолдуу Боголуу

Жоону алыстан көргөнү

Ырчы уул ,Бозуул ыктуусу

Эр Тазбаймат мыктысы

Аскер жүрсө бир жакка

Асаба алып чыкчуусу (метонимия) Адам менен анын кесиби байланышат.

Метафора салыштыруудан айрымаланып, “дай , сыяктуу, окшош, сынары ” деген сөздөрдүн катышуусу жок эле салыштыруу жүрөт. Манас -шер,

4380 стр 101.3 часть

Торум кыздын ак сарай

Толкуган аскер бир далай

Жабылып жетип жалпы журт

Көптүгүн көрсөн **кара курт (метафора)**

Көрмөккө барган коңку журт .

Салыштыруу болгондо кара курттай деп айтылмак,ыргакты сактоо

максатында, жана метафоралык форманы сактоо максатында колдонулду.

Көкөтайдын ашында Манасты көрөм деп келгенде төмөнкүдөй метафоралар менен берилет.

4410. стр 102, часть 3 .

Берен Манас баатырды

Бет алдынан карады

Көргөн жерде **көк жалды (метафора)**

Көзүн басып калганы

Эпикалык чыгармаларда метафоралар кээде тууранды сөздөрдүн жардамы менен, образдарынын окшоштугунун негизинде жана сезимдерди көрсөткөн тууранды сөздөрдүн негизинде түзүлөт. (Сапарбаев) Образдуу окшоштуктардын негизинде түзүлгөн метафоралар адамдардын турмушундагы, айлана- чөйрөдөгү, жаратылыштагы кыймыл аракеттердин ,түрдүү кубулуштардын, жана буюмдардын окшоштугуна негизделет. Метафора менен аны көрсөткөн образдын ортосунда сөзсүз байланыш болот. Тууранды сөздөр менен түзүлгөн метафоралар негизги сөз түркүмдөрүнөн айырмаланып турат жана ошол метафоранын кенен мааниде колдонулушуна шарт түзөт.

Мисалы :

Айбалта башка **шака- шак**

Найза тошко **така- так**

Мындай метафораларда образ менен процесс бирдей берилип, биринчи тууранды сөз катары денотативдик маанини берсе, экинчиде кыргын согуштун образын көрсөтүп жатат. Биринчи тууранды сөз катары контексти жок эле маанини берет, экинчи коннотативдик маанисинде контекст зарыл шарт болуп саналат.

Ак асаба, кызыл туу,
Айгайлаган ызы-чуу,
Көк асаба, кызыл туу,
Көк жаңырган улуу чуу.(С.О.)

Ар бир тууранды сөз өзүнүн стилистикалык боёгуна ээ болот. Анда маанисине карата эки тайпага бөлүнөт деп көрсөтөт Сапарбаев .Б.1).

Предметтердин сырткы көрүнүштөрүнүн окшоштуктарына негизделген; 2) кыймыл - аракеттин окшоштук мүнөзүнө негизделген. Аларды жөн гана семантикалык жана стилистикалык негизде кароого болот. Мисалы: Дүнүйө

солк этти , солк =ылдамдыкты, күчтү көрсөтүп жатат. Негизги таасир берүүчү фактор катары психологиялык жактан таасир берүүсүн айтабыз. Көркөм чыгармада сөздүн метафоралык мааниси өзгөрүп, стилистикалык боёкко ээ болот. Кыргыз тилинде метафоралары атайын сезим көрсөтүүчү дешип, өзүнчө бир тайпага кошуп жүрүшөт. Аларга К. Дыйканов, Ашырбаев, Т.Садыков, И. Абдувалиевдер кирет. Ал эми англис тилинде В.Д.Аракин, И.В.Арнольд, И.Р.Галперин.

1.Каныңар Текес өлдү- деп, Карынын өзү бөлдү-деп. Калайык көзүң көрдү-деп, Каныңды кудай урду-деп, Катын менен баласы Кашында карап турду-деп. (С.О. 1, 1220)	“ Khan Tekes is dead!” said Manas Stabbed in the stomach by Khan Tekes, People there were witness of this, Allah punished that Khan of yours! Wife and children nearby of course, Saw this all with their own eyes. (S.O. II, 1220, p.239)
---	--

3.Кызыл чок кытай журтунан

Көпөс деген бар балбан

Көрсөсүн алып колуна

Күндөй болуп күркүрөп. (14, С.65/2360)

from the Kitais, *with red – tassed caps*

one strong man, by name Kunnes

Holding his club began to curse

Like the rumbling thunder he roars. (15, С.72/2360.Бул мисалда эпитет «кызыл чок»- деген сөз кытайларга карата айтылып алардын көптүгүн жана татыктуу душман экендигин эпитеттин жардамы менен берилип жатат айтылат. Ал эми котормочу Уолтер Мэй кыргыз эли менен кытай элинин эзелтеден берки мамилесин, тарыхын кыргыздардын маданий жана социалдык турмушун толук түшүнбөгөндүктөн котормо адекваттуу берилбей калган .

4.Кечээ келген балам-деп

Чын ушунун баарысын

Чакыртып алган бабам- деп

Чымындай сенин жанынды

Аман койсун ,алдам – деп.

(с.11ю12.210)

Truth to tell for them one and all

I your father Jakyp did call

May your **soul awake** or sleep

Safely great Allah always keeps. (p.262. 1\210).

“чымындай сенин жанынды” деген сөз айкашын жалпылаштыруу менен которгон , бирок “аман койсун алдам” - деген сүйлөм туура эмес которулуп олтурат : May your **soul awake** or sleep

5.Мойнуна куржун салынып

Мазарды көрсө бай Жакып

Баркырап ыйлап жалынып

Бербесе теңир чарам жок

Беш түлүктөн мал жыйдым

Беш чака - пулча **арам** жок

Жабдык салып, ат минип

Жака салып тон кийип

Жанымда болгон караан жок. (52, С.12/20)

With his bag o'er his shoulder thrown,

When Jakip san a graveyard stone,

Then he prayed with resounding groan;

What can I do if God leaves me alone?

Five kinds of cattle I call my own,

No one more honestly lives, not one. (54, С.11/20). *Беш чака - пулча* **арам** жок деген сүйлөм да туура тушунук бербей жатат. Туп нускада жыйнаганымда “ арам акча жок ” баары өз мээнетим менен табылган байлык деп айтып отурса котормочу башка планда берип койгон. Бирок ушундай

кемчиликтерге карабастан “Манас эпосунун” анын 1000 жылдык мааракесине которулуп чыгып, дүйнөнүн туш тарабынан келген меймандар кыргызда ушундай чоң эпопея бар экен деп, аны алып окушкандыктарынын өзү кыргыздын руханий байлыгын жогорку деңгээлде экендигин көрсөтүп олтурат.

11. Кара чаар жолборстой,
Асылган аман болбостой,
Аккула аты астында,
Алп каракуш үстүндө.(52,С.162)
If he seized, he would not let go,
If he snapped, he would not slay foe,
With his steed *Akkula* below,
And black eagles above also,

“Кара чаар жолборстой “ деген салыштыруу He is like a soaring dragon did so.(54,p192-193). Англис тилинде “дракон” менен берилип олтурат .

Айбатты ачык, сүрү баатыр арстандай,
Ак жолборстой айга айкырат жазган бай. (55.С.34)
The moon, like some bold lion, rolls o’er the skies,
Like a silver tiger the river roars alone (55. С.35)

13.Жетип барып караса
Аттары бар канаттуу,
Адамдан башка сан аттуу,
Аргымак ,**бээ- дөө** минишкен
Аземдүү тонду кийишкен,
Бир үңкүрдө кырк киши,
Бир отокто жык киши,
Аларды көрүп алганы,

When he came near, and took a look
In one cave he saw forty men
All the nooks were packed out then,
With each rider’s wide-winged steed,
These were unusual folk, indeed,
Riding on rapid racing mares,
The richest clothes were theirs
So Manas glanced every way

Жартысын жеген козусун,
Жанына байлап салганы. (2860)
(2860)

That small lamb, half eaten lay,
They have placed it at their feet.

(6770, II, p.432)

Чамынганы соо болбос,
Шанын көрсө сур жолборс,
Кырк чилтен болгон боо жолдош,
Кыраан Манас баатырга,
Кылапат айткан жан оңбос. (6760-6790)

Бүгүнкү күндө эпостун стилин которуудагы кыйынчылыктарын эске алуу менен, башка маданияттагы дүйнөнүн элдерине кыргыз рухунун, маданиятынын туу чокусу болуп эсептелген “Манас” эпосунун лингвопоэтикалык, стилдик өзгөчөлүгүн бириктирген өзөгү бар чыгарма экендигин көрсөтүү.

Семиотикалык каражаттардын которуу ыкмалары

1. Гипонимикалык трансформация-

Тутанарга туяк жок
Журтта мендей чунак жок
Каманарга туяк жок
Канатынан айрылган
Калкта мендей чунак жок

№ 30 стр 11 часть 1

no **little hoof** to support me, none!

From such relations cut off am I

Sad as I am our folk there is none.

I have no **support** all alone am I shut are my

Wings which should lift me high

1. Гиперонимикалык трансформация

№ 30 стр 11 часть 1

no **little hoof** to support me, none!

From such relations cut off am I

Sad as I am our folk there is none.

I have no **support** all alone am I shut are my

Wings which should lift me high

3.Конкретизация

№ 230 стр17 часть 1

«Байлар киши болбосо

Ал ондогон доңузду – имеется в виду a horse

Байбичеси, токолу

Байлап койсо нетти»- деп

Бердике туруп бек айтты

№ 230

“if there was none to tether his steed,

then Bakdeet or Chyiyrdi (конкретизация)

should have done so, most certainty!”

Out aloud said Berdike

4. Түпткү котормо – түйүндүү сөздөрдүн, сөз айкаштарынын, каймана маанидеги каражаттардын жана структуралык-семантикалык жеткирүү жолдорунун сакталган каркасы.

№ 190

«Барбардигер бар кудаы

Бйлаба деди силерди

Мени буйруп жиберди

Аяктай болгон ак алма

№ 200

Азелден ширин бал алма

Алда буйруган алма деп

Напсин олсун жалма деп

№ 200

Кызыл алма кыз деди

Кызматкебиз биз деди

Кылган ишин туз деди

Мына бул айткан сөзүмдун

Маанисине туш деди

Алтымыш кулач ажыдаар

Ат ордуна мин деди

№190

“Our high creator, allah the great,

Tells you to cease your tears in spate

That’s what I have been to sent to say

Choose from what allah sends down today:

This while apple as big as a dish-

Sweeter than honey, a son if you wish

That which you hunger for, eat “said he

Eat this red apple – a daughter there will be

We are servants of allah said he

Your request is fair as can be

Hear the words I say to you

5.Толук же жартылай алмашуу

N8

№ 860 стр31 часть 1

Энең кылды мазакты

Тундөтөн бери уктатпай

Артыкча кылды азапты

Жок десем жолборс тери бар

Кырк чилтен деген бар экен

№ 860 стр33 часть 1

Your old mother has raised such a row

I couldn't sleep all night no how!

She torments me through thick and thin!

Now I'll say liar! And show her skin!

Бул котормодо пассивдүү мамиле активдүү мамиле менен котормочу тарабынан грамматикалык алмашуу колдонулган. Ал эми «азап кылуу- to torment somebody through thick and thin», сөз айкашынын котормосун котормочу жөнөкөй сөз айкашы эмес фразеологиялык бирдик менен берген. «Кырк чилтен» маданий концепти окурмандарга түшүнүктүү болуу үчүн котормочу транслитация жолу менен кошумча түшүндүрүүнү китептин же барактын аягына берүү керек. "Кырк-Чилтен" маданий түшүнүгүн жөн эле кырк жигит эмес, алар мифтик каармандар, душман менен оорулардан, күрөшкө жардам берген, аларды айыктырып, элди тарбиялагандарга, өзгөчө, кыйын учурларда чыгармалардын каармандары насаат менен камсыз кылуу касиетине ээ, ошондой эле өзгөчө уламыштарда жана жомоктордо алардын өмүрүн узартып, оорулардан айыктырат, бул маалыматты котормочу негизги котормо чагылдырган эмес.

6.Түшүп калуу

№1520 стр45 часть 1

Кула бээм азыр тубар деп

Эркеке болсо кулунун

Энчилейин балага

Эгеем талам кудурет

Жеткирер бекен санаама

№ 1520 стр50 часть 1

she'll have a foal that deeply gray mare!

If it is a stallion foal that one

I'll preserve it for my son

Will the all mighty I enquire

Now fulfill my heart's desire?

Кыргыз маданиятында «энчилөө» сөзү өзгөчө социалдуу, маданий түс берүү менен бир гана кыргызга таандык маданият. Котормочу бул маданиятты билбегендиктен, маалыматты окурмандарга жөнөкөй сөз менен гана берип, толук маданият фонун бере алган эмес.

7. Сүрөттөө + транслитерация .

N 10

№ 1550 стр45 часть 1

Умай эне – периште

Урду келип Баланы

Урганына чыдабай

Ужутту көздөй барганы

№ 1550 стр51 часть 1

Then the angel of birth Umai

Urging the child from the womb, drew nign

Pushing and the poking the baby, she

Made it struggle for liberty

There is a superstition

That angel of birth, Umai
Helps the woman to give a birth,
At the same time she protects the
Child as well as the mother

Бул жерде «Умай эне» баланын жана эненин сактоочусу деген маданий түшүнүк бар. Кыргыздарда Умай эненин жардамы менен жарык дүйнөгө келет, анын белгиси жамбашындагы көк дак ишеними бар. Котормочу сүрөттөп, транслитерация жолу менен берген. Улуттук тамак-аш, кийим-кечек, ырым-жырымдар, каада-салттар бир гана улутка таандык, алардын котормосун берүү кыйын болгондуктан, транслитерация жолу менен же сүрөттөө аркылуу которулат.

Көпчүлүк учурда мындай жол менен которулган сөздөрдүн котормосун окуган чет өлкөлүк окурман кыргыз окурманына салыштырмалуу ал сөздөрдүн экспрессивдик жана эмоционалдык колоритин сезүү мүмкүнчүлүгүнөн алыстап калат.

8.Метонимикалык трансформация- иш-аракеттердин натыйжасында себеп менен өткөрүлүп турган.

№ 1650 стр 47 часть 1

Сегиз бээ союп жээнтекти

Тоюнбаган тоюнуп

Топтогон малдар союлуп

Ачтын баары тоюнуп

Ар түрдүү малдар союлуп

№1650 стр53 часть 1

Then she later arranged the feast

Eight mares there were slain at least

All the hungry mouths were fed

Many a beast then lost its head

«Жентек той» – сөзү жалпылаштуу ыкманын, ал эми метонимиялары «тоюнбаган жана ачтын баары», «hungry mouths» котормо метонимикалык трансформациянын жардамы менен берилген.

9. Транслитерация .

№ 2360

Кызыл чок кытай журтунан

Куннос деген бар балбан

Курусун алып колуна

Күнүлөй болуп күркүрөп

№2360 стр72 часть 1

from the Kitais, with red – tassed caps

one strong man, by name Kunnes

Holding his club began to curse

Like the rumbling thunder he roars

Котормо процессинде «кытай» сөзү толугу менен транслитерация ыкмасы менен которулган. Буга кийинки мисал да күбө болот.

№2370

Төгөмүн деп каныңды

Кыямын деп жаныңды

Кетирем деп саныңды

Майданга туруп бакырып

Турк тукуму болгонун

Кел бери деп чакырып

Saying “I’ll spill that blood of yours”

Saying “I’ll choke your soul to death”

Saying “I’ll spit on your dying breath”

Roaring he flies out onto the field

“Not no Jyurks will ever yield

Come out now and take your whack”

10. Семантика-семиологиялык өсүш, префразалоо жана автордук кошумчалоо.

(Кошумчалоо)

№2600

Dervish appear and says

Баш жагына «М» келсин

Байгамбардын сүрөтү

Ортосуна «Н» келсин

Олуянын сурөтү

Аягына «С» келсин

Арстандардын боруму

Арты кайда кетти экен

Ал үчөөнун оруну

Окуп билди «Манас» деп

Оозуна келди шондо кеп

№2600 стр48 часть 1

As its beginning stands letter “M”

As in Mohanmed’s most blessed name

In the middle stands letter “N”

That means “Nabi” – a prophet men

Then at its end stands the letter “S”

That is a tail of a lion, no less!

What name do these consonants may be?

From these three letters the sounds we take

Reading them out we get “Manas”

That name then through his lips passed

Бул жерде котормочу өзү ойлоп таап, өрчүткөн идеяны берүү максатында контекстке жараша кошумчалаган. Ар бир арип семиотикалык бирдик катары баяндоо жана таасир берүү милдетин аткарышат.

Кийинки мисал коммуникативдүү котормого тиешелүү, котормочу максималдуу дал келүүчүлүктү бере алган. Мисалы үчүн тилдик бирдиктер төө боздойт – camels roar; жылкы кишенейт – horses snort (to yearl); адамдар айгайлайт – people hullabaloo; уйлар мөөрөйт – cows moo; кой маарайт – sheep bleat универсалдуу жолу менен берилген. Мисалы үчүн:

3, 7- 10250, стр.226

Солон башы Соорондук

Төө айданып+ **боздотуп**

Жон малын айдан топтотуп

10260, 226 б, 3чү бөлүк.

Кишинетип жылкы айдап

Кишисин көрсөң **айгайлап**

Тай, кулуну чуркурап

Талаада тозоң **буркурап**

Уй айдашып **мөөрөтүп**

10250 p 448 part 3

War chief Soorondurk, what’s more

Drove off the camels, and made them roar

Drove off the cows, and made them **moo**

Drove off the horses, they shorted too

10260

Look at the people **hullabaloo**

All the mares **and yearling neighed**

Oh, what dust o'er the steppe they raised

Drove off the bulls, and **made them roar**

Drove off the sheep, made them **bleat** much more

Эпосто биз “чантуу” деген сөздү жолуктурабыз, «чантуу-деп мусулмандардын чалма кийип жүдөгөн адамдарын айтышат. Ал эми кыргыздарды “бурут” өзүлөрүнүн душманы катары карап калмактар айтышкан., Калмактар душмандарын атынан айтышкан эмес, алар үчүн бу табу болгон .

Автордук котормо. (Транспозиция)

10300 . 2276, 3бөлүк

Калмактын журту катылдап

«Байге берип нетебиз»

Баарысын алып байгенин

Элге эсен кетебиз

Тулпардан чапкан экенбиз

Байгеси эмес **бурутту**

Коңурбай, Жолой жооп берсе,

Тундура чаап кетебиз

Кыргынды кыйын салабыз

Кызыталак **чантуунун** (кыргыз)

Кызынан тартуу алабыз

10300 p. 449 part 3

Tribes of Kalmak began to bleat

“Why must we give up our prize?”

Here with us the cattle now lies

Let us go back to our own place

Chosen steeds we risked in the race

It’s not right to give prizes away!

If Kongurbai and Dzoloy so say

We shall beat those **Kyrgyz** on the head (чабуул)

We shall leave them all lying dead (кыргын салу)

From that **cursed Kyrgyz** crew (кызыталак)

We shall daughters as prices too (тартуу)

Мында “бурут деген сөз” табу болбой эле, жөнөкөй сөз менен берилип калган .

Бизге белгилүү болгондой эпосто салыштыруу, метафоралар, гиперболалар жана башка троптор жана фигуралар ар дайым эле түз, өзүндөй көркөм каражаттар менен берилбей ордуна кошууга, түшүрүп же сүрөттөө жолу менин которууга туура келет.

Салыштыруу стилистикалык троп катары эпосто өтө көп кезигет, айрым бир универсалдуу кубулуштарды салыштыруу окшош болуп калышы да ыктымал, бирок негизинен ар бир маданиятта ар башка образдар менен берилет.

8910. 36. 198

Өнөрүн билген канчанын

Өңү суук калчанын

Өңү бышкан өпкөдөй

Сакалынын кайраты

Сарапты жешип өткөндөй

Көзү сүрдүү темирдей

Мурду тоонун сеңирдей
Кыр мурундуу кызыл көз
Кең көкүрөк жайык төш
Кыйындыгы Кең төрө
Кылымга маалым эски сөз

8910 стр. 414 part 3

For those knowing many such men
And their peculiarities then
He had a face of pale yellow hue,
Like boiled lungs, when see in a stew
Then no course was his tough – stubled feard
It could stick in rood, it appeared
Like cold iron, the glance in his eyes
Nose like a mountain crag did rise
Narrow and straight, between redish eyes
He had a chest of enormous size
His adroitness was very well known
Mid many folk, not only his one.

Жогорку мисалдан белгилүү болгондой, салыштырууну сүрөттөп берүү менен которуп олтурат. Кыргыздардын адамдын бетинин түсүн “ бышкан өпкөгө” салыштырып айтышкандары ачык көрүнүп турат. Бышкан өпкөнүн өңү боз кызыл болот, котормодо “бозоргон сары” берилген, демек толук адекваттулук болбой калды.

Дефразеологизация

Төмөнкү мисал фразаларды жокко чыгаруу менен ордуна жөнөкөй сөздөр менен берилген. Мисалы кыргызча «май чайкоо» -туруктуу фразеологиялык

бирдик, «жетиштүү, бардарчылык жашоо», англисчеге котормосу, «the fat of the land» - бул дефразеологизация.

10. № 130, 15 б.1бөлүк

Эркелеткен катынын

Эмдиге бала таппады

Эзелтен ишим тетири

Эгем талаа чактады

Мөмөсүз жыгач отундур

Туубай турган болгон соң

Тумшугу жок катындыр

№ 130 стр219 часть 1

Твоя обласканная жена

До сих пор ребенка не родила

С самого начала счастье меня обошло

Так бог меня обделил –

Деревья без плодов – это дрова,

Когда жена может (жена) родить

Несчастливая женщина она

№ 130

but your young wife with attention blessed,

from the beginning, fate passed me by.

God decrees so, though I don't know why

Trees without fruit are merely logs;

When a wife can't bear, she sobs.

Most unhappy of all is she

5.3.Котормонун экстралингвистикалык релеванттуулугу: семиотикалык, социологиялык, прагматикалык, маданий, тарыхый, когнитивдик, топологиялык жана эстетикалык

1. Семиотикалык релеванттуулук

Ф. Де Соссюрдун семиотикалык теориясынын негизги жоболорунун бири – белгини эки жактуу психикалык маңыз: түшүнүк + акустикалык образ катары чечмелөө болуп саналат. Белги ал системада маанилүүлүккө ээ болгондо (valeur) – б.а. ал карама-каршы коюулар системасында белгилүү орунду ээлегенде белги болуп калат. Бул теориядагы экинчи маанилүү жобо – тилдик белгинин эркиндиги, жүйөсүздүгү идеясы (түшүнүк менен анын акустикалык келбетин белгилөөчү сөздүн ортосунда эч кандай табигый байланыш жок экендиги, муну бир эле нерсени кандай атаган ар ар түрдүү тилдердин болушу фактысы тастыктайт.

Бул релеванттуулук коомдогу өзгөчөлүктөрдү көрсөтүү менен андагы башкаруу бийликтин, өлкөнүн экономикалык жана социалдык абалын көрсөтүүчү сөздөр менен иштоонун жолдорун табуу керек экендиги айтылат. Мисалы, АКШ да “primeries” түшүнүк бар, бул сөздүн сөздүктөгү мааниси - “биринчи” дегенди билдирет, бирок бул сөз коомдо мындай маанисиненда кошумча болуп АКШнын коомундагы “прогноз үчүн жасалган алгачкы шайлоо” деген маанини бере алат.

“Манас” эпосунун котормосун салыштырганыбызда, төмөндөгүдөй айырмачылыкка дуушар болдук. Эпостогу сөз болуп жаткан автор белгисиз, бирок элге карата айтылып жатат.

Кечээ келген балам-деп

Чын ушунун баарысын

Чакыртып алган бабам- деп

Чымындай сенин жанынды

Аман койсун , алдам – деп. (Манас.11б. 12\210)

Truth to tell for them one and all

I your father Jakyp did call

May your soul awake or sleep

Safely great Allah always keeps. (Manas, p.262. 1\210). Кыргыз тилинде “Чымындай” деген сөз “жан-soul”, туруктуу эпитет. Бул сөздүн семантикасын, улуттук өзгөчөлүктү билбегендиктен котормочу тарабынан түшүп калуу ыкмасы колдонулган.

2.Социалдык релеванттуулук

Бул релеванттуулук коомдогу өзгөчөлүктөрдү көрсөтүү менен андагы башкаруу бийликтин, өлкөнүн экономикалык жана социалдык абалын көрсөтүүчү сөздөр менен иштөөнүн жолдорун табуу керек экендиги айтылат.

Мисалы: 1) **Билбегенди билгизген,**

Билгич Бакай карыя,

Туйбаганды туйгузган,

Туйгун Бакай Олуя. (С.К. 1. 187)

Көңүлү канча сөгүлүп,

Out of her eyes tear-drops burt,

Көзүнүн жашы төгүлүп,

Losing control, then down she went.

Ак асаба, кызыл туу,

A

Айгайлаган ызы-чуу,

A

Көк асаба, кызыл туу,

B

Көк жаңырган улуу чуу.(С.О.)

B

2) **Көргүн Манас баланы.**

Youhavestruckusfirst,

Көк найза колго алганы,

NowI'llshowyousometrouble!

Башка сөзгө карабай

Shoutingthreetimes

«Манастап» уран салганы,

Calling the battlecry "Manas,"

«Манас», «Манас», «Манас» деп

Hegrab bedtight

Ошо жерде баатырың

The black clubasbigasayurt,

Чабуул коюп калганы.

Chasing after Kanjar

Бакай жетекчи, билгич, көсөм, желеги көк асаба, урааны “Манас” деген маанини бере алат.

3. Котормонун прагматикасы

1) **Периден эмес, кайыптан,**

Сиркедей бузук жери жок,

Акылга дыйкан, өзү уз,

Ааламга келбейт мындай кыз.

Алмамбеттин Аруукени биринчи көргөндөгү сүрөттөөсү:

Туурук таман, тулга бет,
 Карасы казан көөсүндөй,
 Карап турсаң мүнөзү,
 Кадимки чордун өзүндөй,
 Таш тулгадай бети бар,
 Тааркап тай эти бар,
 Түйүлгөн жаман кашы бар,
 Деңгенедей башы бар,
 Жыйырмадан ашык жашыбар,
 Таманы төөдөй буту бар,
 Сансыраган жыты бар.
 (С.О., 14840, 649 б.,2бөлүк)

Face like a trivet, or even worse,
 Black were her features, black as soot,
 Such for him she put on a look,
 Just as hard as an old dry corn,
 face like a hearth-stone,black and worn,
 Body just like a sagging sack,
 Hair in disorder hung down her back,
 Brows a frown,and darkly knit,
 Head on her shoulder barely could sit.
 Well over twenty, it seemed was she,
 Just like a camel's her feet seemed to be.
 Some aroma from her arose.

2) Эптүү айткан сөзү жок,

Some could not speak,
 Theylosttheirtongue

Нонок келди кай бирөө,
 Балдак менен таянып,
 Басып келди кай бирөө,
 Башы-көзү кызыл кан,
 Жашып келди кай бирөө,
 Балакетке калдык деп,
 Шашып келди кай бирөө,
 Омуроогоок тийип,
 Онтоп келди кай бирөө,
 Оозуна келген кепти айтып,
 Оттоп келдик ай бирөө.
 (С.О. 2, 3260)

Someoncruitcherscamelimpingby
 Some had red blood on their head, in their eye,
 Some came crying: "Oh, woe is me!"
 Some came shaking, ceaselessly too,
 Some came dying as plain as could be,
 Some came with arrow-head stuck in their chest
 Moaning and groaning and wheezing, no rest
 Others were chattering nonsense around,
 Others in groups, four or five, were found.
 (S.O. II, 3260-3270)

3) Балбандар күрсү алыңар,
 Баатырлар найза салыңар,
 Камбылдар кылыч чабыңар,
 Кайраттууң жөнө баарыңар,
 Саадакчың жаа тартыңар,
 Чаң созулсун артыңар. (С.О. 2 китеп, 2760, 67 бет)

Take your clubs and cudgels, strong men,
Take your spears, you bogatirs, then,
Take your bows, you archers, and aim,
Take your halberds, you halberdiers. (S.O. II, 2760, p.272)

4.Маданий релеванттуулук

Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн таануда кыргыздын маданий баалуулуктары, салт санасы, урп адаттары, ырым жырымдары ото чон роль ойнойт , булардын баары кыргыз турмушундагы анын маданиятын корсотуучу негизги маалыматтар болуп саналат. Манас эпосу аркылуу биз эзелтен бери келе жаткан кыргыз элинин маданий баалуулуктарын көрө алабыз. Ал маданияттардын кайсыл бири ушул күнгө чейин жашап келе жатса, кайсыл бирөөлөрү унутта калган. Бирок алар өлбөс себеби «Манас» эпосу жазылып калган жана кылымдан кылымга, муундан муунга берилип түбөлүк сакталып, убакыттын өтүшү менен бааланып, барктала бермекчи.

Толгоосу сегиз күн болгон,
Толготкон мындай ким болгон,
Тарткандардын баарысы
Талыкшып колу тим болгон,
Умай Эне-периште,
Урду келип баланы,
Урганына чыдабай, ужутту көздөй барганы,
Ак Амири чык деди,
Айтканымды ук деди

Анда бала муну айтат:

«Ыгы менен айда - деп,

Ырызгым менин кайда?» - деп . (1550, 1 6, 45 6.)

So just listen closely to me
Eights days more her pangs she bore,
Who has heard such a thing before
Those who were helping to her
All were exhausted completely there
Then, **the angel of birth, Umai,**
Urging the child from the womb, drew high
Pushing and poking the babe, she

Made the struggle for liberty
Saying “It’s God’s will, get free
Saying “Come out now, listen to me” (1550, ch.1, p.5)

Умай эне кыргыз элинин маданиятына терең синген. Эне толгоо тартып жатканда, Умай эне ымыркайды ургулап тезирээк чыгышына жардам берет. Ал эми ымыркай бул дүйнөгө келгенде анын ден соолугун жана жанын коргоочу периште болуп саналат. Ушул күнгө чейин ооруп жаткан баланын сакайып кетишин тилеген эне балага май суртуп жатканда, «Бул менин колум эмес, Умай Эненин колу» - деп Умай энеден шыпаа сурайт.

Бул жагдай улуттун салт- санаасын, үрп- адаттарын, оюн -зоокторун, баалулуктарын, ишенимдерин, которуудагы өзгөчөлүктөрдү эске алып которууну талап кылат. Кыргыз маданиятындагы бирден бир айтып кетүүчү нерсе, кыргыздар илгертен бери сөз багып, сөзгө чоң маани берип, сөздүн энергетикасын сезишип, алкыш, каргыш , бата айтууда өтө сезимталдык менен мамиле жасашып, ага аяр мамиле кылышкан. Айрым бир кырдаалдарда адамдардын айтканы айткандай келип калган , мындай адамдарды “оозунда сөлү бар” адамдар деп коюшкан , ошондуктан бир нерсени сүйлөөдө өтө кылдаттык менен мамиле жасашкан. Ушуга окшогон маданий релеванттуулукка жаткан феномендердин бири- “бата берүү” . Бата берүүнүн эки түрүн белгилешет. Биринчи оң маанидеги – б.а. позитивдуу маалыматты берген баталар, экинчиси терс маанини берген баталар, буларды эл аз колдонушкан, бирок керектүү жерлерде айтылып кеткен. Буга мисал катары , Көкөтайдын ашында Кошойго Каныкей тиккен кандагай – шым батпай калып, Манастын жини келип Каныкейге кайра алып барып бергенде Каныкей шымдын билгизбей ашыкча тигип койгон жерлерин сөгүп жибергенде Кошого чак келип калат да Каныкейде чын дилинен ак бата берет. Ал мындайча сүрөттөлөт.

№ 8120 стр 184.часть 3
“Тилекти берсе бир алда
Туулса мындан бир бала
Ургаачы болбой эр болсун

Аюу болбой шер болсун !
Атышканын алсын деп
Курошконун чалсын деп
Олондуу жерди өрттөгөн
Туландуу жерди тутанткан
Туугандын баарын кубантып,
Кара сууга кан куюп
Суу ордуна кан тогуп,
Катылышкан душманын
Өгөөлөсүн темирдей
Акыры туусу эркегин
Аты болсун Семетей ”

№ 8120

Then Koshoy to all said this
“ If mighty Allah fullfils her wish
If she should bear a little one
Let it be no girl ? but a son
Let be no bear ? but a lion be
No half man ? but a hero be
With whoever he fights let him win
With whoever he grips, conquer him
Let him burn down the brushwood and sedge
Let him rise to the highest ledge
Let him set fire to the feather grass
Let no miratl his power suprass
Let the blood in brooklets flow
Let him scare all his enemies so
Let the fillings fall the dust
Give him the name of Semetei. ”

Кошойдун бул батасы ишке ашып Каныкей уул төрөйт, атын Семетей коюшат. Мындай каалоолор “ Let smb or smth + inf without particle to ” конструкциясы аркылуу ишке ашат, башкача айтканда “ ушундай болсун, туш келсин деген ойлор, каалолордо жогорку даяр синтаксистик конструкцияны колдонсо болот, котормодо функционалдык алмаштыруу деп аталат.

Маданий релевантулукту берүүдө улуттук реалдар да чоң роль ойнойт, алар көбүнчө транслитерация менен берилет. Мисалы :

Мисалы : Көкөтайдын тоюндагы Кошой менен Жолойдун күрөшү мындайча сүрөттөлөт:

№8470 стр 188 часть 3

Алтыммыш жерге туу байлап

Туусун карап таанышып,

Турган журт айран калышып

Балбан Жолой , эр Кошой

Майданга күрөш салышып

№8470 стр 403 часть 2

In sixty places the banners they stood

People seeing this thought “This is good ”-

Now we shall know which people are there !

Still these giants squirmed on the square

If no banners were set up arounds

If no lanterns ablaze were found .

Күрөш- кыргыз күрөшү – дегендин ордуна “ алдастоо ”этишин колдонуп,

каторгон б.а. “транспозиция колдонулган ” . Бир сөз түркүмүнүн ордуна

экинчи бир сөз түркүмү, б.а. зат атоочтун ордуна этиш колдонгон. Бул дагы- котормодогу бирден бир керектүү ыкмаларынын бири.

Кыргыз маданиятын көрсөткөн улуттук тамак аштар, оюндар , салт- санаалар көбүнчө транслитерация менен берилет. Бешбармак - beshbarmak , кызкуумай - kuz kumai. жана башка көптөгөн сөздөр .

Дутар менен комузун

Колуна алып чертишип,

Отуз уйлуу нойгуту

Отун жарып кертишип.

Сурнайды суулап тартышып,

Комуз- кыргыз элинде эзелтен бери келаткан музыкалык аспап. «Манас» эпосунун бул саптарында Манас төрөлгөндө Жакып той жарыялап, тойдун шаанисин ачкан комуз менен дутар ойнотулган.

Сары жыгач кыйдырган,
Саратан күнгө койдуруп,
Усталыктан кылдырган,
Отуз жети жигитте
Сыбызгы менен чоору бар.

Чоор – кыргыздын үйлөмө музыкалык аспабы. 3-6 көзөнөктүү. Чоор – чогойно, шилби, камыш, металл ж.б. материалдардан жасалат. Узундугу – 45-50 см. Чоордун көзөнөктүү манжа менен басылып, акырын же катуу үйлөө аркылуу түрдүү добуштагы күү аткарылат. Эпосто Манас Каныкейди алганы күйөөлөп бараткан салтанатта комуз, чоор, баштаган калк аспаптарын ойногон өнөрпөздөрдүн арасында чоорчулар болгондугу айтылат.

Добулбас – астыңкы, үстүңкү бетине тоонун, пилдин териси менен тартылган цилиндр түспөлүндөгү, негизинен согуштарда мергенчиликте пайдаланылуучу барабан түрүндөгү урма музыкалык аспап. Согушта белги берүү, душмандын үрөйүн учуруу үчүн добулбасты колго же ээрдин кашына илип коюп тоголок баш таяк менен ургулап кагышкан. Кыргыздын байыркы музыкалык бул аспабы «Манаста» да кеңири колдонулган. Маселен, Манастын эшигинин алдында кырк балбан сакчысы менен кошо:

Ал эшикин оозунда,
Пил териси каптаган,
Кабар салчу добулбас
Добушун уксан оолак бас.
Жоо – жобуркай барганда
Ошондо качат балбаны,
Обдулуп турат зардалы,
Добулбас үнүн укканда
Баатыр Манас баш болуп

Кырк чоро тегиз чыкканда

Жакын барган адамдын

Чыга жаздайт далдалы (С.О, 241) – деп дайым даяр турган.

Эпос элдик оюндар жөнүндөгү этнография үчүн эң маанилүү көптөгөн материалдарды камтыйт. Андагы кездешкен оюндардын көпчүлүгү азыркы мезгилде да сакталып калган. «Көкөтайдын ашы» эпизодунда байыркы мезгилде эле кыргыз эли «ат чабыш», «найза сайыш», «күрөш», «жамбы атыш» сыяктуу элдик оюндарды өткөнү белгиленген.

Мындан сырткары, эпосто кеңири кездешкен элдик оюндун бир түрү – ордо болуп эсептелинет.

Калабалуу Кыргызчал

Ордодон оюн салганы,

Оендордун баарысын

Чакырып жайып алганы.

Тогузган болсо оюнар,

Томпойду жерге коюнар.

Апылдап журуп баарынар,

Андабай таштап салынар

Атылбай калды каныңар. (С.О.4.180-181)

Сүрөттөлүп жаткан - Ордо оюнунун ойноо тартиби жөнүндө да эң кылдаттык менен майда- чүйдөсүнө чейин даана берилет.

Тогуз коргоол. Кыргыз элинин байыртадан бери келе жаткан көөнөрбөс эстелиги, акыл – ой байлыгынын казынасы, көчмөн турмуштун, жоокердик мамилелердин сырдуу түйүнү жана көпчүлүктүн черин жазып эрмектөөчү ортолук оюну. Тогуз коргоол оюну «Манаста» чагылдырылган негизги оюндардын бири катары төмөнкүчө айтылат.

Жалпак жыгач чаптырып,
Чараларын оюшуп,
Бир жагына бир тогуз,
Бир жагына бир тогуз,
Уй чыгарып коюшуп,
Ою менен олтуруп,
Ташын салып толтуруп,
Тогуз коргоол ойгону,
Ордо тогуз коргоол деп
Жаш Манас кылып койгону (С.О, 1.172).

Жыйынтыктап айтканда, ар кандай, маданияты башка кыргыз элинин жана тектеш эмес англис тилиндеринин түзүлүшүн салыштырып талдоо аркылуу кыргыз жана англис тилдеринин эл аралык маданий мамиледе кездешкен айрым маселелерин кыйынчылыктарын аныктоого жана алардын алдын алуу үчүн белгилүү даражада шарттар түзүлмөкчү.

5.Тарыхый релеванттулук

Ар бир этнос, ар бир улут тарыхы жок болбойт, ошондуктан тарыхта болгон , улут менен байланышкан тарыхый маалыматтардын баары тил аркылуу тарых болуп калып, тил аркылуу башка муундарга берилип, элдин, улуттун , тилдин тарыхын көрсөтүп турат. Тарых аркылуу биз көптөгөн маалыматтарды алып, элибиздин баалуулуктарын билип турабыз. Котормодогу тарыхый маалыматар өзгөчө ролду ойнойт жана аларды туура, адекваттуу которуп берүү бир топ түйшүктөрдү жаратат. Мисалы: В Шекспирдин чыгармаларын эле алып карасак “ thy ”, “thuo” ? “ ” трагедияларында, соннетеринде көп кездешет, азыркы заманбап тилге, болгондо да тектеш эмес тилдерге кантип которуу керек деген маселе котормодо негизги маселе болуп саналат. Ал эми ушул маселени

кыргыздын улуу эпосу “Манастын” негизинде карай турган болсок бир топ түйшүктүү маселелер келип чыгат. “Манас” эпосу да көптөгөн тарыхый сөздөргө, архаизмдерге, бай келет. Мисалы :

№8520,159 б.3бөлүк

Башта күнү бадырек

Балаалу (балээлүү)жумуш таштаган

Бар **бокolor** чогулуп,

Алачык үйдөй бир ташка

Балбан таш кылып таштаган

Ал ташка тийген бенденин

Айласы келбес турууга

№ 8520 стр часть 2

He had already thought a ploy

He had invented a **dirty trick**

Thus to end the wrestling quick

There was a stone half as big as a tent

Really for testing strength it was ment

Any man who felt on the stone

He couldn't stand up alone

Бул жерде “” бокolor” деген сөз которулбай, калтырылган, б.а. “ түшүп калуу– которбой калтырып коюу ” ыкмасын иштетишкен, себеби котормочу “бокolor ” деген сөздү түшүнгөн эмес болуш керек. Экинчиден бул тарыхый мааниси бар архаизм болуп саналат, ошондуктан которууга кыйынчылык туудурган.

Андан сырткары, котормочу архаизмдер менен историзмдер ажырата билүүсү керек. Архаизмдер – бул АРХАИЗМДЕР - турмушта буюмдардын, кубулуштардын, заттардын ж.б. өздөрү эмес булардын аттары, атоолору гана эскирүүгө дуушар болгонун учуратабыз. Мындай кырдаалда эскирген сөздөр колдонуудан чыгып, архаизмге ге айланат да, анын ордуна жаңы сөздөр (эскирген сөздөрдүн синонимдери) колдонула баштайт. Ошентип, бүгүнкү күндө деле колдонулуп жүргөн нерселердин, кубулуштардын, буюмдардын эски аты Архаизмдер деп аталат. Бул жагынан алганда, семантикалык көрүнүш катары кароого туура келет, т.а., историзмдер өзү атаган түшүнүк менен кошо колдонуудан таптакыр чыгып калган сөздөр болсо, архаизмдер бүгүнкү күндө кеңири эле колдонулуп жаткан нерселердин, кубулуштардын ж.б. жаңы аталышка ээ болгондугуна байланыштуу өз ордун синонимдерине бошотуп беришкен . Ал эми тарыхый сөздөр б.а. историзмдер болсо заманбап колдонуудан чыгып, алар көрсөткөн тарыхый сөздөр белгилүү болбой калган сөздөр. “Манас” эпосун которууда, англис жазуучусу, Уолтер Мейдин котормосу боюнча архаизм сөздөрү англис тилине негизинен сүрөттөө жолу менен берилген. Мисалы: Манастын туулгандыгы жөнүндөгү бөлүмдө “**Аксары башыл** кой чалды, **Ак туякка** бээ чалды, **Ак мүйүзгө** уй чалды, **Ак өркөчкө** төө чалды”(Сагынбай Орозбак уулу “Манас” 1.55) (түлөөгө союла турган койду-ак сары башыл, жылкыны-ак туяк, уйду-ак мүйүз, төөнү-ак өркөч деп коюшкан). Англис тилиндеги котормосунда малдын өзү эле сүрөттөлүп берилген, мисалы: “**yellow headed** white sheep, mare with **crescent hooves**, cow with **crescent horns**, **two-humped** camel”. Көптөгөн архаизм сөздөр түшүндүрмө жолу менен дагы берилген. Мисалы: “**Барандалар** көп өлдү- **small birds** fell, and more then one.” (Манас эпосунун түшүндүрмө сөздүгүндө “барандалар”-майда жан жаныбарлар (канаттуулар) деп берилет ал эми котормочу түшүндүрмөдө берилген сөздүн маанисин эле англис тилине которуп койгон - **small birds**). . Көпчүлүк учурда мындай жол менен которулган архаизм сөздөрдүн котормосун окуган чет өлкөлүк

окурман кыргыз окурманына салыштырмалуу ал сөздөрдүн экспрессивдик жана эмоционалдык колоритин сезүү мүмкүнчүлүгүнөн алыстап калат.

Жыйынтыктап айтканда эскирген сөздөр эпостун стилине көтөрүңкү эпикалык мүнөз берип, көөнө түшүнүктөрдү көркөм чагылдырууга кызмат кылат. Улуттук колоритке ээ сөздөрдө элдин кылымдардан бери келе жаткан көз карашы, дүйнө таанымы, маданияты-эстетикасы сакталгандыктан мындай материалдарды которуу тактыкты, мүмкүн болушунча түп нускага жакын болуусун талап кылат

6.Когнитивдик релеванттуулук

Когнитивдик лингвистика аң-сезимде (акылда) кабылдоо, түшүнүү жана, арийне, чындыкты таанып-билүү учурунда орун алган менталдык процесстерди, жана ошондой эле алардын менталдык репрезентацияланышынын (чагылдыруусунун) түрлөрүн жана формаларын изилдейт

Лингвокогнитивдик анализдин материалы бул – тил, ал эми мындай изилдөөнүн максаты когнитивдик лингвистиканын ар кайсы белгилүү багыттарына (мектептерине) жараша ар кандай болушу мүмкүн – когнитивдик категориялык-терминологиялык аппарат аркылуу тилди тереңдетилген изилденишинен баштап, белгилүү концепттердин улуттук аң-сезимдин бирдиктери (концептосфера) катары алардын мазмунунун жана структурасынын так моделдештирилүүсүнө чейин камтылышы мүмкүн.

Котормодогу когнитивдүү релеванттуулук дагы адамдын мээсиндеги маалыматтар менен байланыштуу, которуп жатканда туп нускадагы маалыматтардын арасынан котормочу өзүнө **сөзсүз жаңы бир маалыматты** алат да , которууга киришет. Мындай маалыматтар концептер, улуттук реалдар жана башка тиешелүү улуттун өзгөчөлүктөрүн көрсөткөн сөздөр боло алат. Мисалы : №310. 14б. 3 бөлүк

Көкөтайдын өзүнүн айланасында жашаган элди сүрөттөп айтып жатканы.

Ар турдүү журт бай ал жайда

Көчүгү балык башы адам

Миң жылга бири жашаган

Кутурук деген жандар бар

Отуз кулач жаянды

Оп тартып бир бир ашаган

№ 310 стр 194. часть 2

Various people are found it is said

Fish's tail, and human head

Soma are called **Kuturuks** , one's hear

Each one lives a thound years !

Sheat fish, thirty arm sprang long

Кутурук жөнүндө Манасты окуганда гана билүүсү мүмкүн.

Мисалы : № 10820. Стр 238. Часть 3

Жаалы чыгып сөзүнөн

Жалыны чыгып көзүнөн

Күркүрөшү күн болуп

Карарышы түн болуп

Бетинен чыгып заары

Беш байпактык жүн болуп

деп Манастын ачуусу келгени башкача сүрөттөлөт.

№ 10820 часть 2 стр

Louder his command then soared

Just like thunder he roared ,

And his brow grew dark as well

As black as night and hot as hell

Fluff on his face stood up all round

“ Nough for five pairs of socks was found ”

Жогорудагы түп нускада берилген метафоралар салыштыруу менен которулган, бирок ачуусу келгенде бетиндеги заары “ беш байпактык жүн менен салыштырып айтышкан ” , мындай салыштыруу дагы кыргыздарда гана бар, котормодо туура эмес берилип калган . Англис тилиндеги окурман таң калышы мүмкүн , эмне үчүн беттин заарын беш байпактын жүнүнө салыштырып жатышат деп, мунун баары кыргыздардын мал менен байланышкан турмушун көрсөтөт, ошондуктан башка маданияттагы адам түшүнбөй да калышы мүмкүн.

7.Топологиялык релеванттуулук

Бул термин математикадан, географиядан алынган термин экендиги баарыбызга маалым .

№ 10760.стр 237. Часть 3

Манас ойлоп кыйла кеп

“**Кызыталак** калчага (кызыталак сөзү сөгүнүү-ачуусу келгенде колдонгон)

Баруучу киши жоктур деп ”

Бек Конурбай **калдайга**

Пери барар, жин барар.

Бендеден адам беттейби

Мен болок ким барат

Деп айтып Кошойдон бата тилейт.

№ 10760. стр461.часть 2 .

Meanwhile Manas sat thinking grave :

“My first prize he stole from us ,”

Hosts of Kytai he has gathered thus

That Konurbai , who drove of our steed

He brought woe on his own head indeed (Ал чындап өз башына кайгы алып келди.)

Still none chalange him this time (chalange – койгой)

Бул сүйлөмдөр “ пери жана жин ” деген сөздөрдүн ордуна колдонулган-функционалдык алмаштыруу болот)

Would any mortal among us go (ажалдуудан ким барат)

If their Manas doesn't do so.

Тексттеги “кызыталак ” деген сөз кыргыздардын ачуусу келгенде, сөгүнүүнүн ордуна айтылуучу сөз, негизги мааниси “кызына талак берилген” дегенди туюндурат. Бул кыргыздарга гана тиешелүү, ошондуктан аны транслитерация менен берүү керек эле, бирок котормочу аны түшүнгөн да эмес, которбой , калтырып койгон .Топологиялык релеванттуулук которууга мүмкүн болбогон сөздөрүн табиятын изилдейт жана аларды которуунун жолун издейт .

Тукуму жок өтөм – деп

Туяксыз кантип кетем-деп

Жалгыз куу гана башым бар

Датым кимге жетем?!-деп (С.К. 79 б.)

“Lacking, successors, I’ll soon be dead.

Lacking a hoof, how live?” he said,

Lonely, old, and still with no son,

Who then will hear my lonely groan? Бул мисалда Уолтер Мей «**туяксыз**» деген реалия англис тилине сөзмө сөз «**a hoof**» деп кадимки эле малдын ача туягы деп берилген. Ал эми кыргыз маданиятында баарыбызга маалым «**туяк**» атанын артында калчу жолун , атанын атын улоочу мураскор эмеспи. Мында котормочу транслитерация ыкмасы менен «tuiak» котормосун берсе болмок.

8. Эстетикалык релеванттуулук

Эстетика (грек тилинен *aisthetikos* - сезүүчү):. искусстводо, көркөм чыгармаларда, табиятта жана күнүмдүк жашоо турмушта сулуулуктун маңызы жана формасы катары каралат. Эстетика термин катары 1754 жылы Баумгартен тарабынан адамдын сезимдик касиеттерин үйрөнүүчү билимдердин жыйындысы деп айтылат. Алгач «эстетика» ошол ички сезимдердин касиеттерин искусство, эмоция аркылуу гана эмес, табияттын сулуулугун сезүү менен жана адамдардын ортосундагы байланыштын сулуулугун сезүүнү да киргизишкен. Мындай эстетикалык баалуулук чыгармаларда көбүрөөк жазыларын, аны окурман сезерин эч ким тана албайт. Жакшы чыгарманы окуганда окурман алган эстетикалык таасир менен жашоого дем, күч алат. Кыскасы, гректин «эстетикос» сөзү “сулуулукту сезүү , ага жакын болуу ” дегенди билдирүү менен адамдагы, чыгармадагы сулуулуктарды үйрөнүүгө чакырылат.

Котормонун эстетикалык релеванттуулугу маалыматты кабыл алууда түп нусканы окуганда кандай ырахат алсаң, ошондой ырахат алуу котормодо

болгондо гана адекваттуу деп айтылып, эстетикалык релеванттуулук сакталат.

Көкөтайдын керээзи:

Мисалы : № 20, 8б. 3бөлүк

Балам жаш калды

Малым бош калды

Амбар толгон алтын калды

Айымкүлдөй катын калды

Айтпай кыргыз калкым калды

№20 стр 186. часть 2

I shall leave a young son , you see

And my herds without keeper will be

There remains barns with gold, they are full

There remains my wife Aiymkul

Kyrgyz folk , they too remain

Түп нускада кыска, нуска берилген, бирок котормодо мындай сакталган эмес, бирок бир аз уйкаштык бар. Котормочу адекваттуулука жеткен десек болот.

5.4.Филология (адабий анализ) жана котормо

Адабий анализде эпостогу көркөм каражаттарды изилдөө менен бирге чыгарманын идеясын айтуучу кандай берерин билүү шарт болуп эсептелинет. Биз теориялык баптарда белгилеп кеткендей “”Манас”эпосунун негизги идеясы “кыргыздын намысы” деген сөз менен байланыштуу экендигинде шек жок, муну биз концепт катары кароо менен эпостогу элди жерди душмандардан сактоо, мекенге болгон сүйүү, жаратылышты көздүн

карегиндей сактоо ж.б. Манастын жети осуятындагы каралган микроконцептердин баарын камтыйт. Идеяны көрсөтүүчү сөз боюнча А. Вежбицкая концепт менен фреймди карап, анын чыгармада баштан аяк мезгил- мезгили менен кайталанаарын белгилеп кетет. Биздин изилдөөбүздө “намыс” деген сөздүн кайталануусуна күбө болобуз. Мисалы : 8540 (1906) “Как баш Кошой көзүңдү ач
Кара басып кетти деп
Каманга качпай чалдырдын
Каапырга **намыс** алдырдын” 8549 (404 pages)

Old Koshoy opened his eyes...
What kind of devil is he, anyhow?
Shame on you before heathen eyes
And before Musulmen likewise

Манас кытайдын баатыры Жолойго эч ким чыга албай көркүп турганда, мени чыгарасыңарбы эми ушул адамга , кыргыздын ичинде Жолойго тең келген эч кимиңер жокпу деп ачуусу келгенде, нары -ойлонуп, бери ойлонуп Кошой чыкмакчы болот. Көптөн бери күрөшкө түшпөгөн Кошой күрөшүп жатканда мемиреп уйкусурап , ага массаж жасап жаткандай болуп көрүнөт . Манас Кошойдун алы кетип, бошошуп бара жатканын көрүп каарданып кыйкырат, анын кыйкырганы Кошойдун кулагына араң угулуп, эмне Манас чырылдап жатат деп , Жолойдун аны бекем кармап алганын көрүп ачуусу келип, Жолойду көтөрө чаап , башынан аттап кетет. Жогорку сүйлөмдөрдө “ Каапырга - намыс алдырып жибере турган болуп калдың деп ”- айтканы котормодо берилбей калган. Котормочу “shame on you - жеңилип калганыңыз уят ” деген сөз айкашын кошуу менен кыргыздын жеңилгени анын намысын кетиргени деген түшүнүктө кошумчалайт. Бирок негизги ой кыйыр формада берилип калып жатат.

Көркөм котормону адабий деңгээлде изилдөөчү теоретиктердин изилдөөлөрү боюнча да эпостун идеясын берүү маанилүү жана аны кайсыл жерде болбосун тактап, туура берүү шарт экенин билдиришет. Ал котормочулардын эң негизги милдети чыгарманын негизги идеясын берген сөздөргө чоң маани берүү шарт жана андай сөздөрдү эч убакта көмүскөдө калтырбаш керек экендиги маалым. Эпостун идеясын берүүдө көбүнчө төмөнкү кыйынчылыктарга көңүл буруу шарт экенин белгилейт.

5- бап боюнча жыйынтык

1. Айрым бир лексикалык каражаттар ар бир тилде өзүнчө өзгөчөлүккө ээ, анын негизинде алардын түздөн- түз аналогу жок болуп калат.

Тексттеги предметтик -логикалык мазмунун , стилистикалык жана образдуу элементтеринин берилиштерин сактоо, ошондой эле улуттун менталитетин, ойлоо өзгөчөлүктөрүн сактоо менен чыгарманын идеясын билүү негизги маселери болуп каралат.

2.Котормочунун жеке тийгизген таасири- бул өтө субъективдүү учур, текстти котормочу кандайча кабыл алды, андагы текстте түз айтылбаган маселелерди туура түшүндүбү, ошол доордун талаптарына жооп бере алабы- котормочунун иши ушул суроолордун чечилиш деңгээлине карай аныкталат. Котормочу экстралингвистикалык релеванттуулуктун зарыл экендигин билүүсү шарт. Тексттин предметтик - логикалык мазмунун, стилистикалык жана образдуу элементтеринин берилиштерин сактоо, ошондой эле улуттун менталитетин, ойлоо өзгөчөлүктөрүн сактоо менен, чыгарманын идеясын билүү негизги милдет болуп каралат.

3.Котормочу кээде автордун айтайын деген оюн түшүнбөй да калышы мүмкүн. Анын натыйжасында тексттин маңызы жоголот, ошондуктан эң биринчи шарт текстти түп нускасында окуу керек. Ошондуктан текстти которуу лингвистикалык гана эмес экстралингвистикалык маселелерди да

камтыйт. Аларга котормонун : а) маданий; в) социалдык с) тарыхый; д) когнитивдүү; г)психологиялык ; е)эстетикалык; ф) семиотикалык; ж) адабий релеванттуулуктары кирет. Котормочу автордун айтайын деген оюн ачык билип алгандан кийин гана ишке киришүүсү шарт. Котормочулар автор менен кенен таанышып, анын өмүр баянын, өмүр жолун дагы изилдеп чыгышса котормонун ийгиликтүү жүзөгө ашышына өбөлгө түзөт.

4. Котормону баалоодогу критерийлердин так эместиги Бул биринчиден котормочунун өзүнүн кабыл алуусу жана аны окурмандардын кабыл алуусу кандайча болот, ошого байланыштуу болот. Мындай маселени чечүү кыйын , окурман туп нусканы толук билеби , аны окудубу маселе ошого байланыштуу болот.Котормонун натыйжасын айтуу өтө кыйын . Кайсыл критерийлердин негизинде окурман жакшы же жаман деп айта алат. Бул суроо дайыма ачык бойдон кала берет.

5. Чыгармадагы предметтик -логикалык мазмуну толук берилдиби , стилистикалык жана образдуу элементтери туура которулдубу?. Эпостун поэтикалык тилин изилдөөдө тилдик , семиотикалык материалдык каражаттар аркылуу аны которуунун өзгөчөлүктөрүн,структуралык-системалык, семантикалык-функционалдык жана эстетикалык бүтүндүк болуп саналган көркөм текстти изилдөөгө алуу негизги шарт болуп саналат.

6. Лингвостилистикалык иликтөөдө илимдин системалык структурасына ылайык , синтаксистик стилистиканын тилдик каражаттары тилдин баардык деңгээлдерин (фоностилистикадан баштап, морфологиялык стилистика, лексикалык стилистика , абзацтык деңгээлдерди камтуу менен тексттик деңгээлге чейин иликтөө жүргүзүлдү.) Иликтөө процессинде денотативдик жана коннотативдик деңгээлдерди, адабий , семиотикалык анализдерди камтыды. Андан сырткары котормодогу өзгөчөлүктөрү да поэтикалык фонетиканын, поэтикалык лексикологиянын, поэтикалык морфологиянын,

поэтикалык синтаксистин жана поэтикалык семантиканын чегинде иликтенип, анын айрым адекваттуу ыкмалары аныкталды.

Жалпы корутунду

1. Эпостун мазмуну концептологиялык иликтөөлөр менен анын кыргыз элинин турмушунун баардык жагын, дүйнө таанымын, айлана чөйрөгө, дос - душманга болгон мамилесин көрсөтүү менен анда элдин баатырдык дагы, трагедиялуу тарыхы дагы көрүнүп тургандыгы белгилүү. Эпосто энциклопедиялык билим бар экендиги талашсыз, анда кыргыздардын география, дин, медицина, философия, этика жана эстетика жөнүндөгү кеңири түшүнүктөрүн көрүү менен эпос көптөгөн убакыт бою кыргыздар көркөм сөздүн чебери катары, сөз багып, баалап келгендиги көрүнүп турат. Лингвопоэтикалык анализдин жардамы менен эпостогу тилдик кооздукту, тилдин ароматын сезип, андагы адабий анализ менен эркиндик үчүн күрөштү намысты колдон алдырбастан аягына чейин күрөшүү керек экендигин көрсөтүп турат. Эпостун архаикалык -эпикалык салттуу айтымы ушул мезгилге чейин сакталгандыгы, анын башка түрк тилдүү эпостордон айырмачылыгы бар экендиги гениалдуу көрүнүш.

2. Биз “Манас эпосуна” лингвопоэтикалык жана концептуалдык анализ жасоо менен лингвопоэтикалык методду колдонуу менен адабий семиотиканын принциптерин иштетип, “аял”, “жылкы”, “боз үй” концептерине, эпостун кептик семиотикасына көбүрөөк көңүл бөлүк . Кептик семиотиканын эпикалык чыгармадагы жана аны которуудагы ролун

эпостун тилдик каражаттарынын негизинде көрсөтүлдү. Биздин диссертациядагы максатыбызды аткаруу үчүн биринчиден лингвопэтикалык жана концептуалдык анализ жасоо менен эки тилдин структуралык жана семантикалык өзгөчөлүктөрүн изилдеп, андан соң котормону эки тилдеги коммуникативдик (кептик) акт катары карап, андагы маданияттын түрдүү экендигин, дүйнө таанымдарында эки маданияттын (кыргыз жана британия) окшоштуктары жана өзгөчөлүктөрү бар экендигин тастыкталды. Котормодо эң кичинекей бирдик катары текст алынат, ал эми текстин өзү тилдеги баардык деңгээлинин каражаттарын камтыйт. Негизги кыйынчылыктар семиотикалык каражаттарды которууда бир топ тоскоолдуктар кездешет.

3. Эпостогу семиотикалык каражаттар эпостун мазмунун терең ачып, андагы маданияттын өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү менен, концептологиялык деңгээлде көрүнбөй жаткан маанилерин ачууга гана жардам бербестен, чыгарманын идеясын, тилдик каражаттарды адекваттуу которууга өбөлгө болуп, текстин маанисин туура түшүнүүгө чоң жардам көрсөтөт. Котормодогу адекваттуулукка жетишүүдөгү котормо категориясынын лингвистикалык жана экстралингвистикалык факторлордун таасири жана алардын котормодогу ролун көрсөтүү менен кыргыз маданиятындагы ДТС аныктоого толук мүмкүн.

4. Эпостун текстине лингвистикалык жана лингвостилистикалык анализ жасоо лингвопэтикалык анализдин негизги компоненттери болгондугуна байланыштуу биз эпоско стилистикалык анализдин маанилүү экендигин көрсөтө алдык. Эпостогу стилистикалык образдардын башка маданияттан өзгөчөлүгүн көрсөтүү менен эпоско тиешелүү болгон эпикалык формулалардын которууда бир топ кыйынчылыктарды алып келээри белгилүү болду.

5. Лингвостилистикалык анализ жасоо менен тилдин коомдук функцияларына иликтөө жүргүзүп, андагы “баарлашуу”, “маалымат жөнөтүү”, “таасир берүүчү” функцияларын таап, аларды үч деңгээлде : а)

семантикалык денотативдүү маанилерин таап, изилдөө ; б) метасемиотикалык маанилерин, б.а. кайсыл бир коннотативдик маанилердин белгилүү бир кырдаалдын негизинде жаны мазмунга өтөөрүн иликтөө ; с) эпостун идеясын табууда мета метасемиотикалык деңгээлде изилдөө жүргүзүлдү.

6. Котормодогу адекваттуулукту сактоо үчүн эң бир маанилүү каражаттар болуп эсептелген экстралингвистикалык релеванттулуктарды эске алуу менен лингвопоэтикалык анализди дагы бир деңгээлге жогору чыгарып, өзгөчө прагматикалык касиеттерине токтолдук. Котормодо бул деңгээл өтө чоң мааниге ээ, себеби анда эң негизги талап адресаттын дүйнө таанымын, дүйнөнү кабыл алуусун, маданий, салт санаадагы өзгөчөлүктөрүн эске алганда гана адекваттуу котормо боло алат.

7. Лингвопоэтикалык анализде керектүү маалыматтарды сактоо менен , андагы маалыматтардын кенейип же өзгөрүп кетүүсүнө жол бербөө принциби менен иштелди. Айрым мезгилдерде котормочунун сөзмө сөз котормосу, лексикалык грамматикалык алмаштыруулардын өз ордунда болбой калышы табыйгый нерсе, себеби котормочу кыргыз тилин такыр билбегендиги. Экинчиден, эки маданияттын түрдүү этноско карагандыгы, тилдик системалардын тектеш эместиги, айрым бир стереотиптердин , менталдык кабыл алуунун өзгөчөлүктөрү бар экендигин тастыктайт. Лингвопоэтикалык талдоо аркылуу дүйнөлүк адабияттын шедеври болгон Манас эпосу аркылуу, кыргыздын руханий жана эстетикалык маданиятынын улуулугун көрсөтүү менен окурманга угуучуга поэзияны түшүнүүгө жол ачабыз ошол эпикалык жанрдын анализи тексти бир бүтүн нерсе катары карайбыз.

8. Экплициттик жана имплициттик маалыматтарды которуудагы , денотативдик жана коннотативдик деңгээлдеги каражаттарды которууда котормодогу дал келбөөчүлүктөр табыйгый нерсе катары кабыл алынып, айрым бир тилдик универсалийлердин бар болуусу тилдик каражаттардын

адекваттуу котормо жасоого жол көрсөтөт. Мындай тилдик каражаттарды адабий анализ жасоодо тилдин байлыгын, поэтикалык кудурэтинин күчтүүлүгүн, ал тургай эстетикалык таасир берүүчү бир башкача күчтүн бар экендиги белгиленди. Адабий анализ жасоо көркөм чыгарманын идеясын тактап, эпостогу “кыргыздын намысы” деген концептиси баштан аяк кайталанып, чыгармага өзгөчө пафос берип тураары көрсөтүлдү.

Пайдаланылган адабияттар

1. Абаишвили, М.В. Литературоведческий анализ роли стилистически окрашенных слов в организации художественного целого [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н.А. Абаишвили. – Тбилиси, 1990. – 25 с.
2. Автеньева, Л. А. Сопоставительно-типологическое исследование стилистических приемов английского и русского языков: (на материале метафоры, антономасии и эпитета) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Л.А. Автеньева. – Одесса, 1987. – 15 с.
3. Адмони, В.Г. Типология предложения [Текст] / В.Г. Адмони // Исследования по общей теории грамматики. – М., 1968. – С. 232-291.
4. Азнаурова, Э.С. Прагматика художественного слова [Текст] / Э.С. Азнаурова. – Ташкент: Фан, 1988. – 119 с.
5. Азнаурова, Э.С. Стилистический аспект номинации слов как единиц языка и речи [Текст] / Э.С. Азнаурова // Языковая номинация (виды наименований). – М., 1977. – С. 86-128.
6. Акмолдоева, Ш.Б. Вселенная «Манаса» [Текст] / Ш.Б. Акмолдоева; Кырг. гос. ун-т. им. И. Арабаева. – Бишкек: [б. и.], 2009. – 166 с.
7. Акмолдоева, Ш.Б. Духовный мир древних кыргызов [Текст] / Ш.Б. Акмолдоева. – Бишкек: Илим, 1998. – 268 с.

8. Алишова, М.К. Эпитет и стилистическая трансформация [Текст] / М.К. Алишова. – Бишкек: [б.и.], 2014. – 136 с.
9. Алишова, Р.К. Межъязыковая кыргызско-английская интерференция на уровне фонетики, грамматики и лексики (с позиции социолингвистики) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Р.К. Алишова. – Бишкек, 2012. – 160 с.
10. Андерсон, Дж. Когнитивная психология [Текст] / Дж. Андерсон. – СПб.: Питер, 2002. – 496 с.
11. Андреева, С.А. Поэтическое слово в когнитивном аспекте (на материале английских поэтических произведений викторианского периода) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / С.А. Андреева. – М., 1998. – 252 с.
12. Апресян, Ю.Д. Прагматическая информация для толкового словаря [Текст] / Ю.Д. Апресян // Прагматика и проблемы интенциональности. – М., 1988. – С. 7-44.
13. Арещенко, Т.В. Повтор как экспрессивный прием поэтической речи О.Берггольц [Текст]: автореф. дис. ...канд. филол. наук / Т.В. Арещенко. – Мн., 2000. – 20 с.
14. Арнольд, И.В. Из наблюдений над лексикой стихотворения В. Одена «Странник» [Текст] / И.В. Арнольд, М.И. Кикеть // Язык и стиль английского художественного текста. – Л., 1977. – С. 1-13.
15. Арнольд, И.В. Интерпретация пародии и стилистические функции фразеологизмов [Текст] / И.В. Арнольд // Интерпретация художественного текста в языковом вузе. – Л., 1981. – С. 3-11.
16. Арнольд, И.В. Интерпретация художественного текста: типы выдвижения и проблема экспрессивности [Текст] / И.В. Арнольд // Экспрессивные средства английского языка: сб. науч. тр. ЛГПИ им. А.И. Герцена. – Л., 1975. – С. 11-20.
17. Арутюнова, Н.Д. Язык и мир человека [Текст] / Н.Д. Арутюнова. – 2-е изд., испр. – М.: Яз. рус. культуры, 1999. – I-XV, 896 с.

18. Асылбекова, А.Т. А. Осмоновдун чыгармаларынын англис тилдеги котормолоруна лингвопоэтикалык анализ (У. Мейдин котормолорунун негизинде) [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. / А.Т. Асылбекова. – Бишкек, 2011. – 148 б.
19. Ахманова, О.С. Лингвостилистика как языковедческая проблема [Текст] / О.С. Ахманова // О принципах и методах лингвостилистического исследования. – М., 1966. – С. 355.
20. Ахматов, Т. Кыргыз тили. Фонетика. Лексика [Текст] / Т. Ахматов, С. Омуралиева. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – 234 б.
21. Аширбаев, Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: Стилистиканын жалпы маселелери [Текст]: жог. окуу жайлары ү-н окуу куралы / Т. Аширбаев. – Бишкек; Ош: [б-сыз], 2000. – 1- китеп. – 122 б.
22. Аширбаев, Т. Тилдик каражаттардын стилистикалык табияты [Текст] / Т. Аширбаев. – Бишкек: Педагогика, 2000. – 126 б.
23. Аширбаев, Т. Тилдин фонетикалык жана лексикалык бирдиктеринин стилистикалык табияты [Текст]: филол. илим. д-ру ... дис. автореф. / Т. Аширбаев. – Бишкек, 2000. – 34 б.
24. Багно, В.Е. К проблеме адекватности перевода [Текст] / В.Е. Багно // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1986. – Т. 45, № 3. – С. 235-245.
25. Барт, Р. S/Z [Текст]: пер. с фр. / Р. Барт; под ред. Г.К. Косикова. – 2-е изд., испр. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 232 с.
26. Барт, Р. Воображение знака [Текст] / Р. Барт // Избранные работы: Семиотика. Поэтика: пер. с фр. / Барт Р.; сост., общ. ред. и вступ. ст. Г.К. Косикова. – М., 1989. – С. 246-252.
27. Барт, Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика [Текст]: пер. с фр. / Р. Барт. – М.: Рипол Классик, 1994. – 601 с.
28. Бархударов, Л.С. О новом курсе «Теория и практика перевода» в пединститутах и на факультетах иностранных языков [Текст] / Л.С. Бархударов // Тетради переводчика: науч.-теорет. сб. / под ред. Л.С. Бархударова. – М., 1973. – № 10. – С. 97-101.

29. Бархударов, Л.С. Текст как единица языка и единица перевода [Текст] / Л.С. Бархударов // Лингвистика текста: материалы науч. конф. – М., 1974. – Ч. 1. – С. 40-41.
30. Бархударов, Л.С. Язык и перевод. Вопросы общей и частной теории переводов [Текст] / Л.С. Бархударов. – М.: Междунар. отношения, 1975. – 240 с.
31. Барченков, А.А. Прагматическая установка текста и перевод [Текст] / А.А. Барченков // Общие и частные проблемы теории перевода: сб. науч. тр. – М., 1988. – Вып. 323. – С. 4-11.
32. Бахтин, М.М. Автор и герой в эстетической деятельности [Текст] / М.М. Бахтин // Литературно-критические статьи. – М., 1986. – С. 5-25.
33. Бенвенист, Э. Семиология языка [Текст] / Э. Бенвенист // Общая лингвистика. – М., 1974. – С. 63-90.
34. Бенуас, Л. Знаки, символы и мифы [Текст] / Л. Бенуас. – М.: Астрель: АСТ, 2004. – 160 с.
35. Берков, В.П. Слово в двуязычном словаре [Текст] / В.П. Берков. – Таллин: Валгус, 1977. – 140 с.
36. Берлизон, С.Б. Стилистический аспект значения (стилистическое значение) ФЕ и методы его исследования [Текст] / С.Б. Берлизон // Проблемы семасиологии и лингвистической стилистики. – Рязань, 1975. – Вып. 2. – С. 166-261.
37. Бех, П.А. Лингвистические проблемы воссоздания образа в поэтическом переводе (на материале украинского английского языков) [Текст] / П.А. Бех, А.И. Чередниченко. – Киев: КГУ, 1980. – 67 с.
38. Биялиев, К.А. Переводческое мастерство поэта С. Эралиева [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / К.А. Биялиев. – Бишкек, 1996. – 20 с.
39. Боброва, С.Е. Интерпретация прагматического компонента текста: лингвофеноменологический опыт [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / С.Е. Боброва. – М., 1991. – 21 с.

40. Боброва, С.Е. Интерпретация прагматического компонента текста: лингвофеноменологический опыт [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / С.Е. Боброва. – М., 1991. – 21 с.
41. Бодуэн де Куртенэ, И.А. Избранные труды по общей семантической организации текста. Лингвистика текста.- М., 1974 см. карт.
42. Болотов, В.И. Эмоциональность текста в аспектах языковой и неязыковой вариативности [Текст] / В.И. Болотов. – Ташкент: Фан, 1981. – 116 с.
43. Бондаренко, А.В. Грамматическое значение и смысл [Текст] / А.В. Бондаренко. – Л.: Наука, 1978. – 175 с.
44. Борбугулов, М. Адабият теориясы [Текст]: окуу китеби / М. Борбугулов. – Бишкек: Шам, 1996. – 552 б.
45. Борбугулов, М. У истоков поэтического образа [Текст] / М. Борбугулов // Лит. Киргизстан. – 1988. – № 2. – С. 119-129.
46. Борисова, Е.Б. Перевод как словесно-художественное творчество и как результат научно-филологического анализа [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Е.Б. Борисова. – М., 1989. – 23 с.
47. Борисова, Л.И. Ложные друзья переводчика научно-технической литературы [Текст]: метод. пособие: в 3-х ч. / Л.И. Борисова. – М.: ВЦП, 1989-1991. – Ч.1. – 1989. – 123 с.; Ч. 2. – 1990. – 108 с.; Ч. 3. – 1991. – 71 с.
48. Боруков, Б.Л. Онтология художественного текста [Текст] / Б.Л. Боруков // Онтология и интерпретация: сб. ст. – Саратов, 1992. – С. 4-15.
49. Бразговская, Е.Е. Лингво-стилистические аспекты художественного перевода [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Е.Е. Бразговская. – СПб., 2000. – 32 с.
50. Брудный, А.А. Перевод как проблема социальной семантики [Текст] / А.А. Брудный // Сборник трудов Калинин. гос. ун-та. – Калинин, 1989. – С. 4-5.
51. Буранов, Ж.Б. Сравнительная типология английского и тюркских языков [Текст] / Ж.Б. Буранов. – М.: Высш. шк., 1983. – 267 с.

52. Валиханов, Ч. Собрание сочинений [Текст]: в 5 т. / Ч. Валиханов. – Алма-Ата: Каз. сов. энцикл., 1984 - 1985. – Т. 1. – 1984. – 431 с.; Т. 2. – 1985. – 416 с.; Т. 3. – 1985. – 415 с.; Т. 4. – 1985. – 461 с.; Т. 5. – 1985. – 526 с.
53. Ван Дейк, Т.А. Стратегии понимания связного текста [Текст] / Т.А. Ван Дейк, В. Кинч // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1988. – Вып. 23. – С. 153-208.
54. Ванников, Ю.В. О типах адекватности перевода [Текст] / Ю.В. Ванников // Текст и перевод. – М., 1988. – С. 34-39.
55. Ванников, Ю.В. Функционально прагматическая классификация и типы адекватности текстов [Текст] / Ю.В. Ванников // Семантика языковых единиц и текста. – М., 1979. – С. 77-91.
56. Васильева, Л. Точность или талант? Арифметика и алгебра перевода [Текст] / Л. Васильева // Лит. газ. – 1987. – 18 марта.
57. Вежбицкая, А. Культурно обусловленные сценарии и их когнитивный статус [Текст] / А. Вежбицкая // Язык и структура знания. – М., 1990. – С. 63-85.
58. Вежбицкая, А. Понимание культур через посредство ключевых слов [Текст] / А. Вежбицкая. – М.: Яз. славян. культуры, 2001. – 288 с.
59. Вежбицкая, А. Семантические примитивы [Текст] / А. Вежбицкая // Семиотика. – М., 1983. – С. 137-150.
60. Вежбицкая, А. Семантические универсалии и описание языков [Текст] / А. Вежбицкая. – М.: Просвещение, 1999. – 95 с.
61. Вершинина, Т.С. Зооморфная, фитоморфная и антропоморфная метафора в современном политическом дискурсе [Текст]: автореф. дис.... канд. филол. наук / Т.С. Вершинина. – Екатеринбург, 2002. – 24 с.
62. Веселовский, А.Н. Историческая поэтика [Текст] / А.Н. Веселовский. – Л.: Гослитиздат, 1940. – 648 с.

63. Винарская, Е.Н. Об эмоционально ритмических предпосылках речи [Текст] / Е.Н. Винарская // Сборник науч. тр. Моск. гос. пед. ин-та иностр. яз. им. М. Тореза. – М., 1988. – Вып. 307. – С. 58-66.
64. Виноградов, В.С. Введение в переводоведение: (общие и лексические вопросы) [Текст] / В.С. Виноградов. – М.: Изд-во ин-та общ. и сред. образования РАО, 2001. – 224 с.
65. Виноградов, В.С. Лексические вопросы перевода художественной прозы [Текст] / В.С. Виноградов. – М.: Изд-во МГУ, 1978. – 173 с.
66. Виноградов, В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика [Текст] / В.В. Виноградов. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 255 с.
67. Винокур, Г.О. Понятие поэтического языка [Текст] / Г.О. Винокур // Винокур Г.О. О языке художественной литературы. – М., 1991. – С. 24-31.
68. Волков, И.Ф. Литература как вид художественного творчества [Текст] / И.Ф. Волков. – М.: Просвещение, 1985. – 120 с.
69. Выготский, Л.С. Психология искусства [Текст] / Л.С. Выготский. – М.: Искусство, 1986. – 572 с.
70. Габриэлян, Н. Магический кристалл [Текст] / Н. Габриэлян // Проблемы художественного перевода. – М., 1992. – № 6. – С. 20-24.
71. Гавранек, В. Задачи литературного языка и его культура [Текст] / В. Гавранек // Пражский лингвистический кружок: сб. ст. – М., 1967. – С. 338-377.
72. Гак, В.Г. Лингвистика – поэтика – перевод [Текст] / В.Г. Гак // Язык. Поэтика. Перевод: сб. науч. тр. – Л., 1996. – С. 31-32.
73. Гак, В.Г. Сопоставительная лексикология [Текст] / В.Г. Гак. – М.: Междунар. отношения, 1977. – 264 с.
74. Гальперин, И.Р. Глубина поэтического перевода [Текст] / И.Р. Гальперин // Литература и перевод: проблемы теории. – М., 1992. – С. 30-33.
75. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования [Текст] / И.Р. Гальперин. – М.: Наука, 1981. – 139 с.

76. Гаспаров, М. Точные методы и проблемы перевода [Текст] / М. Гаспаров // Литература и перевод: проблемы теории. – М., 1992. – С. 73-78.
77. Гаспаров, М.Л. Сонеты Шекспира – переводы Маршака [Текст] / М.Л. Гаспаров // Гаспаров М.Л. О русской поэзии: анализы, интерпретации, характеристики. – СПб., 2001. – С. 33-37.
78. Гаспаров, М.Л. Стилистическая перспектива в переводах художественной литературе [Текст] / М.Л. Гаспаров // Взаимосвязи национальных советских литератур и художественный перевод. – Фрунзе, 1987. – С. 29-62.
79. Гей, Н.К. Художественность литературы: Поэтика, стиль [Текст] / Н.К. Гей. – М.: Наука, 1975. – 471 с.
80. Гипер, Г. Силовое поле [Электронный ресурс] / Г. Гипер. – Режим доступа: <http://www.semioticon.com/people/Ipsen/>. – Загл. с экрана.
81. Гончаренко, С.Ф. Поэтика перевода [Текст] / С.Ф. Гончаренко. – М.: Радуга, 1988. – 235 с.
82. Гончаренко, С.Ф. Поэтика перевода [Текст] / С.Ф. Гончаренко. – М.: Радуга, 1988. – 235 с.
83. Гончаренко, С.Ф. Стилистический анализ испанского стихотворного текста [Текст] / С.Ф. Гончаренко. – М.: Высш. шк., 1988. – 305 с.
84. Гончаров, Б.П. Поэтика и лингвистика [Текст] / Б.П. Гончаров // Рус. лит. – 1980. – № 6. – С. 1-9.
85. Гончарова, Е.А. Интерпретация художественного текста [Текст] / Е.А. Гончарова, И.П. Шишкина, А.И. Домашнев. – М.: Просвещение, 1983. – 192 с.
86. Грекова, М.В. Особенности передачи когнитивной специфики супернейтральной лексики в переводе [Текст] / М.В. Грекова // Информационно-коммуникативные аспекты перевода. – Н. Новгород, 1998. – Ч. 2. – С. 59-69.
87. Григорьев, В.П. Поэтика слова [Текст] / В.П. Григорьев. – М.: Наука, 1979. – 343 с.

88. Гудавичюс, А.Й. Принципы построения и содержание сопоставительной семасиологии [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / А.Й. Гудавичюс. – М., 1989. – 39 с.
89. Гудмен, Н. Способы создания миров [Текст] / Н. Гудмен. – М.: Логос, 2001. – 376 с.
90. Гулыга, Е.В. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке [Текст] / Е.В. Гулыга, Е.И. Шендельс. – М.: Просвещение, 1969. – 184 с.
91. Гумбольдт, В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на дух развития человечества [Текст] / В. Гумбольдт // История языкознания. – М., 1960. – Ч.1. – С. 85-105.
92. Гурьянова, О.В. Информационно-коммуникативная функция общения в контексте диалога культур [Текст]: автореф. дис. ... канд. филос. наук / О.В. Гурьянова. – М., 1998. – 26 с.
93. Гухман, М.М. Лингвистическая теория Л. Вейсгербера [Текст] / М.М. Гухман // Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике. – М., 1961. – С. 123-162.
94. Гюбеннет, И.В. К проблеме понимания литературно-художественного текста [Текст] / И.В. Гюбеннет. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 205 с.
95. Демьянков, В.З. Прагматические основы интерпретации высказывания [Текст] / В.З. Демьянков // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1981. – Т. 40, № 4. – С. 368-377.
96. Дербешева З.К. Кыргызский этнос в зеркале языка. – Б. -2012. –404 с.
97. Джигитов, С. Возникновение кыргызской советской литературы [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / С. Джигитов. – Бишкек, 1992. – 52 с.
98. Джидеева, К. Магистралы художественного перевода [Текст] / К. Джидеева, В. Шаповалов // Сов. Киргизия. – 1984. – 2 окт.

99. Джидеева, К.Х. Поэтический перевод и историко-литературный процесс: из истории поэтического перевода русской классики в Киргизии [Текст] / К.Х. Джидеева. – Фрунзе: Кыргызстан, 1980. – 192 с.
100. Джолдошева, Ч.Т. Современная киргизская повесть и проблемы перевода [Текст] / Ч.Т. Джолдошева. – Фрунзе: Кыргызстан, 1981. – 166 с.
101. Джураев, К. Сопоставительное изучение поэтических переводов в контексте межлитературных и межфольклорных связей [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / К. Джураев. – Ташкент, 1991. – 35 с.
102. Домбровский, Б.Т. Логическая семиотика во Львовско-Варшавской философской школе [Текст]: автореф. дис. ... канд. филос. наук / Б.Т. Домбровский. – М., 1997. – 38 с.
103. Дубинина, И. Метафоризация и перенос значений в языке (на материале французского и русского языков) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / И. Дубинина. – Краснодар, 1997. – 24 с.
104. Евтушенко, В.М. Перевод как сопереживание [Текст] / В. М. Евтушенко. – М., 1977.
105. Егер, Г. Коммуникативная и функциональная эквивалентность [Текст] / Г. Егер // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. – М., 1978. – С. 137-156.
106. Егоров, Б.Ф. Простейшие семиотические системы и типология сюжетов [Текст] / Б.Ф. Егоров // Структурализм. Русская поэзия. Воспоминания. – Тарту, 1965. – Вып. 2. – С. 106-115.
107. Енукидзе, Р. И. Лингвистическая прагматика и процессуальность художественного текста [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Р.И. Енукидзе. – Тбилиси, 1990. – 40 с.
108. Ефимов, А.И. Стилистика художественной речи [Текст] / А.И. Ефимов. – М.: Изд-во МГУ, 1961. – 519 с.
109. Жирмунский, В.М. Методика стиха [Текст] / В.М. Жирмунский // Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л., 1977. – С. 56-93.

110. Жумалиева, Г.Э. «Манас» эпосунун орус жана англис тилдериндеги котормолорундагы өң-түс лексикасынын семантикасы жана структурасы [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. / Г.Э. Жумалиева. – Бишкек, 2008. – 166 б.
111. Заботкина, А.А. Новая лексика современного английского языка [Текст] / А.А. Заботкина. – М.: Высш. шк., 1989. – 124 с.
112. Задорнова, В.Я. Восприятие и интерпретация художественного текста [Текст] / В.Я. Задорнова. – М.: Высш. шк., 1984. – 152 с.
113. Задорнова, В.Я. Словесно-художественное произведение на разных языках как предмет лингвопоэтического исследования [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / В.Я. Задорнова. – М., 1992. – 48 с.
114. Задорнова, В.Я. Стилистика английского языка [Текст]: метод. указания / В.Я. Задорнова. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 32 с.
115. Зильберман, Л.И. О соотношении лингвистического и экстралингвистического факторов при обучении чтению [Текст] / Л.И. Зильберман // Методика и лингвистика. – М., 1981. – С. 3-14.
116. Зимняя, И.А. Лингвопсихология речевой деятельности [Текст] / И.А. Зимняя. – М.: Моск. психол.-социал. ин-т; Воронеж: МОДЭК, 2001. – 432 с.
117. Знак. Слово. Текст: семиотические аспекты языковых единиц разных уровней [Текст]: коллектив. моногр. – Тюмень: Изд-во Тюмен. гос. ун-та, 2001. – 204 с.
118. Золян, С.Т. Поэтическая семантика и семантико-композиционная организация поэтического текста [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / С.Т. Золян. – Ереван, 1988. – 40 с.
119. Зоривчак, Р.П. Лингвостилистические характеристики художественного текста и перевод (на материале переводов украинской прозы на английский язык) [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Р.П. Зоривчак. – Киев, 1987. – 38 с.

120. Ибрагимов, С. Национальный менталитет и языковая личность [Текст] / С. Ибрагимов // Кыргыз тили кечээ, бугун жана эртен. – Бишкек, 2000. – С. 26-32.
121. Ибраев, А.И. Сопоставительная характеристика киргизских и английских гласных фонем [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А.И. Ибраев. – Фрунзе, 1986. – 24 с.
122. Ибраимова, Г.О. Переводческая категория ласкательности в разносистемных языках (на материале кыргызского и английского языков) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Г.О. Ибраимова. – Бишкек, 2011. – 163 с.
123. Исмаилова, Б.И. Категория образности и средства ее выражения в словообразовательной системе английского и киргизского языков (на материале производных слов) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Б.И. Исмаилова. – Ташкент, 1989. – 21с.
124. Каде, О. Проблемы перевода в свете теории коммуникаций [Текст] / О. Каде // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. – М., 1978. – С. 69-90.
125. Казакова, Т.А. Практические основы перевода [Текст] / Т.А. Казакова. – СПб.: Союз, 2000. – 320 с.
126. Калиева, К. А. Кыргыз поэзиясын англис тилине которуудагы лингвопоэтикалык маселелер [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. / К.А. Калиева. – Бишкек, 2010. – 156 б.
127. Калинин, И.В. Современное переводоведение Франции и Канады [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / И.В. Калинин. – М., 1999. – 23 с.
128. Каменская, О.Л. Текст и коммуникация [Текст] / О.Л. Каменская. – М.: Высш. шк., 1990. – 152 с.

129. Караева, З.Б. Исмаил Семенов: художественное мировидение, национальные приоритеты, поэтика [Текст]: дис. ... д-ра филол. наук / З.Б. Караева. – Карачаевск, 1999. – 335 с.
130. Караева, З.К. Перевод и семиотика: Многоязычное бытие эпоса «Манас» и теоретико-методологические проблемы переводоведения [Текст]: моногр. / З.К. Караева. – Бишкек: [б.и.], 2006. – 332 с.
131. Кадырбекова П.К. Маданият аралык коммуникациянын лингвомаданияттык аспектилерин (кыргыз жана немис тилдеринин материалдарынын негизинде) поэтика [Текст]: дис. ... д-ра филол. наук / П.К.Кадырбекова. – Бишкек, 2013. – 335 с.
132. Карибаева, Б.К. Поэтика современной казахской лирики [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Б.К. Карибаева. – Бишкек, 1994. –55 с.
133. Кассирер, Э. Сила метафоры [Текст] / Э. Кассирер // Теория метафоры. – М., 1990. – С. 33-43.
134. Катц, Д. Семантическая теория [Текст] / Д. Катц // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1981. – Вып. 10. – С. 33-49.
135. Кашкин, И.А. Вопросы перевода [Текст] / И.А. Кашкин // Перевод - средство взаимного сближения народов: худож. публицистика. – М., 1987. – С. 327-357.
136. Кепеци, Б. Знак. Смысл. Литература [Текст] / Б. Кепеци // Семиотика и художественное творчество: сб. ст. / пер. Ю.Я. Барабаш. – М., 1977. – С. 42-58.
137. Камбаралиева У.Ж. Концептуалдык дүйнөнүн сүрөтүндө темпоралдык категоризация (орус жана кыргыз тилдеринин мисалында) поэтика [Текст]: дис. ... д-ра филол. наук / У.Ж.Камбаралиева – Бишкек, 2010. – 330 с.
138. Керквуд, Г.В. Перевод как основа контрастивного лингвистического анализа [Текст] / Г.В. Керквуд // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1989. – Вып. 25. – С. 341-349.
139. Клюканов, И.Э. Психолингвистические проблемы перевода [Текст] / И.Э. Клюканова. – Калинин: КГУ, 1989. – 74 с.

140. Козлов, А.В. Структурная семиотика Ю.Л. Лотмана как научно-гуманитарная концепция [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / А.В. Козлов. – М., 2000. – 181 с.
141. Козловский Я. Поэт и переводчик [Текст]. – М., 1985. – 86 с.
142. Колесов, В.В. Введение в концептологию [Текст]: учеб. пособие / В.В. Колесов, М.В. Пименова. – 2-е изд., стер. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2016. – 248 с.
143. Колшанский, Г.В. Контекстная семантика [Текст] / Г.В. Колшанский. – М.: Наука, 1980. – 154 с.
144. Колшанский, Г.В. Объективная картина мира в познании и языке [Текст] / Г.В. Колшанский; отв. ред. А.М. Шахнарович. – М.: Наука, 1990. – 103 с.
145. Комиссаров, В.Н. Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике [Текст] / В.Н. Комиссаров. – М.: Междунар. отношения, 1978. – 229 с.
146. Комиссаров, В.Н. Когнитивные аспекты перевода [Текст] / В.Н. Комиссаров // Перевод и лингвистика текста: сб. ст. – М., 1994. – С. 7-22.
147. Комиссаров, В.Н. Лингвистика перевода [Текст] / В.Н. Комиссаров. – М.: Междунар. отношения, 1980. – 167 с.
148. Комиссаров, В.Н. Перевод и языковое посредничество [Текст] / В.Н. Комиссаров // Тетради переводчика. – М., 1984. – Вып. 21. – С. 8-12.
149. Комиссаров, В.Н. Смысловая стратификация текста как переводческая проблема [Текст] / В.Н. Комиссаров // Текст и перевод. – М., 1988. – С. 14-18.
150. Комиссаров, В.Н. Современное переводоведение [Текст]: курс лекций / В.Н. Комиссаров. – М.: ЭТС, 2002. – 420 с.
151. Конурбаев, М.Э. Об актерском и филологическом чтении [Текст] / М.Э. Конурбаев // Folia Anglistica. – М., 1997. – № 1. – С. 27-44.
152. Конурбаев, М.Э. Теория и практика тембрального анализа текста [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / М.Э. Конурбаев. – М., 1999. – 50 с.

153. Котенко, Е.В. Сравнение в лирике Б. Пастернака: опыт системного лингвопоэтического анализа [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Е.В. Котенко. – Минск, 2000. – 16 с.
154. Которова, Е.Г. Метафорика в словаре и в тексте (сопоставительный анализ переносных значений в немецком и русском языках) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Е.Г. Которова. – М., 1982. – 180 с.
155. Красных, В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология [Текст] / В.В. Красных. – М.: Гнозис, 2002. – 284 с.
156. Крупнов, В.Н. Проблема подготовки эквивалентности уровней [Текст] / В.Н. Крупнов // Сборник науч. тр. Моск. гос. пед. ин-та иностр. яз. им. М. Горького. – М., 1979. См. карт.
157. Крюкова, Н.Ф. Метафора как средство понимания содержательности текста [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н.Ф. Крюкова. – М., 1988. – 18 с.
158. Кубрякова, Е.С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира [Текст] / Е.С. Кубрякова // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М., 1988. – С. 141-172.
159. Кумарова, М.Г. Основы предочечного анализа художественного перевода [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / М.Г. Кумарова. – М., 1994. – 24 с.
160. Курелла, А. Теория и практика перевода [Текст] / А. Курелла // Мастерство перевода. – М., 1959. – С. 407-437.
161. Кухаренко, В.А. Интерпретация текста [Текст] / В.А. Кухаренко. – Л.: Просвещение, 1979. – 327 с.
162. Кыдырбаева, Р.З. Варианты в эпосе «Манас» [Текст] / Р.З. Кыдырбаева, К. Кырбашева, А. Жайнакова. – Фрунзе: Илим, 1988. – 157 с.
163. Кыдырбаева, Р.З. Генезис эпоса «Манас» [Текст] / Р.З. Кыдырбаева. – Фрунзе: Илим, 1980. – 279 с.
164. Кыдырбаева, Р.З. Мезгилдер, муундар жана манасчы [Текст] / Р.З. Кыдырбаева. – Бишкек: [б.и.], 2004. – 113 б.

165. Кыдырбаева, Р.З. Этнокультурные связи кыргызов: по материалам эпоса «Манас» [Текст] / Р.З. Кыдырбаева // Рус. яз. в шк. Кыргызстана. – 1995. – № 2/3. – С. 4-10.
166. Кэтфорд, Д.К. Лингвистическая теория перевода [Текст] / Д.К. Кэтфорд // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. – М., 1978. – С. 91-114.
167. Лайлиева, И.Ж. Традиции мировой литературы в кыргызской прозе [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / И.Ж. Лайлиева. – Бишкек, 1995. – 51 с.
168. Левин, Ю.А. Структура русской метафоры [Текст] / Ю.А. Левин // Избранные труды. Поэтика. Семиотика. – М., 1998. – С. 457-463.
169. Левин, Ю.Д. Искусство перевода и жизнь литературы [Текст] / Ю.Д. Левин. – Л., 1985. См. карт.
170. Левин, Ю.И. О семантическом анализе поэтического текста [Текст] / Ю.И. Левин // Проблемы лингвистической стилистики: тез. докл. науч. конф. – М., 1969. – С. 79-80.
171. Липгарт, А.А. Лингвопоэтическое исследование художественного текста: теория и практика (на материале англ. литературы 16-20 вв.) [Текст]: дис. ... д-ра филол. наук: в 2 т. / А.А. Липгарт. – М., 1996. – 656 с.
172. Липгарт, А.А. О взаимосвязях тембологии и лингвопоэтики [Текст] / А.А. Липгарт, М.Э. Конурбаев // Общие проблемы строения и организации языковых категорий. – М., 1998. – С. 92-93.
173. Литвинова, М.Н. Сквозная метафора и вариативность переводческих решений [Текст] / М.Н. Литвинова // Вестн. Перм. ун-та. Лингвистика. – 1996. – Вып. 2. – С. 139-144.
174. Лордкипанидзе, М. К вопросам истории художественного перевода [Текст] / М. Лордкипанидзе. – 1986 нет нигде.
175. Лосев, А.Ф. Проблема вариативного функционирования поэтического языка [Текст] / А.Ф. Лосев // Знак. Символ. Миф. – М., 1982. – С. 408-452.

176. Лотман, Ю.М. Внутри мыслящих миров [Текст] / Ю.М. Лотман // Лотман Ю.М. Семиосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров: ст., исслед., заметки. – СПб., 2000. – С. 150 - 390.
177. Лотман, Ю.М. Искусство как семиотическая система [Текст] / Ю.М. Лотман // Ю.М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа: сб. / сост. А.Д. Кошелев. – М., 1994. – С. 59-66.
178. Лотман, Ю.М. Текст в тексте [Текст] / Ю.М. Лотман // Лотман Ю.М. Избранные статьи: в 3 т. – Таллин, 1992. – Т. 1: Статьи по семиотике и типологии культуры. – С. 129-132.
179. Лурия, А.Р. Язык и сознание [Текст] / А.Р. Лурия. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 335 с.
180. Львовская, З.Д. Теоретические проблемы перевода [Текст] / З.Д. Львовская. – М.: Высш. шк., 1985. – 231 с.
181. Мамбаева, С.К. Проблема адекватности синтаксической номинации терминов по искусству в переводе (на материале англ. рус. и кырг. яз.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / С.К. Мамбаева. – Бишкек, 2002. – 30 с.
182. Мамытов, Ж. Көркөм чыгарманын тили [Текст] / Ж. Мамытов. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – 124 б.
183. Маразыков, Т.С. Кыргыз тилиндеги тексттерди уюштуруучу каражаттар [Текст] / Т.С. Маразыков. – Бишкек, 1996
184. Маслова, В.А. Коды культуры [Текст]: учеб. пособие / В.А. Маслова, М.В. Пименова. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2016. – 180 с.
185. Мехмет, Или. Тектеш эмес тилдердеги фразеологиялык каражаттардын которуу ыкмаларынын өзгөчөлүктөрү [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. / Или Мехмет. – Бишкек, 2012. – 157 б.

186. Молдобаев, И.Б. Эпос «Манас» как источник изучения духовной культуры киргизского народа [Текст] / И.Б. Молдобаев. – Фрунзе: Илим, 1989. – 148 с.
187. Молчанова, Г.Г. Движение имплицитов и коммуникативное развертывание текста [Текст] / Г.Г. Молчанова // Аспекты семантического анализа высказывания и текста. – Ташкент, 1987. – С. 4-7.
188. Молчанова, Г.Г. Имплицитивные аспекты семантики художественного текста [Текст]: дис. ... д-а филол. наук / Г.Г. Молчанова. – Ташкент, 1991. – 302 с.
189. Моррис, Ч. Из книги «Значение и означивание» [Текст] / Ч. Моррис // Семиотика. – М., 1983. – С. 118-132.
190. Моррис, Ч. Основания теории знаков [Текст] / Ч. Моррис // Семиотика / пер. Ю.С. Степанова. – Благовещенск, 1998. – Т.1. – С. 36-88.
191. Мукаржовский, Я. Искусство как семиологический факт [Текст] / Я. Мукаржовский // Исследования по эстетике и теории искусства. – М., 1994. – С. 190-198.
192. Мусаев, С.Ж. Тексттин коммуникативдик структурасы [Текст]: филол. илим. д-ру ... дис. автореф. / С.Ж. Мусаев. – Бишкек, 2000. – 36 б.
193. Мусаев, С.Ж. Текст: Прагматика, Структура [Текст] / С.Ж. Мусаев. – Бишкек: Раритет Инфо, 2000. – 321 с.
194. Мусаев, С.Ж. Эпос «Манас» [Текст]: науч.-попул. очерк / С.Ж. Мусаев. – Бишкек: Шам, 1994. – 254 с.
195. Назарова, Т.Б. Филология и семиотика. Современный английский язык [Текст] / Т.Б. Назарова. – 2-е изд., испр. – М.: Высш. шк., 2003. – 191 с.
196. Найда, Ю.А. К науке переводить [Текст] / Ю.А. Найда // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. – М., 1978. – С. 114-151.

197. Найманова, Ч.К. Сопоставительное исследование прилагательных английского и кыргызского языков [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ч.К. Найманова. – Бишкек, 1995. – 20 с.
198. Нарынбаева Б.Б. Фразеологическая картина мира французского и кыргызского языков [Текст] / Б.Б.Нарынбаева. – Бишкек, 2016.- 389с.
199. Нелюбин, Л.Л. Лингвостилистика современного английского языка [Текст] / Л.Л. Нелюбин. – М.: [б.и.], 1990. – 110 с.
200. Нелюбин, Л.Л. Перевод и прикладная лингвистика [Текст] / Л.Л. Нелюбин. – М.: Высш. шк., 1983. – 207 с.
201. Немец, Г.П. Прагматика метаязыка [Текст] / Г.П. Немец. – Киев: Выща шк., 1993. – 148 с.
202. Новиков, А.И. Семантика текста и ее формализация [Текст] / А.И. Новиков. – М.: Наука, 1983. – 215 с.
203. Өмуралиева, С. Тексттин семантикасы жана структурасы (Ч. Айтматовдун көркөм чыгармалары боюнча) [Текст]: филол. илим. д-ру ... дис. автореф. / С. Өмуралиева. – Бишкек, 1999. – 45 б.
204. Орозбаева, Г.А. Лингвосемиотический анализ перевода трагедии В.Шекспира «Отелла» (на материале перевода А. Осмонова) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Г.А. Орозбаева. – Бишкек, 2011. – 160 с.
205. Орузбаева, Б. О. Сөз (сөздүн түзүлүшү) [Текст] / Б. О. Орузбаева. – Бишкек: Илим, 1994. – 259 б.
206. Охримова, Е.А. Художественный текст как объект межъязыковой и межкультурной адаптации [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Е.А. Охримова. – Белгород, 2002. – 215 с.
207. Падучева, Е.В. Тема языковой коммуникации в сказках Льюиса Кэрролла [Текст] / Е.В. Падучева // Семиотика и информатика. – М., 1982. – Вып. 18. – С. 76-119.
208. Панов, Е.Н. Знаки, символы, языки [Текст] / Е.Н. Панов. – М.: Знание, 1980. – 192 с.

209. Пименова, М. В. Языковая картина мира [Текст]: учеб. пособие / М.В. Пименова. – 3-е изд., доп. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2012. – 112 с.
210. Пирс, Ч. Начала прагматизма [Текст] / Ч. Пирс. – СПб.: Алетейя, 2000. – Т. 2: Логические основания теории знаков. – 352 с.
211. Платон. Апология Сократа. Критон, Протагор [Текст] / Платон; пер.: М. Соловьев, В. Соловьев. – М.: Эксмо-Пресс, 2015. – 128 с.
212. Подольская, Н.В. Проблема описания процесса перевода: метод компьютерного моделирования [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н.В. Подольская. – М., 1998. – 25 с.
213. Поливанов, Е.Д. О принципах русского перевода эпоса «Манас» [Текст] / Е.Д. Поливанов // «Манас» – народный героический эпос киргизского народа. – Фрунзе, 1968. – С. 56-74.
214. Попова, Н.Б. Информативность поэтического текста [Текст] / Н.Б. Попова. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1992. – 140 с.
215. Попович, А.А. Проблемы художественного перевода [Текст] / А.А. Попович. – М.: Высш. шк., 1980. – 199 с.
216. Потебня, А.А. Мысль и язык [Текст] / А.А. Потебня. – Киев: СИНТО, 1993. – 191 с.
217. Растье, Ф. Интерпретирующая семантика [Текст] / Ф. Растье. – Н. Новгород: Деком, 2001. – 368 с.
218. Рахматуллина, Д. Р. Англо-русские переводные несоответствия в художественном тексте [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Д.Р. Рахматуллина. – Оренбург, 1995. – 171 с.
219. Рецкер, Я.И. Пособие по переводу с английского языка на русский язык [Текст] / Я.И. Рецкер. – 3-е изд., перераб и доп. – М.: Просвещение, 1982. – 159 с. – На англ. яз.
220. Розин, В. Семиотические исследования [Текст] / В. Розин. – М.: Университет. кн., 2001. – 252 с.

221. Россомахина, Н.И. Исследование перевода как вторичного порождения текста [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н.И. Россомахина. – Одесса, 1987. – 16 с.
222. Руцаков, В.А. Основания лингвистического перевода и сопоставления языков [Текст] / В.А. Руцаков. – СПб.: СПбГИЭА, 1996. – 218 с.
223. Рябцева, Н.К. Текст как объект содержательного анализа и проблемы формализации перевода [Текст] / Н.К. Рябцева // Текст и перевод. – М., 1988. – С. 101-113.
224. Садыков, Т. Азыркы кыргыз тили: морфология [Текст] / Т. Садыков, И. Абдувалиев. – Бишкек: [б-сыз], 1997. – 294 с.
225. Сатыбалдиева, Г.А. Гипербола и средства её выражения в разносистемных языках [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Г.А. Сатыбалдиева. – Бишкек, 2009. – 170 с.
226. Селиверстова, О.Н. Компонентный анализ многозначных слов [Текст] / О.Н. Селиверстова. – М.: Наука, 1975. – 240 с.
227. Семиотика [Текст] / сост., вступ. ст. и общ. ред. Ю.С. Степанова. – М.: Радуга, 1983. – 627 с.
228. Сепир, Э. Язык, раса и культура [Текст] / Э. Сепир // Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М., 1993. – С. 185-194.
229. Сергеев, Е. Перевод – неперевод: Заметки переводчика. - М., 1986.
См. карт.
230. Сидяченко, Н.Т. Функционально-стилистическая, семантическая и формальная структура эпитета (на материале романа М. Стельмаха «Чотири броди» [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Н.Т. Сидяченко. – Киев, 1991. – 191 с.
231. Скляренко, Р.В. Лингвостилистические особенности синтаксического параллелизма (на примере англо-американской художественной прозы XX

- в.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Р.В. Скляренко. – М., 1987. – 22 с.
232. Солнцев, Е.М. Проблемы системного описания процесса передачи реалий [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Е.М. Солнцев. – М., 1999. – 23 с.
233. Солсо, Р. Когнитивная психология [Текст] / Р. Солсо. – СПб.: Питер, 2002. – 592 с.
234. Сорокин, Ю.А. Национально - культурная специфика художественного текста [Текст] / Ю.А. Сорокин, И.Ю. Марковина. – М.: Наука, 1989. – 87 с.
235. Соссюр, Ф. де. Курс общей лингвистики [Текст] / Ф. де Соссюр // Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М., 1977. – С. 31-273.
236. Старкова, А.П. Имплицитность как семантическое явление и ее функции в художественном тексте [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А.П. Старкова. – М., 1983. – 24 с.
237. Степанов, Г.В. Язык. Литература. Поэтика [Текст] / Г.В. Степанов. – М.: Наука, 1988. – 380 с.
238. Степанов, Ю.С. В мире семиотики [Текст] / Ю.С. Степанов // Семиотика. – М., 1983. – С. 5-36.
239. Сыдыков, А.Н. Этнолингвистика: опыт ретроспективы [Текст] / А.Н. Сыдыков. – Бишкек: [б.и]., 2011. – 236 с.
240. Тагаев, М. Дж. Кыргызская лингвистика на пути к когнитивной модели языка [Текст] / М.Дж. Тагаев // Вестн. Ош. гос. ун-та. Филол. илим. сер., Психологиялык-пед. илим. сер. – 2006. – № 3. – С. 87-89.
241. Тер-Минасова, С.Г. Язык и межкультурная коммуникация [Текст] / С.Г. Тер-Минасова. – М.: Слово, 2008. – 264 с.
242. Томахин, Г.Д. Прагматический аспект лексического фона слова [Текст] / Г.Д. Томахин // Филол. науки. – 1988. – № 4. – С. 23-28.
243. Топер, П.М. Перевод в системе сравнительного литературоведения [Текст] / П.М. Топер. – М.: Наследие, 2000. – 253 с.

244. Тороп, П.Х. Принципы построения истории перевода [Текст] / П.Х. Тороп // Учен. зап. Тартуского ун-та. – 1980.
245. Трубецкой, Н.С. Основы фонологии [Текст] / Н.С. Трубецкой; пер. с нем. А.А. Холодовича. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 352 с.
246. Тураева, З.Я.. Лингвистика текста (Текст: структура и семантика) [Текст] / З.Я. Тураева. – М.: Просвещение, 1986. – 127 с.
247. Тургунова, Г.А. Проблемы переводного воссоздания национальных этнолингвистических реалий в разносистемных языках (на материале кыргызского и английского языков) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Г.А. Тургунова. – Бишкек, 2008. – 172 с.
248. Урмамбетова, С.К. Поэтика современного кыргызского рассказа 60-80 гг. (проблемы жанра и перевода) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / С.К. Урмамбетова. – Бишкек, 1994. – 23 с.
249. Усубалиев, Б. Көркөм чыгармага лингвистикалык илик [Текст]: филол. илим. д-ру ... дис. автореф / Б. Усубалиев. – Бишкек, 1994. – 36 б.
250. Усубалиев, Б. Көркөм чыгармага лингвистикалык илик [Текст] / Б. Усубалиев. – Бишкек: [б-сыз], 1994. – 196 б.
251. Фаснова, М.О. Прагматический аспект разговорного формулирования английского языка и их изучение в языковых ВУЗах [Текст] / М.О. Фаснова // Сборник научных трудов. – М., 1983. – С. 146-153.
252. Федоров, А.В. Основы общей теории перевода: (лингвистические проблемы) [Текст] / А.В. Федоров. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 1983. – 303 с.
253. Федоров, А.В. Очерки общей и сопоставительной стилистики [Текст] / А.В. Федоров. – М.: Высш. шк., 1971. – 195 с.
254. Филлмор, Ч. Фреймы и семантика понимания [Текст] / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1988. – Вып. 28. – С. 52-92.
255. Хайрулин, В.И. Лингвокультурологические и когнитивные аспекты перевода [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / В.И. Хайрулин. – М., 1995 – 46 с.

256. Халеева, И.И. Основы теории обучения пониманию иноязычной речи (подготовка переводчика) [Текст] / И.И. Халеева. – М.: Высш. шк., 1989. – 236 с.
257. Халеева, И.И. Подготовка переводчика как вторичной языковой личности (аудитивный аспект) [Текст] / И.И. Халеева // Тетради переводчика. – М., 1999. – Вып. 24. – С. 63-72. См. карт.
258. Харвег, Р. Стилистика и грамматика текста [Текст] / Р. Харвег // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1980. – Вып. 9. – С. 212-226.
259. Хатто, А.Т. Кокотойдун ашы [Текст] / А.Т. Хатто // Тр. Оксфорд. ун-та. – Лондон, 1977.
260. Хендрикс, П.Р. Лингвостилистический аспект сопоставительного анализа лексики при переводе (на материалах текстов по европейской интеграции на русском, английском и нидерландском языках) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / П.Р. Хендрикс. – М., 1999. – 19 с.
261. Чайковский, Р.Р. Реальности поэтического перевода [Текст] / Р.Р. Чайковский. – Магадан: [б.и.], 1997. – 197 с.
262. Чаковская, М.С. Текст как сообщение и воздействие [Текст] / М.С. Чаковская. – М.: Высш. шк., 1986. – 127 с.
263. Чачибая, Н.Г. Особенности синхронного перевода: дискуссии на естественно-научную тему с учетом ее структурно-синхронных характеристик [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н. Г. Чачибая. – М., 1989. – 23 с.
264. Черемисина, Н.В. Вопросы эстетики русской художественной речи [Текст] / Н.В. Черемисина. – Киев: Вища шк., 1981. – 240 с.
265. Чернов, Г.В. Контекстно-свободная и контекстно-связанная имплицативность и проблема переводимости [Текст] / Г.В. Чернов // Текст и перевод. – М., 1988. – С. 51-63.
266. Чоговадзе, И.Н. Лингвостилистические основания оценки качества поэтического перевода с позиции образной структуры текста (на материале

- сонетов Шекспира и их русских переводов) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / И.Н. Чоговадзе. – М., 2000. – 289 с.
267. Чэнь Си. Переносные значения слов-цветообозначений в устойчивых сочетаниях китайского языка в сопоставлении с русским языком [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Чэнь Си. – М., 1991. – 26 с.
268. Шадрин, Н.Л. Перевод фразеологических единиц и сопоставительная стилистика [Текст] / Н.Л. Шадрин. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1991. – 218 с.
269. Шайбакова, Д.Д. Поэтическая семантика сравнений [Текст] / Д.Д. Шайбакова. – Алма-Ата, 1986.
270. Шакова, М.К. Сравнительно-типологические исследования средств языкового выражения эмоций (на материале русского, немецкого и кабардинского языков) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / М.К. Шакова. – Тбилиси, 1985. – 21 с.
271. Шаповалов, В.И. Контексты перевода: статьи разных лет [Текст] / В.И. Шаповалов. – Бишкек: Просвещение, 2004. – 408 с.
272. Шаповалов, В.И. Эпическая трилогия о Манасе в полуторавековом восприятии переводчиков [Текст] / В.И. Шаповалов // Манас. Улуу рух «Манас» эпосунун 1000 жылдыгына карата өткөрүлгөн жогорку окуу жайлар аралык илимий практик. конф. материалдары. – Бишкек, 1995. См. карт.
273. Швейцер, А.Д. Теория перевода: (статус, проблемы, аспекты) [Текст] / А.Д. Швейцер. – М.: Наука, 1988. – 214 с.
274. Якобсон, Р. Работы по поэтике [Текст] / Р. Якобсон. – М.: Прогресс, 1987. – 464 с.
275. Akhmanova, O.S. The Bable of prosodic representation. Concerning the metalanguage of prosodic analysis [Text] / O. Akhmanova, L.V. Minayeva, ed.by P. Garvin // A Guide-book for the third World Congress of phoneticians. The phoneticsociety of Japan. Sophia, 1976. – P. 53.

276. Akhmanova, O. Concerning the logic of natural languages and the naturalness of the logical ones [Text] / O. Akhmanova // Word. – 1967. – № 23(1-3). – P. 13-16.
277. Akhmanova, O. Linguistics and Semiotics [Text] / O. Akhmanova, R.F. Idzelis. – M.: Moscow University Press, 1979. –188 p.
278. Akhmanova, O. Optimization of Natural Communication systems [Text] / O. Akhmanova. – Mouton: The Hague-Paris, 1977. – P. 38-53.
279. Almasj, G. Der abshied des helden Manas von seinen sohne Semetej [Text] / G. Almasj. – Budapest, 1911-1912. – S. 216-223.
280. Al-Zoubi, Q.R. Constructing a Model for Shift Analesis in Translation [Text] / Q.R. Al-Zoubi, A.R. Al-Hassnavi // Translation Journal. – 2001. – Vol. 5, No 4.
281. Barthes, R. The Semiotic Challenge [Text] / R. Barthes. – NY., 1988. – 293 p.
282. Barthes, R. The Semiotic Challenge [Text] / R.Barthes. – New York, 1988. – 293 p.
283. Brower, R.A. On translation [Text] / R.A.Brower. – Cambridge, 1959. – 297 p.
284. Bynon, T. Historical Linguistics [Text] / T. Bynon. – Cambridge: University Press, 1999. – 324 p.
285. Cariani, P. Cybernetic systems and the semiotics of translation [Text] / Cariani // Tra Segni, Athanor. Semiotica, Filosofia,Arte, Letterature. - (Melteni: Rome), 2001. – Vol.11, № 2. – P.160-163.
286. Catford, J. C. A linguistic theory of translation [Text] / J.C. Catford. – Oxford, 1965. – 120 p.

287. Chandler, D. The basic semiotics [Text] / 2nd edition, USA and Canada. NY.: Routledge, 2004. – 123 p.
288. Chandler, D. Metaphor and Metonymy [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.alber.ac.uc/media/Documents/S4B/sem07.html>. – Загл.с экрана.
289. Chomsky, N. Aspects of the theory of Syntax [Text] / N. Chomsky. – Cambridge: MIT press, 1965. – 131 p.
290. Chomsky, N. Aspects of the theory of Syntax [Text] / N. Chomsky. – Cambridge: MIT press, 1965. – 251 p.
291. Cohen, G. The Psychology of Cognition [Text] / L.: Academic Press, 1977 . – 241 p.
292. Copeland, J.E. New directions in linguistics and semiotics [Text] / J.E. Copeland. – Houston: Rice University Press. 1984. – 200 p.
293. Copeland, J.E. New directions in linguistics and semiotics [Text] / J.E. Copeland. – Houston: Rice University Press, 1984. – 269 p.
294. Crisafulli, E. Cultural text Equivalence Revisited [Text] / E. Crisafulli, C. Dollerup, H. Gettlieb, V. Hornager // Rederson V. – 1993. – P. 291-308.
295. Crisafulli, E. Cultural text. Equivalence Revisited [Text] / E. Crisafulli, C. Dollerup, H. Gettlieb, V.R. Hjornager. – Colombia: Universidad Nacional de Colombia 1993. – 25 p.
296. Crystal, D. Paralinguistics [Text] / D.Crystal // Current trends in linguistics. – 1974. – Vol. 12. – P. 263-295.
297. Dirven, R. Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast / ed. by R. Dirven, R. Porings. – Berlin – NY.: Mouton de Gruyter, 2002. – P.75-111.

298. Eco, U. A theory of Semiotics [Text] / U. Eco // Bloomington: Indiana University, 1979. – 353 p.
299. Eco, U. The Role of the Reader: Explorations in the Semiotics of Texts [Text] / U. Eco. – Bloomington, 1984. – 162 p.
300. Eco, U. The Role of the Reader: Explorations in the Semiotics of Texts [Text] / U. Eco. – Bloomington, 1984. – 267 p.
301. Eco, U. Tratado de Semiotica General [Text] / U. Eco, ed. by Lumen. – Barcelona, 1995. – 110 p.
302. Fillmore, Ch.J. Remarks on contrastive pragmatics [Text] / Ch.J. Fillmore // Contrastive Linguistics: Prospects and Problems. – 1984. – P. 119–142.
303. Gasdar, G. Pragmatics: implicative, presupposition and logical form [Text] / G. Gasdar. – NY.: Acad. press, 1979. – 219 p.
304. Gibbs, R. How we talk when we talk about love [Text] / R. Gibbs, S. Nascimento // Metaphor concepts & understanding love poetry. – 1994. – P. 291-308.
305. Greimas, A.-J. Semiotics and Language. An Analytical Dictionary [Text] / A.-J.Greimas, J.Courtes. – Indiana University Press, 1982. – 426 p.
306. Halliday, M.A.K. Lexis as a linguistic level [Text] / M.A.K. Halliday Bazzell et. Al. – In Memory. – 1991. – 270 p.
307. Hardwick, Ch.S. Semiotics and signifiics: The correspondence between Charles S. Peirce and Victoria Lady Welby [Text] / Ch.S. Hardwick. – Bloomington: Indiana University Press. 1977. – 178 p.
308. Hendricks, W.O. Essays on Semi linguistics and Verbal Art [Text] / W.O. Hendricks. – Hague, 1993. – 48 p.

309. Hendricks, W.O. Essays on Semiolinguistics and Verbal Art [Text] / W.O. Hendricks. – The Hague; Paris: Mouton Publ., 1973. – 210 p.
310. Ivir, V. Remarks on contrastive analysis and translation YSCECP [Text] / V. Ivir. – B., 1970. – St.2.
311. Johnson, L.A. Shakespeare in Africa (& Other Venues). Import & the Appropriate of Culture [Text] / L.A. Johnson. – Trenton: Africa World Press, 1998. – 68 p.
312. Kade, O. Zum Verhältnis von Translation und transformation [Text] / O. Kade // Beihefte zur Zeitschrift Fremdsprachen. – 1971. – Nr. 3,4.
313. Komissarov, V.N. Language culture in translation. Competition or Collaborators [Text] / V.N. Komissarov. – Montreal: Montreal University of Concordia, 1997. – 16 p.
314. Krampen, M. Phytosemiotics [Text] / M. Krampen // Semiotica. – 1981. – Vol. 36. – P. 187-209.
315. Lakoff, G.J.M. Metaphors we live by [Text] / G.J.M. Lakoff. – Chicago; London, 1980. – 120 p.
316. Leech, G. Principles of pragmatics [Text] / G. Leech. – N.Y.: Longman, 1983. – 250 p.
317. Lotman, J.M. Primary and secondary communication modeling systems [Text] / J.M. Lotman, ed. by D.P. Lucid // In: Soviet semiotics. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1977. – 200 p.
318. Lyons, J. Semantics [Text] / J. Lyons. – Cambridge University Press, 1996. – 371 p.
319. May, J. Pragmatic. An Introduction [Text] / J. May // Language. – 1995. – Vol. 71(1). – P. 173.

320. Morris, Ch. W. Foundations of the Theory of Signs [Text] / Ch.W. Morris // Chinese Semiotic Studies. – 1938. – Vol. 15(1). – P. 1-14.
321. Nida, E. Meaning across cultures [Text] / E. Nida, W.D. Reymann. – NY., 1981. – 90 p.
322. Nord, Ch. Text analyses in translation [Text] / Ch. Nord. – Amsterdam: Atlanta GA, Rodopi, 1991. – 250 p.
323. Olsky, W. Contrastive pragmatics [Text] / W. Olsky // Handbook of Pragmatics. – 2016. – P. 1-34.
324. Palmer, F.R. Semantics a new outline [Text] / F.R. Palmer. – M., 1982. – 11 c.
325. Panther, K. Metonymic & indexical inferencing in conversation. Papers in contrastive studies [Text] / K. Panther // AILA Review. – 2000. – Vol. 23(1). – P.134-155.
326. Proni, G. Semiotics Meets Translation: A Dialogue [Text] / G. Proni, U. Stecconi // Semiotica. – 2004. – Vol.150. – P. 261.
327. Ricour, P. The Rule of Metaphor [Text] / P. Ricour. – Toronto: University of Toronto Press, 1977. – P. 66.
328. Riffattere, M. Hypersign [Text] / M. Riffattere // American Journal of Semiotics. – 1987. – Vol. 5, Is.1. – P.1-5.
329. Riffattere, M. Semiotics of Poetry [Text] / M. Riffattere // J. Aesthetics and Art Criticism. – 1980. – Vol. 39 (1). – P. 93-97.
330. Saussure, F. de. Course in general linguistics [Text] / F. Saussure de, ed. by R. Harris. – London; Duckworth, 1983. – 266 p.
331. Sebeok, Th. Approaches to Semiotics [Text] / Th. Sebeok. – Lnd., 1977.

332. Shapovalov, V. "Translation Enciklopaedia" as virtual textbook // Eurasia Online' 98: New markets for telematics products and services for education and training health care and electronic commerce International Conference [Text] / V. Shapavalov, ed. by D. Ziyasheva, J. Babot. – Almatty; Luxembourg: European Communitas, 1998. P. 50–55.
333. Shapovalov, V. The problem of national identification in post-soviet cultural space of Central Asia [Text] / V. Shapavalov // National Building after Independence. Ethno-social basis of in Central Asia and the Middle East. – Tashkent, 1996. – 108 p.
334. Torop, P. Translation as translating as culture [Text] / P.Torop // Sign Systems Studies. – 2002. – Vol. 30. – P. 2.
335. Ullmann, St. Semantics. An Introduction to the Science of Meaning [Text] / St. Ullmann. – Oxford, 1970. – 267 p.

Литература на английском языке:

336. Epic "Manas": in two vol. [Text] / trans. by W.May. – Moscow-Bishkek, 1995. – 335 p.
337. Адышева, Т. Шамдай жанган сөздөр = (The words that shine like a candle) [Текст]: избр. стихи / Т.Адышева; пер. на англ. З. Караева, К. Калиева. – Бишкек: Айат, 2008. – Т. 1. – 63 б.
338. Бөкөнбаев, Ж. Поэзия падышасы = (The King of the Poetry) [Текст] / Ж. Бөкөнбаев; пер. на англ. З. Караева. – Бишкек: Айат, 2011. – 80 б.
339. Жолдобаев, Т.Ж. Актоко [Текст] / Т.Ж. Жолдобаев. – Бишкек, 2015. – 182 б.
340. Кобеш посылает посредников к Каныкей (Поэма «Семетей». Отрывок) [Текст] // Шаповалов В. Избранное. – Бишкек, 2003. – Т. 2: Горящий можжевельник: переводы. – С.

341. Манас [Текст]: кирг. героич. эпос: в 4-х т. – М.: Наука: Наследие, 1984-1995. – Кн. 1. – 1984. – 544 с.; Кн. 2. – 1988. – 686 с.; Кн. 3. – 1990. – 509 с.; Кн.4. – 1995. – 766 с.
342. Манас: киргизский эпос. Великий поход [Текст] / пер. С. Липкина, Л. Пеньковского, М. Тарловского. – М.: Огиз, 1946. – 371 с.
343. Сайкал: баатырдык эпос = Saikal: Kyrgyz's Female Warrior [Текст] / түз.: А. Акматалиев [ж.б.]; англис тилине котор. З. Караева. – Бишкек: Турар, 2019. – 312 б.
344. Шекспир, В. Жизнь и смерть короля Ричарда Третьего [Текст] / В. Шекспир; пер. Г.П. Данилевского. – СПб.: Изд. А.Ф. Маркса, 1901. – 128 с.

Илимий макалалар, журналдар:

345. Encyclopedia Britannica. Electronic edition.1996 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bestiary.us/books.php>. – Загл. с экрана.
346. Grolier Multimedia Encyclopedia [Text] / C. Danbury. – Grolier Electronic Pub., 1995. – 64 p.
347. New Webster's Dictionary of the English Language. Surjeet publications [Text] / J. [Attenberg](#). – Surjeet publications , 1989. – 1856 p.
348. Smith, G.E. Dictionary of literary terms [Text] / G.E.Smith. – USA: Ames (Iowa,), 1957. – 154 p.
349. Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике [Текст]. – М.: Междунар. отношения, 1978. – 229 с.
350. Вопросы теории перевода зарубежной лингвистике [Текст] / под общ. ред. В.Н. Комиссарова. – М.: Междунар. отношения, 1978. – 229 с.
351. Вопросы языкознания.-1977. - № 3. Нет ст.?
352. Время и переводчик [Текст] // Иностр. лит. – 1985. – № 9. – С. 201-206.
353. К вопросу становления советского переводческого искусств. – 1981. Англия. СССР.

354. К проблеме передаче разговорной речи в передачах современной зарубежной литературы [Текст]: встреча за круглым столом // Иностр. лит. – 1984. – № 1. – С. 173-191.
355. Культура, человек и картина мира [Текст] / отв. ред.: А.И. Арнольдов, В.А. Кругликов. – М.: Наука, 1987. – 347 с.
356. Лингвистика прагматики // Новое в зарубежной литературе. - М., 1985. См. карт.
357. Лингвистический энциклопедический словарь [Текст]. – М.: Сов. энцикл., 1990. – 685 с.
358. Маджму ат-Таварих [Текст]. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1960. – 97 с.
359. Мастерская художественного перевода [Текст]: ст. – 1990
360. Материалы Всероссийской научной конференции «Федоровские чтения». 27-28 окт. 1999. нет ст.
361. Месхишвили, Н.В. Экспрессивные средства письменной коммуникации (на материале русской, английской и американской рекламы) [Текст]: автореф. дис. ...канд. филол. наук /Н.В. Месхишвили. – М., 1990. – 27 с.
362. Перевод как лингвистическая проблема [Текст]: сб. ст. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 119 с.
363. Поэтика перевода [Текст]. – М.: Радуга, 1988. – 235 с.
364. Прагматика и семантика языковых единиц [Текст]: сб. науч. тр. / отв. ред. Н.М. Фирсова; Ун-т дружбы народов им. П. Лумумбы. – М.: УДН, 1984. – 162 с.
365. Прагматика и синтагма [Текст]: сб. науч. тр. / Моск. пед. ин-т им. М. Горького. – М., 1985.
366. Проблема прагма-лингвистики [Текст]: сб. науч. тр. / Моск. пед. ин-т им. М. Горького. – М., 1983. – Вып. 213. – 203 с.
367. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира [Текст] / Б.А. Серебренников, Е.С. Кубрякова, В.И. Постовалова и др. – М.: Наука, 1988. – 212 с.

368. Семантика и прагматика языка в диалоге культур [Текст]: межвуз. сб. науч. ст. – Самара: Самар. ун-т, 1998. – 117 с.
369. Слово и образ: Новое в японской филологии [Текст] / отв. ред.: И.В. Головин, В.С. Тривнин. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 173 с.
370. Создана гильдия переводчиков [Текст] // Лит. газ. – 1996.
371. СПбГУ-СПб: Филологический факультет СПбГУ. 2000. – С. 29-34 нет ст.
372. Структура и функционирование поэтического текста. Очерки лингвистической поэтики [Текст]. – М.: Наука, 1985. – 222 с.
373. Теория метафоры [Текст] / сост. Н.Д. Арутюнова. – М.: Прогресс, 1990. – 512 с.
374. Теория перевода и сопоставительной анализ языков [Текст] / под. ред. Э.М. Медниковой. – М.: Изд-во МГУ, 1985. – 143 с.
375. Теория перевода и сопоставительный анализ языков [Текст]. – М.: Изд-во МГУ, 1985. – 143 с.
376. Тетради переводчика [Текст]: науч.-теорет. сб. – М.: МГЛУ, 1999. – Вып. 24. – 214 с.
377. Труды по знаковым системам 05 [Текст]. – Тарту: Изд-во Тарту. ун-та, 1971. – 553 с.
378. Ухина, Т.Ф. Национальная специфика наименований лиц (на материале русского и английского языков) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Т.Ф. Ухина. – Воронеж, 1991. – 17 с.
379. Языки как образ мира [Текст]. – М.: АСТ; СПб.: Terra fantastic, 2003. – 568 с.
380. Языки культуры и проблемы переводимости [Текст]. – М.: Наука, 1987. – 251 с.

Сөздүктөр, тастыктамалар жана энциклопедиялар:

381. Абдиев, Т. Котормо таануу терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / Т. Абдиев. – Бишкек, 2005.

382. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов [Текст] / О.С. Ахманова. – М.: Сов. энцикл., 1969. – 608 с.
383. Горбачевич, К.С. Словарь эпитетов русского литературного языка [Текст] / К.С. Горбачевич, Е.П. Хабло. – Л.: Наука, 1979. – 567 с.
384. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / ред.: Э. Абдуллаев, Д. Исаев. – Фрунзе: Мектеп, 1984. – Т. 1. – 622 б.
385. Квятковский, А.П. Поэтический словарь [Текст] / А.П. Квятковский. – М.: Сов. энцикл., 1966. – 375 с.
386. Корольков, В.И. Эпитет [Текст] / В.И. Корольков // Краткая литературная энциклопедия. – М., 1975. – Стб. 921-924.
387. Марузо, Ж.М. Словарь лингвистических терминов [Текст] / Ж.М. Марузо; пер. с фр. Н.Д. Андреева. – М.: Изд-во иностр. лит., 1960. – 436 с.
388. Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / гл. ред. В.Н. Ярцева; редкол.: В.А. Виноградов, И.К. Сазонова, Ю.С. Степаов [и др.]. – М.: Сов. энцикл., 1990. – 688 с.
389. Маковский, М.М. Историко-этимологический словарь современного английского языка [Текст] / М.М. Маковский. – М.: Диалог, 1999. – 416 с.
390. Розенталь, Д.Э. Словарь-справочник лингвистических терминов [Текст] / Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова. – М.: Просвещение, 1985. – 399 с.
391. Степанов, Ю.С. Стилистика [Текст] / Ю.С. Степанов // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. – М., 1990. – С. 493.
392. АBBYU Lingvo 8.0 Многоязычная версия. АBBYU Software House, 2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.abbyy.com/ru-ru/news/2002/04/abbyy-lingvo-80-slovari-na-lyuboj-vkus/#sthash.GzsHIY8n.dpbs>. – Загл.с экрана.

393. Encyclopedia Britannica. Electronic edition, 1996. [Электронный ресурс]. –
Режим доступа: [http://darwin-
online.org.uk/converted/pdf/1823_Encyclopedia_A770.06.pdf](http://darwin-online.org.uk/converted/pdf/1823_Encyclopedia_A770.06.pdf). – Загл. с экрана.